

ANALIZA POLOŽAJA LGBT OSOBA U CRNOGORSKOM DRUŠTVU

IZDAVAČ:

Juventas
Bulevar Josipa Broza Tita 23A, IV sprat
81000 Podgorica
Tel/Fax: +382 20 657 098
E-mail: juventas@t-com.me
www.juventas.co.me

ZA IZDAVAČA:

Ivana Vujović

Implementator projekta **"Crna Gora - svijetla tačka na gay mapi"**:
JUVENTAS, Podgorica, Crna Gora

Koordinatori projekta:
Jelena Čolaković
Danijel Kalezić

Partner na projektu:
Centar za monitoring - CEMI

Saradnici na projektu:
SOS TELEFON ZA ŽENE I DJECU ŽRTVE NASILJE, Podgorica, Crna Gora
FORUM MNE, PODGORICA, Crna Gora
CRNOGORSKO DRUŠTVO ZA BORBU PROTIV SIDE, CAZAS, PODGORICA, CRNA GORA
INSTITUT ZA JAVNO ZDRAVLJE CRNE GORE
UNAIDS, kancelarija u Podgorici, Crna Gora

AUTORI

Daliborka Uljarević, Centar za građansko obrazovanje – CGO
Mr Tea Gorjanc-Prelević, Akcija za ljudska prava
Prof. dr Zoran Stoilković, Centar za monitoring – CEMI
Doc. dr iur Jovan Kojičić, post-doc, Lund Univerzitet
Ivana Vujović, Juventas
Marko Jurčić, LGBT aktivist
Marija Savić, LGBT aktivistkinja

Akcioni plan je produkt rada aktivista pripadnika LGBT zajednice i koalicije „Zajedno za LGBT prava“.

NAPOMENA

Ova publikacija je nastala uz pomoć Evropske unije.
Publikacija ne sadrži formalno saopštenje i ne predstavlja nužno službeni stav Evropske unije.

UVOD

U decembru 2009. godine NVO Juventas, u partnerstvu s Centrom za monitoring iz Podgorice, započeo je realizaciju projekta „Crna Gora – svijetla tačka na gej mapi”, čiji je glavni cilj promocija i podrška ljudskim pravima LGBT osoba u Crnoj Gori, odnosno promocija i podrška aktivnostima protiv diskriminacije LGBT osoba u Crnoj Gori kao i omogućavanje nadoknade za učinjeno kršenje ljudskih prava. Shodno tome korisnici pomenutog projekta bile su LGBT (lezbijke, gejovi, biseksualci i transrodne osobe), a tokom projekta se intenzivno komuniciralo i radilo s LGBT aktivistima/aktivistkinjama, opštom populacijom, vladinim institucijama (uključujući profesionalce/ke i pružaoce/teljke usluga), kao i nevladinim organizacijama, političkim partijama i medijima.

Od faze definisanja ciljeva i aktivnosti na projektu, pa i u samoj implementaciji, posebnu podršku dali su saradnici na projektu: Institut za javno zdravlje iz Podgorice, nevladine organizacije Forum MNE, CAZAS, SOS Podgorica te UNAIDS.

Prvi put formirana je široka koalicija na nacionalnom nivou s ciljem promocije ostvarivanja prava seksualnih manjina. Predstavnici LGBT populacije s predstavnicima vladinih institucija, nevladinih organizacija, političkih partija i medija založili su se za promociju i podršku ljudskim pravima seksualnih manjina u Crnoj Gori.

U toku projekta, do aprila 2011, osim formiranja koalicije, sprovedene su i druge aktivnosti:

1) Analiza situacije u kojoj se nalaze LGBT osobe, bazirana na istraživanju javnog i stručnog mnjenja, stavovima i iskustvima LGBT osoba, pravnom okviru i odnosu medija.

U nedostatku početnih i osnovnih indikatora vezanih za planiranje i monitoring projektnih aktivnosti, Juventas je s partnerskom organizacijom Centrom za monitoring – CEMI, članovima/icama Koalicije i brojnim eksternim saradnicima/cama uradio studiju položaja LGBT osoba u crnogorskom društvu. Studija je imala za cilj da da uvid u sadašnju situaciju i ponudi osnov za buduća istraživanja. Studija je sveobuhvatna i podrazumijeva:

- a. Ispitivanje percepcije homoseksualnosti i prava seksualnih manjina među građanima Crne Gore starijim od 18 godina, metodom „lice u lice“ na uzorku od 1000 ispitanika
- b. Ispitivanje percepcije situacije u kojoj se nalaze seksualne manjine kroz dva kruga dubinskih intervjua sa po 20 LGBT osoba
- c. Ispitivanje percepcije homoseksualnosti i prava seksualnih manjina među profesionalcima/kama kroz 20 dubinskih intervjua
- d. Sprovođenje analize crnogorskog institucionalnog i pravnog okvira vezanog za ljudska prava LGBT osoba
- e. Monitoring štampanih medija kroz osam mjeseci.

2) Kreiranje Nacionalnog akcionog plana za borbu protiv homofobije u Crnoj Gori.

Sprovođenje aktivnosti zastupanja i promjene politike vezane za LGBT prava predstavljaju prvi konkretan korak preduzet u Crnoj Gori s krajnjim ciljem dugoročnog poboljšanja položaja LGBT osoba u društvu. Nacionalni akcioni plan podrazumijeva konkretne aktivnosti koje bi dovele do smanjenja homofobije u državi. Taj je plan i jedan od glavnih proizvoda Koalicije Zajedno za LGBT prava. Za potrebe pripreme Akcionog plana za borbu protiv homofobije sprovedene su sljedeće aktivnosti:

- a. Izrada Platforme za unapređenje stanja LGBT osoba od strane LGBT aktivista/kinja
- b. Trening o pisanju efektivnih javnih politika za članove Koalicije, stručnjake i LGBT aktiviste/kinje zadužene za razvoj javnih politika koje se tiču prava LGBT osoba
- c. Kontinuiran rad članova/ica Koalicije na definisanju ciljeva, mjera i aktivnosti u okviru Nacionalnog plana
- d. Priprema, štampa i distribucija Akcionog plana za borbu protiv homofobije u Crnoj Gori
- e. Priprema, štampa i distribucija Akcionog plana za borbu protiv homofobije u kojem je dat akcenat na rješenjima prepoznatih problema iz jedne od uočenih oblasti potrebnih intervencija
- f. Nacionalna konferencija o položaju LGBT osoba u Crnoj Gori
- g. Okrugli stolovi o položaju LGBT osoba i mjerama za unapređenje stanja
- h. Konsultativni sastanci sa donosiocima odluka i zainteresovanim stranama
- i. Sastanci s relevantnim zainteresovanim stranama na kojima je zastupano usvajanje pripremljenih dokumenata.

3) Sprovođenje kampanje o pravima LGBT osoba u Crnoj Gori među profesionalcima/kama i pružaocima/teljama usluga.

Svrha kampanje među profesionalcima/kama koji rade kao pružaoci/teljke usluga bila je poboljšanje njihove sposobnosti da učine servis u kojem rade dostupnijim i prijemčivijim LGBT osobama. U ime toga cilja sprovedene su sljedeće aktivnosti:

- a. Treninzi za profesionalce/ke (zdravstvene radnike/ce, tužioce/teljke, sudije, predstavnike/ce kancelarije Ombudsmana, policajce/ke, novinare/ke)
- b. Studijsko putovanje za 5 predstavnika/ca Koalicije Zajedno za LGBT prava
- c. Obuke za članove/ice koalicije Zajedno za LGBT prava
- d. Brojni sastanci sa predstavnicima/cama institucija i pružaocima/teljama usluga u cilju podizanja nivoa razumijevanja problema s kojima se susrijeću LGBT osobe u Crnoj Gori
- e. Reakcije na kršenja prava LGBT osoba od strane pružaoca/teljki usluga.

4) Poboljšanje tehničkih i menadžerskih kapaciteta LGBT aktivista/kinja.

Ova aktivnost doprinijela je unapređenju znanja i vještina LGBT osoba koje su učestvovala u radu Koalicije. Cilj poboljšanja kapaciteta jeste stvaranje kvalitetne osnove za uspostavljanje organizacije koja će se baviti isključivo pitanjima od važnosti za LGBT zajednicu. Tokom projekta sprovedene su sljedeće aktivnosti:

- a. Održani treninzi za LGBT aktiviste/kinje u oblasti menadžmenta nevladinih organizacija, upravljanja projektima i zastupanja
- b. Održana konsultacija s LGBT aktivistima/kinjama za oblasti pokrivene treninzima
- c. Kreiranje Vodiča kroz pravne postupke za LGBT osobe Zagrizi za prava.

5) Sprovođenje medijske kampanje u cilju promocije LGBT prava

Cilj kampanje je bila promocija antidiskriminacionog zakona i zakona koji sadrže antidiskriminacione mjere u svojim odredbama, odnosno smanjenje diskriminacije s kojom se suočavaju LGBT osobe u svakodnevnom životu. Aktivnosti koje su sprovedene u ime ovog cilja jesu:

- a. Kreiranje vizuelnog identiteta kampanje
- b. Kreiranje i distribucija brošura i postera
- c. Kreiranje i distribucija video-materijala
- d. Medijske reakcije i drugi medijski nastupi.

Implementacija projekta trajala je 14 mjeseci. Veoma dinamična realizacija koja je podrazumijevala dobru saradnju s brojnim zainteresovanim stranama rezultirala je povećanim interesovanjem javnosti za probleme s kojima se susrijeću LGBT osobe u Crnoj Gori. Istraživanja sprovedena u okviru ovog projekta prvi put su oslikala položaj LGBT osoba u Crnoj Gori i na taj način ukazala na pravce daljeg djelovanja. Projektom je mobilisan dio stručne javnosti da se aktivno uključi u kreiranje strateškog pristupa za rješavanje uočenih problema. Projektom je definisan strateški okvir i ojačan kapacitet LGBT aktivista. Realizacijom projektnih aktivnosti uticalo se na stvaranje proaktivnije atmosfere za javno udruživanje i okupljanje LGBT osoba u Crnoj Gori. Učesnici/ce projekta značajno su doprinijeli pozitivnom ishodu do danas jedinog slučaja diskriminacije LGBT osoba koji je završio tako što je počinitelj diskriminacije snosio posljedice svog činjenja (slučaj Glamour Noir).

Juventasov tim koji je sprovodio projekat želi ovim putem da zahvali na izdvajanju značajnog vremena i drugih resursa za podršku realizaciji projekta Crna Gora – svijetla tačka na gej mapi sljedećim akterima:

LGBT aktivistkinjama i aktivistima

Partneru na projektu – Centru za monitoring – CEMI iz Podgorice

Saradnicima na projektu – Institutu za javno zdravlje iz Podgorice, UNAIDS-u, nevladinim organizacijama CAZAS, Forum MNE i SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja, Podgorica

Članicama i članovima Koalicije Zajedno za LGBT prava i institucijama koje su učestvovala u radu Koalicije (<http://www.montenegro-gay.me/component/content/article/125.html>)

LGBT osobama koje su učestvovala u istraživanjima

Državnom koordinirajućem tijelu za HIV/AIDS, svim članicama i članovima

Douglas-u Elilott-u – predsjedavajućem Savjetodavnog komiteta konferencije Pravda na Balkanu: Jednakost za seksualne manjine

Ulrike Lunacek – članici Evropskog parlamenta, kopredsjedavajućoj Intergrupe za LGBT prava

Michael-u Cashman-u – članu Evropskog parlamenta, kopredsjedavajućem Intergrupe za LGBT prava

Organizaciji za lezbijska ljudska prava, LABRIS, Beograd, Republika Srbija

Sigurnom pulsu mladih (SPY), Beograd, Republika Srbija

Organizaciji za psihosocijalnu podršku transrodnim osobama „Gayten“, Beograd, Republika Srbija

Centru za unapređenje pravnih studija – CUPS, Beograd, Republika Srbija

Zagreb pride Udruženju, Zagreb, Republika Hrvatska

ILGA Europe, kancelariji u Briselu

Zoranu Pažinu – zastupniku Crne Gore pred sudom u Strazburu

Učesnicama i učesnicima konsultativnih i informativnih sastanaka, okruglih stolova i konferencija

Medijima koji su izvještavali na proaktivan način o problemima LGBT osoba.

Posebno želimo zahvaliti na nesebičnoj podršci kolegama i koleginicama iz Juventasa koji sprovode aktivnosti u drugim programima.

Najznačajniju i ključnu podršku za realizaciju projekta dali su Delegacija Evropske unije u Crnoj Gori, ILGA Europe i Ambasada Velike Britanije u Crnoj Gori. Navedenim donatorima želimo zahvaliti na finansijskoj i svakoj drugoj podršci koju su nam pružili tokom naše intenzivne komunikacije za 14 mjeseci.

Aktivnosti ovog tipa predstavljaju tek početak. Pred nama je dug put kojim treba voditi crnogorsko društvo ka većem stepenu poštovanja prava svih svojih članova/ica. Crna Gora može postati svijetla tačka na globalnoj mapi poštovanja prava LGBT osoba, pri čemu je potrebno pokazati dovoljan stepen političke volje i profesionalizma među donosiocima/teljama odluka i pružaocima/teljama usluga, ni manje, ni više.

Ivana Vujović
Podgorica, aprila 2011.

SADRŽAJ

Uvod	3
Poglavlje 1: Politički kontekst	7
Politički kontekst (Daliborka Uljarević, Centar za obrazovanje)	9
Poglavlje 2: Analiza postojećeg stanja poštovanja ljudskih prava LGBT osoba u Crnoj Gori	11
Analiza usklađenosti pravnog i institucionalnog okvira za poštovanje prava LGBT osoba u Crnoj Gori sa međunarodnim standardima (Mr Tea Gorjanc- Prelević)	13
Rezultati dubinskih intervjuja među LGBT populacijom u Crnoj Gori (Doc. Dr. iur. Jovan Kojičić)	26
Homofobija u Crnoj Gori – rezultati istraživanja javnog mnjenja (Prof. Dr Zoran Stojiljković, Ivana Vujović)	36
Poglavlje 3: Komparativna iskustva zemalja Zapadnog Balkana u zaštiti prava LGBT osoba	57
Ljudska prava i seksualna orijentacija u međunarodnom pravu - Koncept diskriminacije na Zapadnom Balkanu (Doc. Dr. iur. Jovan Kojičić)	59
Zakonski okvir i njegova primjena kod zabrane diskriminacije i nasilja na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta u Republici Hrvatskoj (Marko Jurčić)	96
Zakonski okvir i njegova primena kod zabrane diskriminacije i nasilja na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta u Republici Srbiji (Marija Savić)	102
Zakonski okvir i njegova primena kod zabrane diskriminacije i nasilja na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta u Bosni i Hercegovini (Marija Savić)	107
Poglavlje 4: Zaključci i preporuke za unapređenje stanja u Crnoj Gori	111
Poglavlje 5: Aneksi	
Aneks 1: Detaljni prikaz rezultata kvantitativnog istraživanja	123
Aneks 2: Prevod principa Yogyakarte	202

POGLAVLJE 1

POLITIČKI KONTEKST

Daliborka Uljarević, Centar za građansko obrazovanje - CGO

POLITIČKI KONTEKST

Crna Gora bilježi solidno brz napredak na putu ka Evropskoj uniji u ispunjavanju brojnih tehničkih zahtjeva koji vode usklađivanju sa evropskim standardima. Ipak, izgradnja demokratske političke kulture, zasnovane na prihvatanju i primjeni univerzalnih vrijednosti, teče znatno sporije.

U tom dijelu se kao društvo suočavamo sa najvećim izazovima za čije prevazilaženje je potrebno vrijeme, snažna politička volja i kontinuirano obrazovanje o ljudskim pravima u pravcu osnaženja građana i građanki, ali i razbijanja postojećih predrasuda i stereotipa. Osnov za poštovanje i garantovanje individualnih i kolektivnih prava, kao jednog od uslova demokratizacije i evropeizacije, se dijelom stvara zakonodavstvom. Daleko je značajniji, i zavisno od prirode samog poretka podsticajan ili obeshrabrujući, politički aspekt koji određuje sadržaj zakonskih normi i obim njihove primjene.

Upravo na toj političkoj, i posljedičnoj institucionalnoj ravni, kontekst za ostvarivanje prava LGBT zajednice u Crnoj Gori je negativan.

Prava LGBT populacije nijesu jedna od tema na kojima se lako stižu ili zadržavaju politički poeni. Naprotiv, kao i drugi slični progresivni i antipopulistički pogledi, prosječnog birača odbija. Stoga nije neobično da je svaka politička partija koja ima i minimum političkog angažmana u savremenoj Crnoj Gori izbjegla da se na ovo pitanje direktno osvrne kroz svoje partijske programe i statute, a u dosadašnjim izbornim kampanjama LGBT osobe nijesu prepoznate kao diferencirana ciljna grupa niti glasačko tijelo kojem se vrijedi posebno obratiti. Sami politički lideri se veoma rijetko i nikad samoinicijativno izjašnjavaju o ovim pitanjima. Nije zabilježeno da imaju kritički otklon prema bilo kojem vidu postojeće diskriminacije prema LGBT populaciji¹, a i kada se pitanje te diskriminacije otvori teži se njenoj relativizaciji, minimiziraju ili potpunom ignorisanju.

Živeći u diskriminaciji sklonom okruženju, žrtve nasilja zasnovanog na različitosti po osnovu seksualne orijentacije se teško odlučuju da takve slučajeve prijave nadležnim organima. Dodatno, rijetka iskustva koja su pripadnici populacije imali ukazuju na, u najmanju ruku, krajnje nesenzibilan odnos državnih službenika i namještenika koji su procesuirali takve slučajeve, što vodi dodatnoj viktimizaciji žrtava.

Najzaslužniji za otvaranje šire debate o ovoj posljednjoj tvrdavi konzervativizma u Crnoj Gori i njeno pozicioniranje u politički diskurs je ministar za ljudska i manjinska prava **Ferhat Dinoša**. Njegova izjava o negiranju postojanja LGBT populacije u Crnoj Gori, prije više od dvije godine, proizvela je snažnu reakciju civilnog sektora, a kasnije i brojnih aktera iz međunarodne javnosti. Njegov opstanak na toj poziciji pored kontinuiranih diskriminatornih i homofobičnih izjava će biti dalja mjera istinske političke opredjeljenosti Vlade Crne Gore da gradi kulturu ljudskih prava ili da istu nastavi žrtvovati zarad koalicionih dogovora.

Tako je priča o LGBT pravima, poslije dugogodišnjih napora civilnog društva, izašla iz okvira alternativnih obrazovnih programa, kamernih prostora i uglavnom konvertitskih diskusija. Crna Gora je 2011. dobila i prvu nevladinu organizaciju koja okuplja LGBT populaciju, a njeno formiranje predstavlja značajan iskorak i za samo civilno društvo.

¹ Izuzetak čine posljednje reakcije na niz diskriminatornih izjava ministra ljudskih i manjinskih prava od strane političkih oponenta

Javnost ostaje podijeljena oko ovog pitanja, kao što je to inače konstanta društvene dinamike u Crnoj Gori. Pojedinci i grupe (polu)fašističke i ksenofobične orijentacije, skloni zagovaranju različitih oblika mržnje koji podstiču na diskriminaciju, neprijateljstvo i nasilje podržavaju ministra i sličnomisleće, nešto drastičnije preko internet portala na kojima ne moraju otkriti identitet a manje otvoreno tamo gdje treba da nastupaju pod svojim imenom i prezimenom. I dalje su manjina oni koji se bore za aktivan stav prema priznavanju ljudskih prava i sloboda. Najveći broj donosilaca odluka izbjegava ovu temu jer određenje prema njoj u duhu savremenog koncepta ljudskih prava nije preovlađujući društveni stav i nosi politički rizik koji nijesu spremni da preuzmu.

Zalaganje za prava seksualnih manjina i za poštovanje različitosti treba da bude dio političkog djelovanja svake političke partije koja pretenduje da bude moderna i da uvažava ljudska prava kao osnov izgradnje održivog demokratskog poretka. Ta vrsta pristupa unutar samih partija i kreiranja javnih politika nije još zaživjela u Crnoj Gori.

Osvrćući se na prethodni period, treba ipak konstatovati pomak u pozitivnom smjeru u procesu ostvarivanja prava LGBT osoba. Činjenica je da ne postoje snažni politički saveznici u vidu političkih partija ili institucija, ali je sve manje onih koji, iz različitih razloga, nastupaju na negativan način.

Napori NVO sektora, medija i pojedinaca iz akademskih i drugih struktura i razumijevanje međunarodne zajednice da ova tema zavrijede pažnju, u ukupnom kontekstu, zasigurno vode promjeni klime prema LGBT osobama. Evropske integracije unose i pravila koja se moraju poštovati. Njihova osnova je u uvažavanju prava da se bude drugačiji, u etničkom, nacionalnom, kulturnom, političkom, seksualnom, i bilo kojem drugom smislu. Dio toga je formalizovan, kroz niz dokumenata čije je ratifikovanje, više rezultat spoljnog pritiska, a mnogo manje unutrašnje posvećenosti ovim principima i svijesti o nužnosti njihove primjene².

Pitanje položaja LGBT populacije je otvoreno, nedostaje jasna i konzistentna politička i institucionalna podrška koja će obezbijediti da svi građani i građanke Crne Gore imaju jednake šanse u ostvarivanju svojih prava, bez obzira na njihove lične razlike. I to ne zato što to traži proces pridruživanja EU, već zato što je to pitanje i demokratizacije crnogorskog društva i sposobnosti prihvatanja tolerancije za principa. Potrebno je i uspostavljanje mehanizama pokretanja političke i profesionalne odgovornosti onih koji javno promovišu neistine, nesenzibilisanost za sve što nije njihov sopstveni odraz u ogledalu, provincijalnu ograničenost i netoleranciju. To se odnosi ne samo na ministra za ljudska i manjinska prava, već i na druge predstavnike vlasti koji po prirodi svog angažmana treba da budu u službi građana i zaštite njihovih prava. Država se još pokazuje kao slaba na ovom primjeru. To zahtijeva dodatni napor civilnog sektora da nastavi vršiti pritisak kako se ova tema ne bi zatvorila prije njenog adekvatnog rješavanja. Postojanje tolerancije odnosno prihvatanja različitosti će značajno odrediti i kapacitet države i društva za evropeizaciju i modernizaciju, a tolerancija prema LGBT osobama je upravo jedan od najznačajnijih testova.

2 Zabrinjavajući su primjeri koji ukazuju da se na međunarodnom planu Crna Gora pokušava predstaviti kao država koja usvaja i primjenjuje najviše standarde, dok u samoj državi među nadležnim organima ne postoji ni znanje o preuzetim oblastima. Posljednji primjer iz marta 2011. se odnosi na zajedničku izjavu Savjeta za ljudska prava UN koju je Crna Gora potpisala sa još 85 država u Ženevi, a koja je obavezuje na poštovanje prava svih građana bez obzira na to ko su i koga vole i na prekid prakse nasilja zasnovanog na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu.

POGLAVLJE 2

ANALIZA POSTOJEĆEG STANJA POŠTOVANJA LJUDSKIH PRAVA LGBT OSOBA U CRNOJ GORI

Mr Tea Gorjanc - Prelević

2.1. ANALIZA USKLAĐENOSTI PRAVNOG I INSTITUCIONALNOG OKVIRA ZA POŠTOVANJE PRAVA LGBT OSOBA U CRNOJ GORI SA MEĐUNARODNIM STANDARDIMA

Crna Gora je ratifikovala sve ključne međunarodne ugovore za zaštitu ljudskih prava (*Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Konvenciju za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena, Konvenciju o pravima djeteta, Evropsku konvenciju o ljudskim pravima sa svim pratećim protokolima*, itd.). Za državne organe Crne Gore, primjena odredbi ovih ugovora na sva lica u njihovoj nadležnosti, bez diskriminacije, predstavlja obavezu. Za primjenu međunarodnih ugovornih obaveza od značaja su preporuke i komentari ugovornih tijela Ujedinjenih Nacija (UN) i organa Savjeta Evrope, koji su nadležni za nadzor nad primjenom ugovora od strane država ugovornica.

Ujedinjene Nacije

Komiteta za ljudska prava utvrdio je 1994. godine, u slučaju *Toonen protiv Australije*, da zabrana diskriminacije na osnovu *Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima* (član 2 - primjena odredbi Pakta bez diskriminacije, i člana 26 - jednakost pred zakonom, opšta zabrana diskriminacije) pod riječi "pol" (*sex*) podrazumijeva i zabranu diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije. Takođe, utvrđeno je da seksualni odnos punoljetnih lica pod okriljem privatnosti, uživa zaštitu na osnovu prava na privatnost, garantovanog članom 17, stav 1 Pakta.

Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava utvrdio je u opštim komentarima³ da član 2 *Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* zabranjuje i diskriminaciju zasnovanu na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu.

Komiteta za prava djeteta u Opštem komentaru broj 4, 2003. godine navodi da su države ugovornice *Konvencije o pravima djeteta* obavezne da obezbijede jednaka prava svima mlađim od 18 godina bez ikakve diskriminacije i da član Konvencije koji se odnosi na zabranu diskriminacije uključuje i seksualnu orijentaciju kao jedan od osnova diskriminacije.

Crna Gora je podržala *Deklaraciju o seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu*⁴ koju je 88 država usvojilo pod okriljem Ujedinjenih nacija u decembru 2008. godine. Ovom Deklaracijom poziva se na poštovanje ljudskih prava svih ljudi bez diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Pozivaju se države da ukinu kažnjavanje dobrovoljnih homoseksualnih odnosa. Države prihvataju da rade na sprečavanju nasilja, maltretiranja, socijalnog isključivanja LGBT osoba, stigmatizacije i širenja predrasuda. Osuđuju se ubistva, mučenje, proizvoljno hapšenje i uskraćivanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava motivisano mržnjom prema LGBT osobama. Deklaracijom se zahtijeva od država i međunarodnih aktera da obezbijede zaštitu braniteljima i braniteljicama ljudskih prava.

Grupa eksperata iz čitavog svijeta izradila je 2006. godine dokument *Yogyakarta Principles*⁵ (Džogdžakarta principi) koji daje smjernice o tome kako bi trebalo primjenjivati međunarodno pravo ljudskih prava bez diskriminacije u odnosu na seksualnu orijentaciju i rodni identitet.

3 Opšti komentar broj:18 od 2005 (E/C.12/GC/18) (koji se odnosi na pravo na rad), 15 od 2002 (E/C.12/2002/11) (koji se odnosi na pravo na vodu) i 14 od 2000 (E/C.12/2000/4) (koji se odnosi na pravo na zdravstvenu zaštitu).

4 Dostupna na, http://en.wikisource.org/wiki/UN_declaration_on_sexual_orientation_and_gender_identity.

5 Dostupno na http://yogyakartaprinciples.org/principles_en.pdf, prevod na crnogorski dostupan je na stranici <http://www.montenegro-gay.me/files/dokumenti/razno/YOGYKARTA%20PRINCIPI.pdf>.

Evropski sud za ljudska prava i Preporuka Komiteta ministara Savjeta Evrope

Evropski sud za ljudska prava (u nastavku "Sud") utvrdio je načelo da razlikovanje u tretmanu osoba u zaštiti prava garantovanih Evropskom konvencijom o ljudskim pravima ("Konvencija") samo po osnovu njihove seksualne orijentacije po pravilu predstavlja diskriminaciju.⁶

Prije trideset godina Sud je utvrdio pravilo da homoseksualni odnosi spadaju u sferu prava na privatnost i da kriminalizacija homoseksualnih odnosa predstavlja kršenje tog prava.⁷ Sud je takođe ocijenio da razlikovanje uzrasta na kome je dozvoljeno stupanje u homoseksualne i heteroseksualne odnose predstavlja diskriminaciju.⁸

Sud je 2003. godine utvrdio da uskraćivanje prava homoseksualcima da naslijede ugovor o zakupu stana u kome su živjeli s pokojnim partnerom, za razliku od heteroseksualnih vanbračnih partnera kojima je to omogućeno, predstavlja nedozvoljenu diskriminaciju, koja se ne može opravdati potrebom države da zaštiti porodicu u tradicionalnom smislu te riječi.⁹ Takođe, država nema pravo da diskriminiše između vanbračnih heteroseksualnih i homoseksualnih partnera tako što posljednjima uskraćuje pravo na osiguranje iz polise osiguranja partnera.¹⁰ Sud je nedavno utvrdio diskriminaciju u pogledu prava na mirno uživanje imovine, zbog toga što opšte pravilo da se iznos alimentacije smanjuje ako dužnik alimentacije živi u vanbračnoj vezi, nije primjenjeno na dužnika koji je živio u vezi sa partnerom istog pola.¹¹

U pogledu rezervisanja prava nasljeđivanja za bračne drugove, Sud je 2000. godine našao da država ima pravo da nasljeđivanje penzije omogući samo bračnim drugovima, u legitimnom cilju "očuvanja porodice zasnovane na bračnim vezama", te da se ne može smatrati diskriminacijom odbijanje vlasti da nasljeđivanje prava na penziju obezbijede preživjelim partneru iz homoseksualne zajednice.¹² Međutim, treba uzeti u obzir da se 2010. godine, u presudi kojom je utvrdio diskriminaciju u pogledu onemogućavanja istopolnim (vanbračnim) partnerima da uživaju prava iz polise osiguranja partnera za razliku od heteroseksualnih partnera, Sud osvrnuo na ovu presudu iz 2000. i primjetio da je od tada došlo do "brze evolucije društvenih stavova prema parovima istog pola u mnogim državama članicama Savjeta Evrope, da je značajan broj država članica obezbijedio pravno priznanje istopolnim parovima i da odredbe prava EU takođe odražavaju rastuću tendenciju da istopolne parove uključe u shvatanje "porodice"...", ostavljajući otvorenim mogućnost da bi danas možda presudio drugačije.¹³

Po pitanju starateljstva nad djecom, Sud je još 1999. godine utvrdio da homoseksualnost roditelja mora biti irelevantna za odlučivanje o starateljstvu nad djetetom.¹⁴ Po pitanju usvajanja, Sud je 2008. godine utvrdio da odbijanje zahtjeva za usvajanje djeteta zbog seksualne orijentacije podnositeljke zahtjeva predstavlja kršenje prava na zabranu diskriminacije i prava na poštovanje privatnog i porodičnog života.¹⁵

Homoseksualni partneri imaju pravo na poštovanje porodičnog života, tj. njihov odnos se može smatrati "porodičnim", dok je ranije smatran samo "privatnim", ali se ne može smatrati da imaju pravo na brak, koje je po tekstu člana 12 Konvencije rezervisano za muškarca i ženu, dok o izmjeni definicije braka ne postoji zajednički stav o među državama članicama Savjeta Evrope.¹⁶

Nedavno je Sud utvrdio i da je zabrana gej parade predstavlja diskriminaciju i povredu prava na slobodu okupljanja i udruživanja.¹⁷ Država mora da omogući održavanje nenasilnih demonstracija bez obzira da li su one suprotne većinskim stavovima u društvu, a zabrana "promocije homoseksualnosti" nije opravdan razlog za ograničavanje sloboda garantovanih Konvencijom i predstavlja diskriminaciju.

U pogledu prava transrodnih osoba, Sud je naglasio da član 8 Konvencije u okviru prava na privatnost obezbjeđuje zaštitu prava transrodnih osoba na lični razvoj i fizičku i moralnu sigurnost.¹⁸ U tri ključna slučaja utvrđeno je kršenje prava na privatnost, na sklapanje braka i na zabranu diskriminacije u slučaju odbijanja državnih organa da u ličnim dokumentima

6 Vidjeti na primjer, L.B. v. France, 2008, st. 93.

7 Dudgeon v UK, 1981, Norris v Ireland, 1988.

8 L. and V. v Austria, 2003 i S.L. v Austria, 2003.

9 Karner v Austria, 2003, st. 41; Kozak v Poland, 2010, st. 99.

10 P.B. and J.S. v. Austria, 2010.

11 J.M. v the UK, 2010.

12 Mata Estevez v Spain, Application No. 56501/002000 (Admissibility decision).

13 P.B. and J.S. v. Austria, 2010, st. 29.

14 Mouta v Portugal, 1999.

15 E.B. v France, 2008.

16 P.B. and J.S. v Austria; Schalk and Kopf v Austria, 2010.

17 Alekseyev v Russia, 2010.

18 Christine Goodwin v United Kingdom, 2002, st. 90, I. v United Kingdom, 2003, st. 70.

izvrše promjenu oznake pola i omoguće sklapanje braka osobama koje su izvršile operativnu promjenu pola.¹⁹ Komitet ministara Savjeta Evrope usvojio je 31. marta 2010. godine *Preporuku državama članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta*.²⁰ Državama članicama je preporučeno da ukinu zakonodavne i druge mjere koje za posljedicu imaju diskriminaciju LGBT osoba kao i da usvoje i sprovedu mjere koje će služiti borbi protiv diskriminacije, poštovanju ljudskih prava i promovisanju tolerancije.

Ovom Preporukom je, pored ostalog, preporučeno državama da žrtvama diskriminacije omoguće pristup efikasnim pravnim lijekovima i da ih obavijeste o tome da takvi lijekovi postoje. Mjere za borbu protiv diskriminacije moraju da uključuje sankcije za prekršaje i omoguće odštetu.

Države treba da obezbijede djelotvornu istragu krivičnih djela i drugih incidenata gdje se osnovano sumnja da je seksualna orijentacija ili rodni identitet bio motiv, posebno kada su učinioci pripadnici policije ili druga lica koja vrše vlast. Preporučeno je da se seksualna orijentacija ili rodni identitet žrtve kao motiv izvršenja krivičnih djela tretira kao otežavajuća okolnost prilikom odmjerenja kazne.

Države treba da obezbijede prikupljanje i analizu podataka o učestalosti i prirodi diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, a posebno o "zločinima iz mržnje" i incidentima motivisanim mržnjom. Takođe, treba da preduzmu mjere protiv svih formi govora mržnje i da ga javno osude, poštujući osnovno pravo na slobodu izražavanja. Naglašeno je da se kulturne, tradicionalne ili religiozne vrednosti ili pravila "dominantne kulture" ne smeju koristiti za opravdanje govora mržnje ili nekog drugog oblika diskriminacije zasnovanog na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu.

Javni zvaničnici i državni predstavnici treba da se ohrabre da promovišu toleranciju i poštovanje prava LGBT osoba. Pristup javnim fondovima namijenjenim nevladinim organizacijama treba da bude obezbijeđen bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Države treba da efikasno zaštite branitelje ljudskih prava LGBT osoba od napada. Takođe, treba da obezbijede da nevladine organizacije koje brane ljudska prava LGBT osoba budu konsultovane prilikom usvajanja i sprovođenja mjera od značaja za ljudska prava ovih osoba.

Preporučeno je i preduzimanje mjera za obezbjeđivanje efikasnog ostvarivanja prava na slobodu izražavanja i mirnog okupljanja LGBT osoba. Policija treba da zaštiti učesnike mirnih demonstracija, a javno zdravlje, moral ili red ne mogu da budu opravdanje za onemogućavanje ostvarivanja ovog prava. Vlasti treba javno da osude sprečavanje ostvarivanja ovih prava.

U pogledu transrodnih osoba, preporučene su mjere kojima bi se garantovalo puno zakonsko priznavanje promjene pola osoba u svim oblastima života, kao i promjenu imena i roda u zvaničnim dokumentima, i dokumentima koja ne izdaju samo državni organi, kao što su školske diplome i potvrde o radu. Države treba da omoguće osobama koje su promijenile pol pravo na brak sa osobama suprotnog pola.

ANALIZA PRAVNOG I INSTITUCIONALNOG OKVIRA U CRNOJ GORI

Zabrana diskriminacije i izazivanja i podsticanja mržnje

Ustav Crne Gore²¹ zabranjuje neposrednu i posrednu diskriminaciju „po bilo kom osnovu“ (čl. 8), pri čemu ne nabroja nijedan poseban osnov, pa ni seksualnu orijentaciju. Ustav zabranjuje i izazivanje ili podsticanje mržnje ili netrpeljivosti po bilo kom osnovu (čl. 7). Posebnom odredbom proglašena je i jednakost svih lica pred zakonom, bez obzira na bilo koje lično svojstvo (čl. 17, st. 2).

Zakon o zabrani diskriminacije²² zabranjuje diskriminaciju zasnovanu, pored ostalog, i na rodnom identitetu i seksualnoj orijentaciji (čl. 2, st. 2). U poglavlju u kome su navedeni posebni oblici diskriminacije, u članu pod nazivom "Diskriminacija po osnovu rodnog identiteta i seksualne orijentacije" (čl. 19), predviđeno je da se diskriminacijom smatra "svako pravljenje razlike, nejednako postupanje ili dovođenje u nejednak položaj lica po osnovu rodnog identiteta ili seksualne orijentacije", kao i da svako ima pravo da izrazi svoj rodni identitet i seksualnu orijentaciju, ali i da se ne može pozvati da se o tome javno izrazi.

19 B. v. France, 1992; Christine Goodwin v United Kingdom, 2002, I. v. United Kingdom, 2003.

20 Recommendation CM/Rec(2010)5 of the Committee of Ministers to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity (Adopted by the Committee of Ministers on 31 March 2010 at the 1081st meeting of the Ministers' Deputies). Nezvaničan prevod NVO Juventas dostupan na: http://www.montenegro-gay.me/files/dokumenti/pravni_propisi/Preporuke%20Savjeta%20Evrope%20o%20mjerama%20borbe%20protiv%20diskriminacije%20zasnovane%20na%20seksualnoj%20orijentaciji%20i%20rodnom%20identitetu.pdf.

21 Ustav, Službeni list Crne Gore, br. 1/2007.

22 Zakon o zabrani diskriminacije, Službeni list Crne Gore, br. 46/2010.

Iako bi ova odredba trebalo da omogućiti odgovarajuću zaštitu LGBT osoba od diskriminacije, činjenica da termin "rodni identitet" ili "seksualna orijentacija" nisu definisani u zakonu, kao ni u obrazloženju za njegovo usvajanje,²³ može dovesti do problema u praksi.

Među ostalim zakonima Crne Gore koji sadrže odredbe o zabrani diskriminacije,²⁴ jedino Zakon o radu²⁵ i Zakon o medijima²⁶ izričito određuju seksualnu orijentaciju kao nedozvoljeni osnov diskriminacije. Zakon o radu zabranjuje i seksualno uznemiravanje (čl. 8). Zakon o medijima izričito zabranjuje objavljivanje informacija i mišljenja koja podstiču diskriminaciju, mržnju ili nasilje protiv osoba ili grupe osoba zbog njihove seksualne orijentacije (čl. 23).

Krivični zakonik Crne Gore (KZ) predviđa krivično djelo Povreda ravnopravnosti (čl. 159) po osnovu nacionalne ili etničke pripadnosti, pripadnosti rasi ili vjeroispovjesti, pola, jezika, obrazovanja, društvenog položaja, socijalnog porekla, imovnog stanja ili nekog drugog ličnog svojstva, tako da za onoga ko drugome uskrati ili ograniči ljudska prava i slobode utvrđena Ustavom, zakonima, drugim propisima, opštim aktima ili potvrđenim međunarodnim ugovorima ili mu na osnovu ove razlike daje povlastice ili pogodnosti, propisuje kaznu zatvora od tri godine.

Krivičnim djelom Rasna i druga diskriminacija (čl. 443 KZ) sankcionisano je kršenje ljudskih prava i sloboda zajamčenih opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i ratifikovanim međunarodnim ugovorima na osnovu razlike u rasi ili po nekom drugom ličnom svojstvu. Na ovaj način, isto kao i čl. 159 KZ predviđeno je sankcionisanje kršenja *ljudskih prava* po dodatnom, diskriminatornom osnovu, ali ne i uskraćivanje bilo kog prava po osnovu diskriminacije, što bi odgovaralo opštoj Ustavnoj zabrani diskriminacije i načelu jednakosti pred zakonom.²⁷

Krivični zakonik sankcioniše podsticanje nacionalne, rasne ili vjerske mržnje (čl. 370), odnosno propagandu rasne mržnje ili rasne diskriminacije (čl. 443, st. 3), ali ne i izazivanje ili podsticanje mržnje protiv seksualnih manjina i transrodnih osoba, čime nije dosljedno obezbijedena primjena Ustavne zabrane izazivanja ili podsticanja mržnje *po bilo kom* osnovu.

Krivični zakonik sankcioniše zlostavljanje i postupanje "na način kojim se vrijeđa ljudsko dostojanstvo" (čl. 166 a, Zlostavljanje) i nanošenje velikog bola ili teških patnji, tjelesnih ili duševnih "iz nekog razloga zasnovanog na diskriminaciji" (čl. 167, Mučenje).

Homofobija ili transfobija - u smislu mržnje prema osobama homoseksualne orijentacije ili transrodnim osobama, ne predstavlja pobudu koja je navedena u okviru otežavajućih okolnosti, mada bi se u primjeni zakona mogla tumačiti kao "niska pobuda", koja čini teži oblik određenih krivičnih djela, kao što je npr. Teško ubistvo.²⁸ Međutim, nema primjera koji bi pokazali da bi se u praksi homofobija zaista tako tumačila, ili da bi se smatralo da je djelo motivisano homofobijom dovelo do "uznemiravanja građana", što je, na primjer, uslov za kvalifikovani oblik i strožije kažnjavanje krivičnog djela Ugrožavanje sigurnosti (čl. 168).

Zakon o javnom redu i miru iz 1994. godine²⁹ sankcioniše kršenje javnog reda i mira novčanim kaznama ili kaznom zatvora do 60 dana. Prema članu 7 ovog zakona neko ko na javnom mestu vrijeđa drugoga ili svojim ponašanjem ugrožava sigurnost građana ili izaziva uznemirenost ili negodovanje građana ili se na drugi način drsko ponaša, kazniti novčanom kaznom od trostrukog do petnaestostrukog iznosa minimalne zarade ili zatvorom do 30 dana. U praksi nije bilo primjera da se ova odredba tumačila tako da zaštiti LGBT osobe od ponižavanja i maltretiranja.

Brak i porodica

I brak i vanbračna zajednica definisane su u Crnoj Gori kao zajednica života muškarca i žene.³⁰ Rezultat ovakvog rješenja je da partneri u istopolnoj zajednici života ne mogu da ostvaruju imovinska i druga prava priznata heteroseksualnim

23 Vlada Crne Gore, obrazloženje za usvajanje predloženog Zakona o zabrani diskriminacije, 4. jun 2010, <http://www.skupstina.me/index.php?strana=zakoni&id=1176>.

24 Opšti zakon o obrazovanju, Sl.list Crne Gore, br. 64/02, 31/05, 49/07 i 45/2010; Zakon o visokom obrazovanju, Sl.list Crne Gore br. 60/2003, 4/2008; Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Sl.list Crne Gore, br. 39/2004, 14/2010; Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti, Sl.list Crne Gore br. 78/2005; Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, Sl.list Crne Gore, br. 54/2003, 39/2004, 81/2004, 14/2010, itd.

25 Zakon o radu, Sl.list Crne Gore, br. 49/2008 i 26/2009.

26 Zakon o medijima, Sl.list Crne Gore, br. 51/2002 i 62/2002.

27 Ibid.

28 Prema KZ-u, niske pobude su „koristoljublje, bezobzirna osveta, ili druge niske pobude“ (čl. 144, st.4 – Teško ubistvo, čl. 217, st. 3 – Oduzimanje maloljetnog lica, čl. 434, st. 2 – Protiv pravno ubijanje i ranjavanje neprijatelja)

29 Zakon o javnom redu i miru, Sl. list Crne Gore, br. 41/94

30 Ustav, čl. 71; Porodični zakon, čl. 3, 12 i 15.

partnerima u bračnoj ili vanbračnoj zajednici, kao što su pravo na izdržavanje, pravo na imovinu stečenu zajedničkim radom, pravo na zakonsko nasljeđivanje, i tako dalje, suprotno evropskom standardu.³¹

Ustav garantuje pravo na privatni i porodični život (čl. 40) u skladu s formulacijom člana 8, stav 1 Evropske konvencije o ljudskim pravima. Za razliku od Evropskog suda za ljudska prava, koji "porodični život" široko tumači - kao zajednicu života osoba među kojima postoje stvarne bliske emotivne veze, Porodični zakon Crne Gore porodicu definiše usko, kao zajednicu roditelja (u bračnoj ili vanbračnoj zajednici), djece i drugih rođaka (čl. 2).³² Na osnovu ovakve definicije, može se zaključiti da porodica ne postoji ukoliko se u toj zajednici ne podižu djeca. Takvo, dosljedno tumačenje dovodi do problema u pogledu diskriminacije, tj. neopravdano različitog tretmana bračnih i vanbračnih parova bez djece i onih osoba koje odgajaju djecu, odnosno žive u zajednici u kojoj se odgajaju djeca, u pogledu primjene jedne grupe zakona koji određena prava ili obaveze propisuju za članove porodice ili "porodičnog domaćinstva", a da sami posebno ne definišu ko su ti članovi porodice ili porodičnog domaćinstva.³³ U svim ovakvim slučajevima, istopolni partneri koji žive zajedno ne mogu se nikako smatrati članovima porodice, jer su diskriminirani po oba osnova: (1) ne mogu se smatrati roditeljem djeteta svog partnera, niti (2) partnerom "u bračnoj ili vanbračnoj zajednici".

Druga grupa zakona definiše porodicu, odnosno članove porodice, za potrebe primjene tih zakona i često uključuje vanbračne partnere u krug članova porodice, odnosno "uže porodice". U svim ovim slučajevima istopolni partneri su takođe diskriminirani, jer ni u jednom slučaju ne ulaze u krug članova porodice, čak i kada se među njima podrazumijevaju vanbračni partneri. Možda najdrastičniji primjer neopravdane diskriminacije partnera u homoseksualnoj i heteroseksualnoj zajednici pruža Zakon o obligacionim odnosima, koji pravo na naknadu štete za duševne boli zbog smrti ili naročito teškog invaliditeta daje samo bračnom, odnosno vanbračnom drugu.³⁴

Zakon o zaštiti od nasilja u porodici³⁵ definiše članove porodice za potrebe tumačenja tog zakona i ne ostavlja prostor za zaštitu istopolnih partnera koji žive u zajedničkom domaćinstvu, s obzirom na to da zaštita obuhvata "članove porodičnog domaćinstva bez obzira na srodstvo", a da je porodica u Porodičnom zakonu definisana usko, kako je gore navedeno.

Prema Zakonu o radu³⁶, zaposleni ima pravo na odsustvo sa rada uz naknadu zarade u slučaju sklapanja braka, teže bolesti ili smrti člana uže porodice, pri čemu se isključivo bračni drug smatra članom uže porodice, dok se ni vanbračni drug ne pominje.

Transrodne osobe

U Crnoj Gori nije pravno regulisan položaj transrodnih osoba. Tek usvajanjem Zakona o zabrani diskriminacije 2010. godine izričito je uvedena zabrana diskriminacije po osnovu rodnog identiteta.³⁷

Kako je gore navedeno, pravo na brak i prava po osnovu braka ili vanbračne zajednice uslovljena su time da su bračni drugovi ili vanbračni partneri različitih polova.

Oznaku pola u matičnom broju, izvodu iz knjige rođenih, odnosno ličnim dokumentima moguće je promijeniti pošto se završi procedura promjene pola i o tome podnese dokaz.³⁸ Promjena imena se obavlja na lični zahtev, nije uslovljena promjenom pola, a jedino ograničenje koje se odnosi na promjenu imena je zaštita javne bezbjednosti i prava i slobode drugih.³⁹

31 Za prikaz standarda iz prakse Evropskog suda za ljudska prava vidi gore tačku...

32 "Porodica je životna zajednica roditelja, djece i drugih srodnika koji u smislu ovoga zakona imaju međusobna prava i obaveze, kao i druga osnovna zajednica života u kojoj se njeguju i podižu djeca" (čl. 2, Porodični zakon, Sl. list br. 1/2007).

33 Zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje (Sl. list CG, br. 13/2007, 79/2008 i 86/2009); Zakon o doprinosima za socijalno osiguranje (Sl. list RCG, br. 32/93, 3/94, 17/94, 42/94, 1/95, 13/96 i 45/98), Zakon o evidenciji u oblasti rada i zapošljavanja (Sl. list RCG, br. 69/2003), Zakon o energetici (Sl. list CG, br. 28/2010), Zakon o zaštiti potrošača (Sl. list RCG, br. 26/2007), Zakon o opštem upravnom postupku (Sl. list RCG, br. 60/2003), Zakon o oružju (Sl. list RCG, br. 49/2004 i Sl. list CG, br. 49/2008), Zakon o parničnom postupku (Sl. list RCG, br. 22/2004 i 76/2006), Zakonu o predškolskom vaspitanju i obrazovanju (Sl. list RCG, br. 64/2002 i 49/2007), Zakon o putnim ispravama (Sl. list CG, br. 21/2008), Zakon o registrima prebivališta i boravišta (Sl. list CG, br. 13/2008 i 41/2010), Zakon o svojinsko-pravnim odnosima (Sl. list CG, br. 19/2009), Zakon o sprečavanju sukoba interesa (Sl. list CG, br. 19/2009), Zakon o sprovođenju popisa poljoprivrede 2010. godine (Sl. list CG, br. 54/2009 i 14/2010), Zakon o sudskim taksama (Sl. list RCG, br. 76/2005) i Zakon o troškovima u upravnom postupku (Sl. list SRG, br. 44/81); Zakon o eksproprijaciji (Sl. list RCG, br. 55/2000, 28/2006 i 21/2008).

34 Član 208 Zakona o obligacionim odnosima, Sl. list CG, br. 47/2008.

35 Član 3 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, Sl. list CG, br. 46/2010.

36 Član 72 Zakona o radu, Sl. list CG, br. 49/2008 i 26/2009.

37 Član 19 Zakona o zabrani diskriminacije, Sl. list CG, br. 46/2010.

38 Zakon o matičnim registrima, Sl. list Crne Gore, br. 47/08, čl. 6, st. 2 i čl. 14, st. 1; Zakon o centralnom registru stanovništva, Sl. list Crne Gore br. 49/07, čl. 22 i čl. 27, st. 2. Odgovor Ministarstva unutrašnjih poslova na zahtjev za pristup informacijama A.S. Zekovića, br. 270/10-888, 8. jun 2010.

39 Čl.2, st. 6 "Pravo na slobodan izbor ličnog imena ne smije se ograničiti, osim ako je to potrebno radi zaštite javne bezbjednosti ili prava

Operacija promjene pola, kao i prateća hormonalna terapija nije dostupna u Crnoj Gori i nije uključena u zdravstveno osiguranje.⁴⁰

Usvojenje

Zakon poznaje dva vida usvojenja, potpuno i nepotpuno.⁴¹

Potpuno usvojenje faktički je omogućeno samo heteroseksualnim osobama, tj. bračnim i vanbračnim drugovima.⁴² Kako nevjenčane osobe mogu nepotpuno da usvoje, u posebno opravdanim slučajevima, LGBT osoba bila bi u zakonskoj mogućnosti da ostvari nepotpuno usvojenje.⁴³ Nadležno ministarstvo je potvrdilo da ne postoji zabrana da LGBT osoba usvoji dijete prema odredbama Porodičnog zakona ili prema odredbama drugih zakona.⁴⁴

Za usvojenje nije podobna osoba koja "ne pruža dovoljno jemstva da će pravilno ostvarivati roditeljsko staranje", a to Centar za socijalni rad cijeni u svakom pojedinačnom slučaju.⁴⁵ Do sada nije zabilježen slučaj da je LGBT osoba podnijela zahtjev za usvojenje, odnosno da je to pravo uskraćeno nekome zato što je LGBT osoba.⁴⁶

Vještačka oplodnja

Vještačka oplodnja je regulisana *Zakonom o liječenju neplodnosti asistiranim reproduktivnim tehnologijama*⁴⁷ u kojem ne postoji eksplicitna zabrana pristupa ovim uslugama LGBT osobama. Ipak, Zakon izričito propisuje da pravo na tretman imaju muškarac i žena koji žive u bračnoj ili vanbračnoj zajednici, ili žena koja nije udata i ne živi u vanbračnoj zajednici (čl. 11). Ako bi nadležno Ministarstvo zdravlja uskratilo ovo pravo ženi koja živi u istopolnoj zajednici zbog njene seksualne orijentacije, ona bi takvu odluku mogla da osporava pred Upravnim sudom i, u krajnjoj liniji, pred Ustavnim sudom.

Sloboda okupljanja i udruživanja

Na osnovu člana 52 Ustava, mirno okupljanje i udruživanje građana je slobodno. Javni skup je neophodno prijaviti nadležnim organima, ali nije neophodno prethodno odobrenje. Ipak, okupljanje može biti privremeno zabranjeno kao bi se sprečili neredi, izvršenje krivičnog djela, ugrožavanje zdravlja, morala i bezbednosti ljudi.⁴⁸ Sloboda udruživanja može biti ograničena samo ako je organizacija skupa usmjerena „na nasilno ugrožavanje ustavnog poretka, ugrožavanje teritorijalnog integriteta Crne Gore, kršenja garantovanih sloboda i prava, izražavanja nacionalne, vjerske, rasne i druge netolerancije i mržnje”.⁴⁹

Sloboda izražavanja - govor mržnje

Ustavom garantovano pravo na slobodu izražavanja može se ograničiti samo ako je to neophodno radi zaštite prava i ugleda drugih i u slučaju ugrožavanja javnog morala i nacionalne bezbjednosti Crne Gore (čl. 47 Ustava). Ustavom je zabranjeno izazivanje i podsticanje mržnje i netrpeljivosti po bilo kom osnovu (čl. 7).

Zakon o medijima zabranjuje objavljivanje informacija i stavova kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv osoba ili grupe osoba, zbog njihovog pripadanja ili nepripadanja nekoj rasi, vjeri, naciji, etničkoj grupi, polu ili seksualnoj opredijeljenosti.⁵⁰ Od odgovornosti osnivača medija i autora postoje izuzeci, te on neće odgovarati ako su objavljene informacije i mišljenja deo naučnog ili autorskog rada koji su objavljeni bez namere da se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje i deo su objektivnog novinarskog izveštaja, kao i kada su objavljene sa namjerom da se kritički

i sloboda drugih lica", Zakon o ličnom imenu, Sl. list Crne Gore br. 47/08.

40 Klinički centar Crne Gore, odgovor na zahtev za informacijom od javnog značaja, br. 03/01-18056/1, 30. decembar 2009.

41 Porodični zakon, čl. 144,145,148. Potpuno usvojenje prekida sve zakonske veze između roditelja i deteta, dok kod nepotpunog usvojenja usvojilac i dete uspostavljaju odnos roditelje i deteta prema zakonu ali se odnos između prirodnih roditelja i deteta ne prekida u potpunosti.

42 Član 132 Porodičnog zakona.

43 Ibid, član 134, st 2.

44 Ministarstvo rada i socijalnog staranja, odluka br.01-27, 12 januar 2010.

45 Čl. 127, st. 1, tač. 4 i čl. 134 Porodičnog zakona.

46 Podaci Ministarstva rada i socijalnog staranja i izveštaji medija.

47 Zakon o liječenju neplodnosti asistiranim reproduktivnim tehnologijama, Sl. list Crne Gore br. 74/2009.

48 Čl 52, st. 2 Ustava i čl. 4 i 11 Zakona o javnim okupljanjima Sl. list Crne Gore br. 31/05

49 Čl. 55, st. 1 Ustava.

50 Čl. 23 (1), Zakon o medijima, Sl. list Crne Gore br. 51/2002 i 62/2002.

ukaže na diskriminaciju, mržnju, nasilje ili na pojave koje predstavljaju ili mogu da predstavljaju podsticanje na takvo ponašanje.⁵¹ Ako osnivač medija ipak objavi stavove koji su u suprotnosti sa ovim zakonom, kazniće se novčanom kaznom od dvadesetostrukog do pedesetostrukog iznosa minimalne zarade u Crnoj Gori.⁵²

U pogledu krivičnogpravnog sankcionisanja izazivanja i podsticanja mržnje, vidjeti gore odjeljak Zabrana diskriminacije i izazivanje i podsticanje mržnje.

Azil i prava izbjeglica

Pravo na azil, garantovano Ustavom, može da zahtijeva “stranac koji osnovano strahuje od progona zbog svoje rase, jezika, vjere ili pripadnosti nekoj naciji ili grupi ili zbog političkih uvjerenja”.⁵³ Zakon o azilu određuje da se azil daje strancima kojima je potrebna međunarodna zaštita u skladu sa Konvencijom o statusu izbjeglica iz 1951. godine, Protokolom o statusu izbjeglica iz 1967. godine, Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. godine i drugim ratifikovanim međunarodnim ugovorima i opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, saglasno ovom zakonu.⁵⁴ Ni Ustav ni Zakon o azilu ne spominju izričito seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, ali pominju “pripadnost grupi” kao osnov za osnovan strah od gonjenja i opravdanje za zahtev za azil.⁵⁵

Prema odredbama Zakona o azilu u postupku davanja azila zabranjena je diskriminacija po bilo kom osnovu, a naročito po osnovu rase, boje, pola, nacionalnosti, društvenog porijekla ili rođenja, vjere, političkih ili drugih mišljenja, države porijekla, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti, psihičkog ili fizičkog invaliditeta (čl. 7). Analogno se može zaključiti da ukoliko u zemlji porijekla postoji opravdan strah od progona zbog pripadnosti nekoj grupi, kao na primjer LGBT zajednici, zahtjev za azil treba prihvatiti.

Zakon o azilu navodi grupe kojima je u postupku davanja azila potrebna posebna pažnja kao što su maloljetna lica, lica lišena poslovne sposobnosti, stara lica, lica koja su bila izložena mučenju, silovanju ili drugim teškim oblicima psihičkog, fizičkog ili seksualnog nasilja i drugih ugroženih lica.

U članu 11 posebno je izdvojeno da se prema licu koje traži azil, u svim fazama postupka, postupa na način koji uvažava njegov pol. Kako položaj transrodnih osoba nije posebno regulisan ovim Zakonom, nema garancija da bi nadležni službenici poštovali rodno opredjeljenje transrodne osobe i da ne bi insistirali na tretmanu koji je u skladu sa oznakom roda u ličnoj dokumentaciji.

Socijalna zaštita

Prema *Zakonu o socijalnoj i dječjoj zaštiti*,⁵⁶ cilj socijalne i dječije zaštite je obezbjeđenje zaštite porodice, pojedinca, djece u stanju rizika i lica u stanju socijalne potrebe, odnosno socijalne isključenosti (čl. 4, st. 1). U ostvarivanju prava iz socijalne i dječije zaštite građani su jednaki, bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, pol, jezik, vjeru, socijalno porijeklo ili druga lična svojstva (čl. 5).

Na osnovu ovih odredbi moglo bi se očekivati da LGBT osobe imaju sva prava i zaštitu garantovanu ovim zakonom bez diskriminacije, izuzev mogućnosti da istopolni partneri imaju pravo na “materijalnu porodičnu pomoć”, jer zakon definiše porodicu kao zajednicu bračnih, odnosno vanbračnih drugova i djece (bračna, vanbračna, usvojena i pastorčad) i drugih srodnika koji zajedno žive (čl 11, st. 1). Kao što je već pomenuto, bračni i vanbračni partneri su u Ustavu, odnosno zakonima određeni kao osobe suprotnog pola.

Pravo na penziju i invalidsko osiguranje, uključujući i pravo na starosnu penziju, kao i na nadoknadu u slučaju invaliditeta važi za sve osobe pod jednakim uslovima, pa samim tim i za LGBT osobe. Međutim, partner iz istopolne zajednice ne bi mogao da ostvari pravo na porodičnu penziju, jer su prema Zakonu o penzijskom i invalidskom osiguranju samo bračni partner i djeca određeni kao članovi porodice kojima je to omogućeno.⁵⁷

51 Ibid, čl. 23, st. 2.

52 Ibid, čl. 43, st. 1, tačka 3.

53 Ustav, čl. 44, st. 1

54 Zakon o azilu, čl.2, st. 2, Sl. list Crne Gore, br. 45/2006.

55 Ustav, čl.44, st.1 i Zakon o azilu, čl. 2, st. 3.

56 Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti, Sl. list Crne Gore. br. 78/2005.

57 Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, čl. 42 i 43, Sl. list Crne Gore, br. 54/2003, 39/2004, 81/2004, 14/2010.

Obrazovanje

Opšti zakon o obrazovanju⁵⁸ određuje da su građani Crne Gore jednaki u ostvarivanju prava na obrazovanje, bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, pol, jezik, vjeru, socijalno porijeklo, ili drugo lično svojstvo (čl. 9, st. 1). U ovaj Zakon unijete su izmjene 2010. godine koje se odnose na zabranu nasilja tako da “fizičko, psihičko, i socijalno nasilje, maltretiranje i zapostavljanje, fizičko kažnjavanje, vrijeđanje, seksualno zlostavljanje djece, učenika i nastavnika i svaki drugi oblik diskriminacije”⁵⁹ nijesu dozvoljeni. Međutim, zakonom nije propisano vođenje evidencije o slučajevima nasilja u obrazovnim ustanovama i motivima nasilja, kao što su i homofobija i transfobija. Takođe, nema propisane obaveze obrazovanja djece o zabrani diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta i o seksualnom obrazovanju.

Diskriminaciju u obrazovanju zabranjuje i Zakon o zabrani diskriminacije koji kaže da se diskriminacijom u oblasti vaspitanja, obrazovanja i stručnog osposobljavanja smatra otežavanje ili onemogućavanje upisa u vaspitno-obrazovnu ustanovu i ustanovu visokog obrazovanja i izbora obrazovnog programa na svim nivoima vaspitanja i obrazovanja, isključivanje iz ovih ustanova, otežavanje ili uskraćivanje mogućnosti praćenja nastave i učešća u drugim vaspitnim, odnosno obrazovnim aktivnostima, razvrstavanje djece, učenika/ca, polaznika/ca obrazovanja i studenata/kinja, zlostavljanje ili na drugi način neopravdano pravljenje razlika ili nejednako postupanje prema njima (čl. 14 i 15).

Nasljeđivanje

Prema Zakonu o nasljeđivanju, homoseksualni partner je nesporno isključen iz kruga nasljednika koji imaju pravo da naslijede na osnovu zakona, jer su samo bračni i vanbračni drugovi, djeca, roditelji i drugi rođaci prepoznati kao zakonski nasljednici.⁶⁰ Prema tome, istopolni partner bi bio u istoj poziciji kao i svaka druga osoba koja može da naslijedi na osnovu testamenta. Testamentalno nasljeđivanje je ograničeno pravom nužnih nasljednika, koji pripadaju užem krugu zakonskih nasljednika, na nasljeđivanje nužnog dijela zaostavštine (dijela kojim ostavilac ne može raspolagati).⁶¹

Zdravstvena zaštita

Prema Zakonu o zdravstvenoj zaštiti⁶² građanin ima pravo na jednakost u cjelokupnom tretmanu prilikom ostvarivanja zdravstvene zaštite (čl. 18, st. 1) kao i na povjerljivost svih podataka koji se odnose na njegovo zdravlje (čl. 18, st. 1, tač. 7). Novčanom kaznom u iznosu od dvadesetostrukog do tristostrukog iznosa najniže cijene rada kažnjava se za prekršaj zdravstvena ustanova, ako uskrati prava iz ovog zakona.

Posebno važno pitanje za LGBT osobe je pravo na odlučivanje o dobrobiti partnera. Prema Zakonu o pravima pacijenata⁶³ zdravstvena ustanova je dužna da utvrdi termine i učini ih dostupnim pacijentu i *članovima njegove porodice* za razgovor sa doktorom koji pruža zdravstvenu uslugu (čl. 10). Takođe, obavještenja koja od zdravstvenog radnika ima pravo da dobije pacijent (dijagnoza i prognoza ishoda bolesti; kratak opis i svrhu predložene medicinske intervencije, vrijeme trajanja i moguće posljedice preduzimanja, odnosno nepreduzimanja predložene medicinske intervencije, itd.) mogu da dobiju i članovi porodice (čl. 11). Kada se procijeni da je za zdravlje pacijenta bolje da ne dobije ove informacije one se mogu dati članu porodice (čl. 12, st. 3). Član porodice ima i pravo uvida u medicinsku dokumentaciju (čl. 21, st. 4).

Navedene odredbe, kojima su uskraćena prava istopolnom partneru jer se on/ona ne smatraju članovima porodice, donekle su ublažene zakonskom odredbom prema kojoj pacijent ima pravo da odredi lica koja mogu biti obaviještena o njegovoj bolesti i očekivanom ishodu (čl. 29, st. 1), odnosno odredbom prema kojoj je zdravstvena ustanova dužna da o prijemu pacijenta u zdravstvenu ustanovu obavijesti lica koja je pacijent odredio za prijem obavještenja, kao i da ih redovno obavještava o promjenama njegovog zdravstvenog stanja (čl. 29, st. 4).

Od posebnog značaja za transrodne osobe je činjenica da medicinski tretman i operacija promjene pola nijesu dostupni u Crnoj Gori i nijesu uključeni u zdravstveno osiguranje.⁶⁴

58 Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, Sl. list Crne Gore, br. 64/02, 31/05, 49/07 i 45/2010.

59 Zakon o izmjenama i dopunama Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju, čl.9 a, Sl. list Crne Gore, br. 45/2010.

60 Zakon o nasljeđivanju, Sl. list Crne Gore, br. 74/08, čl. 9.

61 Ibid, čl. 27 i 28.

62 Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Sl. list Crne Gore, br. 39/2004,14/2010.

63 Zakon o pravima pacijenata, Sl. list Crne Gore, br. 40/2010.

64 Klinički centar Crne Gore, odgovor na zahtjev za informacijom, br. 03/01-18056/1, 30. decembar 2009.

Institucionalni okvir

Institucija *Zaštitnika ljudskih prava i sloboda* ustanovljena je zakonom koji je donijela Skupština Republike Crne Gore 2003. godine.⁶⁵ Ustavom je 2007. godine⁶⁶ propisano da je Zaštitnik ljudskih prava i sloboda nezavisna i samostalna institucija⁶⁷, mada predviđeni postupak njegovog izbora, na prijedlog predsjednika države, prostom većinom poslanika u Skupštini, ne obezbjeđuje dovoljne garancije nezavisnosti.⁶⁸ Zakon o zabrani diskriminacije ustanovljava Zaštitnika kao nacionalni zaštitni mehanizam protiv diskriminacije i proširuje njegova ovlaštenja za suzbijanje diskriminacije i na privatna lica, pored organa javne vlasti, za koje je isključivo nadležan prema Zakonu o zaštitniku ljudskih prava i sloboda. U toku je proces usvajanja novog Zakona o Zaštitniku ljudskih prava i sloboda, koji bi ova proširena ovlaštenja Zaštitnika trebalo da precizira.

Zakon o zabrani diskriminacije posebno predviđa pravo na podnošenje pritužbe Zaštitniku⁶⁹. Pored postupanja po pritužbama, ovim zakonom je predviđeno da Zaštitnik preduzima i sljedeće radnje: 1) podnosiocu/teljki pritužbe koji/a smatra da je diskriminisan/na od strane fizičkog ili pravnog lica daje potrebna obavještenja o njegovim/njenim pravima i obavezama, kao i mogućnostima sudske i druge zaštite; 2) sprovodi postupak mirenja, uz pristanak lica koje smatra da je diskriminirano i organa, drugog pravnog i fizičkog lica za koje ono smatra da je izvršilo diskriminaciju, uz mogućnost zaključivanja vansudskog poravnjanja, u skladu sa zakonom kojim se uređuje postupak posredovanja; 3) informiše javnost o značajnijim pojavama diskriminacije; 4) po potrebi, vrši istraživanja u oblasti diskriminacije; 5) vodi posebnu evidenciju o podnijetim pritužbama u vezi sa diskriminacijom; 6) prikuplja i analizira statističke podatke o slučajevima diskriminacije; 7) preduzima aktivnosti radi podizanja svijesti o pitanjima u vezi sa diskriminacijom.⁷⁰

Postojeće finansiranje Zaštitnika ne obezbjeđuje dovoljne uslove za njegov efikasan rad, što je uočila i Evropska komisija.⁷¹

Odbor za ljudska prava i slobode Skupštine Crne Gore predviđen je kao stalni odbor Poslovnikom Skupštine, nadležan da "razmatra prijedloge zakona, drugih propisa i opštih akata i druga pitanja koja se odnose na: slobode i prava čovjeka i građanina, sa posebnim osvrtnom na manjinska prava, primjenu potvrđenih međunarodnih akata...".⁷² Kontrolna funkcija odbora nije posebno razvijena i on se uglavnom bavi razmatranjem predloga zakona.

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava usmjereno je uglavnom na unaprijeđenje prava etničkih manjina i donekle na rodnu ravnopravnost, dok su ostala ljudska prava zapostavljena, posebno prava LGBT osoba.⁷³

Zaštitu od diskriminacije obezbjeđuje *sud* u građanskom i krivičnom postupku.

Inspekcije nadležnih ministarstava prema Zakonu o radu, Opštem zakonu o obrazovanju i vaspitanju itd. nadležne su da pruže zaštitu od diskriminacije u okviru inspekcijaskog nadzora.⁷⁴

Usklađenost sa međunarodnim standardima

Imajući u vidu predočene međunarodne standarde o zabrani diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta i postojeća ustavna i zakonska rješenja u Crnoj Gori, u nastavku predlažemo izmjene i dopune zakonskih normi.

65 Zakon o zaštitniku ljudskih prava i sloboda, Sl. list RCG, br. 42/2003.

66 Ustav Crne Gore, Sl. list CG, 1/2007.

67 Čl. 81 st. 1 Ustava CG.

68 U Mišljenju Venecijanske komisije o Ustavu Crne Gore navodi se da Ombudsman treba da bude biran kvalifikovanom većinom (stav 56), prevod objavljen u knjizi "Međunarodni standardi i ustavne garancije u Crnoj Gori", Akcija za ljudska prava, 2008, <http://www.hracion.org/wp-content/uploads/knjiga-cg.pdf>.

69 Čl. 22 Zakona o zabrani diskriminacije, Sl. list CG, br. 46/2010.

70 Čl. 21 st. 1 Zakona o zabrani diskriminacije.

71 "However, the current financial and human resources are not sufficient to carry out the tasks of the Ombudsman efficiently", Analitički izvještaj Evropeke Unije od 9. novembra 2010., Mišljenje o crnogorskom zahtjevu za članstvo u EU, str. 24.

72 Član 38, Poslovnik Skupštine Crne Gore, dostupan na: http://www.skupstina.me/cms/site_data/AKT%202010/poslovnik%20skupstine%20cg%20novi.pdf

73 "The Ministry for Human and Minority Rights focuses predominantly on promotion of rights of ethnic minorities and gender equality, but lacks sensitivity to other areas of human rights, notably regarding the rights of lesbian, gay, bisexual and transgendered (LGBT) persons", Analitički izvještaj Evropeke Unije od 9. novembra 2010., Mišljenje o crnogorskom zahtjevu za članstvo u EU, str. 24.

74 Čl. 5 i čl. 171 Zakona o radu Crne Gore, Sl. list CG, br. 49/2008 i 26/2009; čl. 9 i čl. 16 Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju, Sl. list CG, br. 76/2009.

PRIJEDLOZI IZMJENA I DOPUNA ZAKONA

Krivični zakonik

1. Član 159 (Povreda ravnopravnosti) Krivičnog zakonika (KZ) treba dopuniti tako da se pored navedenih zabranjenih osnova dodaju i seksualna orijentacija i rodni identitet, odnosno pretpostavljena seksualna orijentacija i rodni identitet.
2. Član 370 KZ (Izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje) i/ili čl. 443, st. 3 KZ (Propaganda rasne diskriminacije) treba dopuniti tako da se sankcioniše i podsticanje nasilja ili mržnje prema seksualnim manjinama i transrodnim osobama.
3. Krivični zakonik treba dopuniti tako da se izvršenje krivičnog djela motivisano mržnjom, pored ostalog i prema osobama homoseksualne orijentacije (homofobija) ili transrodnim osobama (transfobija), smatra težim (kvalifikovanim) oblikom krivičnog djela, ili da se homofobija ili transfobija smatraju otežavajućom okolnošću (tako što bi se precizirao čl. 42, *Opšta pravila o odmjerenju kazne*). Primjera radi, Hrvatski Kazneni zakon iz 2009. kao "zločin iz mržnje" definiše svako krivično djelo izvršeno iz mržnje prema nekoj osobi zbog njene rase, boje kože, pola, seksualne orijentacije, političkog ili drugog uvjerenja, jezika, vjere, nacionalnog ili socijalnog porijekla, imovine, rođenja, obrazovanja, društvenog položaja, starosne dobi, zdravstvenog stanja ili drugih osobina (čl. 89, tač. 36).

Porodični zakon

4. Uzimajući u obzir da na osnovu međunarodnih ugovora o ljudskim pravima koji je obavezuju Crna Gora nema obavezu da osobama istog pola obezbijedi pravo na brak, te da je svega šest evropskih država posljednjih godina omogućilo zaključenje braka istopolnim partnerima (Belgija, Holandija, Norveška, Portugal, Španija i Švedska), i to pošto su u prvom koraku usvojile zakone o istopolnim zajednicama, smatramo da je preuranjeno u Crnoj Gori zahtijevati da se definicija braka proširi na partnere istog pola. Međutim, da bi se partneri iz istopolnih zajednica u odgovarajućoj mjeri izjednačili u pravima s osobama iz bračnih i vanbračnih zajednica, mogao bi se donijeti poseban zakon o pravima osoba u istopolnim zajednicama. Ovakvi zakoni u Evropi postoje u Andori, Austriji, Hrvatskoj, Češkoj Republici, Danskoj, Finskoj, Francuskoj, Njemačkoj, Mađarskoj, Islandu, Luksemburgu, Švajcarskoj, Švedskoj, Sloveniji i Velikoj Britaniji.⁷⁵
5. Jednostavnija alternativa donošenju ovakvog zakona je izmjena definicije vanbračne zajednice "zajednica života muškarca i žene koja traje duže"⁷⁶ tako da obuhvati zajednicu života partnera istog pola, u skladu sa tačkom 23 Preporuke Komiteta ministara Savjeta Evrope iz 2010. godine.⁷⁷ (S tim u vezi, inicijativa za ocjenu ustavnosti člana 12, stav 1 Porodičnog zakona podnijeta je Ustavnom sudu 19. 01. 2011. godine. S obzirom na to da je inicijativa neobavezujuća za Ustavni sud⁷⁸, još nije poznato hoće li postupak biti pokrenut).
6. Komplikovanija alternativa dvjema gore ponuđenim jesu pojedinačne izmjene i dopune zakona kojima se sada obezbjeđuju prava isključivo za partnere iz bračnih i vanbračnih zajednica. U tom smislu, u okviru Porodičnog zakona, odredbu čl. 127, tač. 4 ("Ne može usvojiti lice koje ne pruža dovoljno jemsva da će pravilno ostvarivati roditeljsko staranje") treba precizirati odnosno dopuniti tako da bude jasno da se ona ima tumačiti u skladu s opštom zabranom diskriminacije, imajući posebno u vidu zabranu diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, i tačku 27 Preporuke Komiteta ministara Savjeta Evrope.⁷⁹
7. Na sličan način treba dopuniti član 78, st. 3, 4 i 5 Porodičnog zakona, i navesti da će prilikom odlučivanja o

75 Izvor: http://www.ilga-europe.org/home/issues/families/recognition_of_relationships/legislation_and_case_law/marriage_and_partnership_rights_for_same_sex_partners_country_by_country

76 Član 12, st. 1 Porodičnog zakona: "Zajednica života muškarca i žene koja traje duže (vanbračna zajednica), izjednačena je sa bračnom zajednicom u pogledu prava na međusobno izdržavanje i drugih imovinsko-pravnih odnosa."

77 (23.) Gdje nacionalno zakonodavstvo daje prava i obaveze nevjenčanim parovima, države članice treba da osiguraju važenje istih odredbi, bez diskriminacije, za parove istog i različitog pola, uključujući i pravo na nasljeđivanje penzije i imovine. Preporuka državama članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, vidi gore FN 18.

78 Na osnovu člana 37 Zakona o Ustavnom sudu iz 2008. godine.

79 (27.) Vodeći se principom najboljeg interesa za dijete prilikom donošenja odluke o usvajanju, države članice čije zakonodavstvo dozvoljava usvajanje djeteta pojedincu, treba da obezbijede da se zakon primjenjuje bez diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu.

najboljem interesu djeteta u pogledu samostalnog vršenja roditeljskog prava, sud cijeniti "najbolji interes djeteta" bez diskriminacije po bilo kom osnovu, a posebno bez diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.⁸⁰

8. Izmijeniti definiciju porodice iz čl. 2 Porodičnog zakona ("Porodica je životna zajednica roditelja, djece i drugih srodnika koji u smislu ovoga zakona imaju međusobna prava i obaveze, kao i druga osnovna zajednica života u kojoj se njeguju i podižu djeca") odnosno, podnijeti inicijativu za ocjenu ustavnosti te odredbe (za obrazloženje vidi dolje, tač. 3.2).

Zakon o liječenju neplodnosti asistiranim reproduktivnim tehnologijama

9. Član 11 Zakona o liječenju neplodnosti asistiranim reproduktivnim tehnologijama koji izričito propisuje da pravo na tretman imaju muškarac i žena koji žive u bračnoj ili vanbračnoj zajednici, ili žena koja nije udata i ne živi u vanbračnoj zajednici treba dopuniti stavom da se isto pravo daje i partnerkama iz istopolnih zajednica, u skladu sa tač. 28 Preporuke Komiteta ministara Savjeta Evrope.⁸¹

10. Zakon o azilu

Zakon o azilu treba dopuniti članom koji jasno definiše da se pod "pripadnost grupi" kao jednom od osnova za dobijanje azila podrazumevaju i svi oni koji imaju osnovan strah zbog svoje ili pretpostavljene seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Međunarodna praksa je takva da se pod „društvenom grupom” podrazumijeva i seksualna orijentacija i rodni identitet.⁸²

11. Takođe, član 11 Zakona o azilu koji navodi grupe kojima je u postupku davanja azila potrebna posebna pažnja, kao što su "maloljetna lica, lica lišena poslovne sposobnosti, stara lica, lica koja su bila izložena mučenju, silovanju ili drugim teškim oblicima psihičkog, fizičkog ili seksualnog nasilja i drugih ugroženih lica", dopuniti navođenjem i transrodnih osoba, posebno u slučajevima kada je izgled drugačiji od onog koji je većinski očekivan za pol koji se navodi u dokumentima.⁸³

Zakon o obligacionim odnosima

12. Član 208 dopuniti tako da se pravo na naknadu štete za duševne boli zbog smrti ili naročito teškog invaliditeta, pored bračnog ili vanbračnog druga, obezbijedi i istopolnom partneru.

Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti

13. Definiciju porodice, iz člana 11 Zakona (značenje izraza)⁸⁴, upodobiti tako da obuhvati i istopolne partnere bez djece ili sa djecom.

80 Tako i tačka 26 Preporuke Komiteta ministara Savjeta Evrope br. 5 (2010): "(26.) Vodeći se principom najboljeg interesa djeteta pri likom donošenja odluke o roditeljskoj odgovornosti za dijete ili starateljstvom nad djetetom, države članice treba da obezbijede da se takve odluke donose bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta." (Vidi FN 18).

81 (28.) Tamo gdje nacionalni zakon dozvoljava reproduktivni tretman samohranim majkama, države članice treba da nastoje da obezbijede pristup takvom tretmanu bez diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji.

82 Od aprila 1993. Visoki komesar Ujedinjenih nacija za izbjeglice (UNHCR) utvrdio je u nekoliko Savjetodavnih mišljenja da gejevi i lezbejke spadaju u "posebnu društvenu grupu" za potrebe tumačenja Konvencije iz 1951. godine i Protokola o statusu izbjeglica iz 1967. godine. Vidjeti publikaciju "Zaštita izbjeglica" (Protecting Refugees), UNHCR/Feb. 1996. Isto tako i Preporuka Komiteta ministara Savjeta Evrope (tačke 42 i 43): "(42.) U slučajevima kada zemlje članice imaju međunarodnu obavezu u tom pogledu, one bi trebalo da prihvate osnovani strah od progona zbog seksualne orijentacije ili rodnog identiteta kao valjan osnov za davanje izbjegličkog statusa ili azila toj osobi, prema domaćem zakonodavstvu. (43.) Države članice treba posebno da obezbijede da osobe koje traže azil, neće biti poslate u zemlju u kojoj bi njihov život ili sloboda bili ugroženi, ili u kojoj bi se suočili sa rizikom od torture, progona, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja zbog njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta." Vidi FN 18.

83 Vidi tačku 44 Preporuke Komiteta ministara Savjeta Evrope, FN 18: "44. Osobe koje traže azil moraju biti zaštićene od bilo kakvih diskriminatornih politika ili praksi zasnovanih na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu; odgovarajuće mjere je posebno potrebno preduzeti kako bi se spriječio rizik od fizičkog nasilja, uključujući seksualno zlostavljanje, verbalnu agresiju i ostale oblike uznemiravanja lica koja traže azil i koja su lišena slobode, i obezbijediti im slobodan pristup svim informacijama koje su relevantne za njihovu specifičnu situaciju."

84 "Pojedini izrazi, u smislu ovog zakona, imaju sljedeće značenje:

1) porodica je: bračni, odnosno vanbračni drugovi i djeca (bračna, vanbračna, usvojena i pastorčad) i drugi srodnici koji zajedno žive; ..."

Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju

14. Članove 42 i 43 Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju koji regulišu pravo na porodičnu penziju treba izmijeniti tako da se omogući i partneru iz istopolne zajednice pravo da dobije porodičnu penziju, jer su trenutno prema ovom zakonu samo bračni partner i djeca određeni kao članovi porodice kojima je to omogućeno.

Zakon o nasljeđivanju

15. Zakon o nasljeđivanju (krug zakonskih nasljednika, čl. 9) dopuniti tako da se istopolni partneri izjednače u pravima na nasljeđivanje sa vanbračnim i bračnim partnerima.

Zakon o zaštiti od nasilja u porodici

16. Član 3 Zakona, "Članovi porodice", dopuniti tako da nesumnjivo obuhvati i istopolne partnere, kao "vanbračne partnere", "članove istog porodičnog domaćinstva" ili kao partnere istog pola koji žive u zajedničkom domaćinstvu.

17. Zakon o pravima pacijenata

Zakon o pravima pacijenata treba dopuniti tako da se obezbijedi da, u slučaju kada je građanin nesposoban da odredi lica koja mogu biti obaviještena o njegovoj bolesti i očekivanom ishodu, pravo na informacije ima i istopolni partner, pored drugih članova porodice. Jedino potpuno rješenje je da se članovi porodice definišu za potrebe primjene ovog zakona tako da se u njihov krug uvrsti i istopolni partner.

Zakon o zaštiti zdravlja dopuniti članom koji će omogućiti pokrivanje troškova tretmana i operacije promjene pola u Crnoj Gori, a ako nije dostupna onda u inostranstvu.⁸⁵

18. Opšti zakon o obrazovanju

Opšti zakon o obrazovanju treba da predvidi obavezu za nadležno ministarstvo da vodi evidenciju o svim slučajevima nasilja u školama i posebno, o nasilju motivisanom mržnjom po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, kako bi moglo da prati trend ovakvog nasilja i preduzima mjere u cilju njegovog suzbijanja. Odgovarajućim zakonskim i podzakonskim aktima treba obezbijediti da se u obrazovne programe uvedu sadržaji kojima bi se djeca upoznala s načelima zabrane diskriminacije po osnovu seksualnog i rodnog identiteta, i koji bi doprinjeli da sva djeca prepoznaju i nauče da žive slobodno sa svojim seksualnim i rodnim identitetom, poštujući identitete drugih, u skladu sa tačkama 31 i 32 Preporuke Komiteta ministara Savjeta Evrope.⁸⁶

19. Zakon o matičnim registrima

Zakon o matičnim registrima dopuniti tako da se precizira postupak promjene oznake pola. Osobama koje su započele i dostigle određeni nivo hormonske terapije za promjenu pola, a još uvijek nijesu izvršile hiruršku operaciju promjene pola, takođe treba omogućiti promjenu oznake pola u ličnim dokumentima.⁸⁷

⁸⁵ Vidjeti Preporuku Komiteta ministara Savjeta Evrope, tač. 35 i 36: "(35.) Države članice treba da preduzmu odgovarajuće mjere da osiguraju slobodan pristup transrodnih osoba odgovarajućim zdravstvenim službama za promjenu pola, uključujući psihološke, endokrinološke i hiruške stručne službe u pogledu zaštite zdravlja transrodnih osoba, bez podvrgavanja tih osoba nerazumnim zahtjevima; nijedna osoba ne smije biti podvrgnuta promjeni pola bez njenog/njegovog pristanka. (36.) Države članice treba da preduzmu odgovarajuće zakonodavne i druge mjere, kako bi osigurale da sve odluke o ograničavanju troškova koje pokriva zdravstveno osiguranje prilikom promjene pola budu zakonite, objektivne i proporcionalne."

⁸⁶ "(31.) Rukovodeći se prevashodno interesom djeteta, države članice treba da preduzmu odgovarajuće zakonske i druge mjere, sa fokusom na obrazovanje osoblja i učenika, da osiguraju puno uživanje prava na obrazovanje bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta; ovo se naročito odnosi na očuvanje prava djece i mladih na obrazovanje u bezbjednom okruženju, izuzetom od nasilja, šikaniranja, socijalne isključenosti i drugih oblika diskriminacije i ponižavajućeg postupanja zasnovanog na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu.

(32.) Rukovodeći se prevashodno interesom djeteta, potrebno je preduzeti odgovarajuće mjere na svim nivoima u obrazovnim institucijama u cilju širenja uzajamnog poštovanja i tolerancije, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet. Te mjere treba da obuhvate pružanje objektivnih informacija o seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu, na primjer u školskim programima i edukativnim materijalima, kao i pružanje potrebnih informacija, zaštite i podrške učenicima i studentima kako bi im se omogućilo da žive slobodno u skladu sa svojom seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom. Osim toga, države članice mogu izraditi i implementirati politike i akcione planove o jednakosti i bezbjednosti u školama i mogu obezbijediti pristup adekvatnoj obuci protiv diskriminacije, podršci i nastavnim sredstvima." Vidi FN 18.

⁸⁷ Vidi tačku 20 Preporuke Komiteta ministara Savjeta Evrope (FN 18): "20. Zahtjeve koji se odnose na pravno priznanje promjene pola,

PRECIZIRANJE POJMOVA IZ POJEDINIH ZAKONSKIH ODREDBI

Zakon o zabrani diskriminacije

20. U Zakon o zabrani diskriminacije dodati član pod naslovom "značenje pojmova korišćenih u ovom zakonu", kojim bi se definisali pojmovi "rodni identitet" i "seksualna orijentacija", kako bi se olakšala primjena zakona.

Zakon o porezu na nepokretnosti

21. Pojam "porodično domaćinstvo" iz čl. 11 Zakona o porezu na nepokretnosti definisati, npr. u članu koji propisuje značenje pojmova koji se koriste u zakonu, tako da obuhvati vanbračnog, odnosno istopolnog partnera.⁸⁸

Zakon o porezu na dohodak fizičkih lica

22. Pojmove "porodica" i "uža porodica" u vezi primanja na koja se ne plaća porez na dohodak fizičkih lica treba definisati tako da obuhvate i partnere iz istopolnih zajednica.⁸⁹

INICIJATIVA/PRIJEDLOG ZA OCJENU USTAVNOSTI DEFINICIJE PORODICE

Potrebno je podnijeti inicijativu ili prijedlog za ocjenu ustavnosti člana 2 Porodičnog zakona Crne Gore u kojem se pod isključivim pojmom porodica podrazumijeva samo "zajednica roditelja (u bračnoj ili vanbračnoj zajednici), djece i drugih srodnika".⁹⁰ Ovako formulisana definicija iz pojma porodice isključuje sve zajednice života u kojima se ne podižu djeca, pa tako i vanbračne i istopolne zajednice bez djece. Problem nastaje u pogledu primjene prava "članova porodice" ili "uže porodice", kada takva lica nijesu posebno definisana. U pogledu istopolnih partnera, čak i kada bi se termin "vanbračna zajednica" proširio tako da obuhvati i njih, opet bi oni, kao i drugi partneri iz vanbračnih zajednica bez djece bili diskriminirani u pravima koja se obezbjeđuju samo članovima "porodice", odnosno "uže porodice", kao što su npr. pravo na odsustvo sa posla u slučaju smrti ili teške bolesti člana porodice ili, ovlaštenje za donošenje odluke o medicinskom tretmanu.

Članom 40 Ustava Crne Gore garantuje se pravo na privatni i porodični život i u skladu s tim, porodica treba da bude šire shvaćena i kao zajednica u kojoj se nužno ne odgajaju djeca, odnosno i kao zajednica istopolnih partnera. Evropska konvencija o ljudskim pravima ne sadrži definiciju porodice. Evropski sud za ljudska prava, u svojom tumačenju prava na poštovanje porodičnog života (čl. 8. Evropske konvencije o ljudskim pravima), porodicu tumači kao faktičko postojanje bliskih veza⁹¹, imajući u vidu *de facto* situaciju u svakom pojedinom slučaju. U presudama *P.B. i J.S. protiv Austrije* i *Schalk i Kopf protiv Austrije* Sud je izričito utvrdio da zajednica života homoseksualnih partnera uživa zaštitu prava na poštovanje porodičnog života u skladu sa članom 8 Konvencije.

U savremenim pravima rijetke su definicije porodice, jer je teško pravno odrediti pojam jedne pojave koja nije statična i na koju utiču brojni činioci izvan pravnog domena. Tako na primjer, porodični zakoni Srbije i Hrvatske ne sadrže definiciju opšteg pojma porodice već porodicu definišu samo za potrebe ustanove zaštite od nasilja u porodici (čl. 197, st. 3 Porodičnog zakona RS, odnosno Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji RH) i sticanja zajedničke imovine u porodičnoj zajednici (Porodični zakon RS, čl. 195, st. 2).

uključujući promjene fizičkog izgleda, treba redovno preispitivati u cilju otklanjanja uvrijedljivih preduslova."

88 Zakon o porezu na nepokretnosti, "Službeni list RCG", br. 65/2001, 69/2003, "Službeni list CG", br. 75/2010. Član 6: (1) Porez na nepokretnosti na zgrade i stanove, koji poreskom obvezniku služe kao glavno mjesto stanovanja, umanjuje se za 20% za poreskog obveznika i po 10% za svakog člana njegovog domaćinstva, a najviše do 50% poreske obaveze.

89 Zakon o porezu na dohodak fizičkih lica, Službeni list RCG br. 26/2001, posl. izmjene Sl. list CG br. 86/2009, Primanja na koja se ne plaća porez na dohodak, čl. 5a:

(2) Porez na dohodak ne plaća se na primanja ostvarena po osnovu:

...

naknade za odvojeni život od porodice do 100 mjesečno;

solidarne pomoći u slučaju smrti zaposlenog, člana njegove uže porodice i penzionisanog radnika do 1.500;

6) solidarne pomoći u slučaju teže bolesti, zdravstvene rehabilitacije, nabavke lijekova i liječenje zaposlenog ili člana njegove uže porodice do 1.000;

...

90 "Porodica je životna zajednica roditelja, djece i drugih srodnika koji u smislu ovoga zakona imaju međusobna prava i obaveze, kao i druga osnovna zajednica života u kojoj se njeguju i podižu djeca." Porodični zakon, član 2, Sl. list CG, br. 1/2007.

91 K. protiv Ujedinjenog Kraljevstva, ECmHR, App. No. 11468/85, 1991.

Dr. iur. Jovan Kojičić, Post-doc
Lund Univerzitet, Švedska

REZULTATI DUBINSKIH INTERVJUA MEĐU LGBT POPULACIJOM U CRNOJ GORI

1. PROCEDURA I ANALIZA PODATAKA

S obzirom na to da se veoma malo zna o položaju LGBT populacije u Crnoj Gori, ovo istraživanje bilo je bazirano na sakupljanju podataka kroz dubinske intervjue. Instrument intervjua je bio izabran tako da je ispitivač imao slobode da improvizuje pitanja. Kao istraživački alat, korišten je vodič za diskusiju za intervju, sa ciljem da se sakupi širok spektar informacija o ključnim temama koje uključuju razvoj seksualnog identiteta, porodičnu podršku i/ili očekivanja, norme u kulturi, socijalnu podršku, institucionalnu podršku, iskustvo u diskriminaciji/homo-fobiji/nasilju, socijalni život i učešće u aktivnostima, strategiju prevencije, zastupljenost LGBT pitanja u medijima, informisanost o pravima i potencijalni status LGBT osoba. Tokom intervjua, istraživač je koristio pomenuti vodič, što je osiguralo da pripremljene teme budu pokrivene prilikom svakog obavljenog intervjua.

Intervjuisani su bili regrutovani kroz Juventas NVO mrežu, i bili su upoznati sa svrhom intervjua, i sigurni u povjerljivost. Intervjui su održani između 14. i 17. januara u Juventas-ovoj kancelariji u Podgorici. Prosjek trajanja intervjua bio je 56 minuta. Svaki intervju je bio snimljen i transkriptovan. Takođe, istraživač je prečistio svaki tekst kako bi se osigurala tačnost. S obzirom na to da je homoseksualnost stigmatizovana u crnogorskom društvu, stvarna imena učesnika nijesu uključena u transkriptima, niti je istraživač znao njihova prava imena. Dodatno, zbog povjerljivosti, svaki učesnik bio je označen posebnom šifrom. Iz ovih razloga, kod predstavljanja stavova u ovom izvještaju navode se samo seksualna orijentacija, pol i godine intervjuisanih.

Istraživač je analizirao svaki intervju, kako bi identifikovao ključne teme, prije svega se fokusirajući na teme koje su bile definisane u vodiču za intervju. Tematska analiza je usvojena za analizu podataka (Ezzy, 2002). Transkripti su bili pojedinačno analizirani, ali i međusobno upoređivani (Glaser & Strauss, 1967; Strauss & Corbin, 1998). Podaci su tumačeni tako što su stalno upoređivani šifra sa šifrom, šifra u odnosu na ključni koncept, kao i na šifru iz prethodnog intervjua. Na taj način, šifra je stalno redefinisana, da bi se postiglo najveće moguće upoznavanje sa problemom, tj. da bi se iscrple sve nove informacije ili teme kroz analizirane intervjue (Fassinger, 2005). Šifre su organizovane na osnovu relacije i u odnosu na široku temu gdje su nastale (Strauss & Corbin, 1998).

2. DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE

Intervjuisano je devetnaest učesnika u dobi od 19-te do 34-te godine života. Od toga je sedam učesnika(-ca) bilo starosne dobi između 18-te i 25-te godine života, sedam učesnika između 25-te i 30-te godine i pet učesnika(-ca) starosne dobi između 30-te i 35-te godine. Šestoro intervjuisanih je imalo visoko obrazovanje, jedan višu školu, njih petoro su bili srednjeg školskog obrazovanja, dok su preostalih sedam učesnika bili studenti. U pogledu socijalnog statusa, jedan-aest intervjuisanih su bili zaposleni, dok njih osmoro nije radilo. Najveći broj intervjuisanih učesnika, njih petnaestoro, je bilo iz centralnog dijela Crne Gore, dok su sjeverni i južni dio Crne Gore bili zastupljeni sa po dva učesnika(-ce) (*Tabela 1*). Od toga se petnaest intervjuisanih izjasnilo kao gej muškarac, troje intervjuisanih kao biseksualni muškarac i jedna žena kao lezbejka (*Tabela 2*).

Tabela 2.1: Demografske karakteristike intervjuisanih

Karakteristika	Broj intervjuisanih
Starosna dob	
Od 18-te do 25-te godine	7
Od 25-te do 30-te godine	7
Od 30-te do 35-te godine	5
Obrazovanje	
Visoko obrazovani	6
Sa višom školom	1
Studenti	7
Sa srednjom školom	5
Socijalni status	
Zaposleni	11
Nezaposleni	8
Region	
Sjeverni dio CG	2
Centralni dio CG	15
Južni dio CG	2

Tabela 2.2: Seksualna identifikacija intervjuisanih

Seksualna identifikacija	Broj intervjuisanih
Gej muškarci	15
Gej žene (lezbejke)	1
Biseksualni muškarci	3

3. REZULTATI

3.1. Seksualni identitet i “Coming Out”

Većina intervjuisanih istakla je poteškoće i strepnje neprihvatanja svoje seksualne orijentacije tokom seksualnog razvoja. Postoji briga od toga kako će ih prihvatiti sredina u kojoj žive, prije svega njihovi roditelji. Ovo je inspirisano tradicionalnim i kulturnim vrijednostima koja važe u crnogorskom društvu, kao i vaspitanjem koje podrazumijeva da je prirodno da se seksualna privlačnost javlja samo između muškarca i žene. Takođe, društvo jasno propisuje ulogu muškarca i žene, te su razumijevanje braka i funkcije porodice, s tim u vezi, razlozi koji se javljaju kao prepreka kod prihvatanja sopstvene seksualnosti. Dodatno, većina intervjuisanih smatra da crnogorsko društvo nije spremno za takav kompromis. Njihovi problemi vezani su i za razmišljanja o statusu i budućnosti koja ih čeka u takvom društvu.

Tri intervjuisana učesnika (gej muškarci) saopštili su da im je spostvena homoseksualnost njihova homoseksualnost bila nametnuta, jer su kao djeca bili seksualno zlostavljani, što im je predstavljao problem kod prihvatanja njihove homoseksualnosti. Među njima je jedan bio seksualno zlostavljan u porodici, i zbog toga je pokušao samoubistvo. Drugi je, takođe bio seksualno zlostavljan od članova porodice, dok je treći od njih među njima bio silovan od komšije. Svi oni su živjeli u strahu i krili su pomenute slučajeve seksualnog zlostavljanja, prije svega plašeći se od reakcije roditelja, ali i okoline, ako bi saznala za to. Takođe, čitali su i zbog prijetnji (nasilnika) da o tome ne smiju govoriti.

Bio sam svjestan da ću imati problema, da to nije društveno prihvaćeno i da jednostavno ne smijem da govorim o tome“.
(gej muškarac, 27)

Zna se šta je muškarac u kući, i zna se šta je žena u kući. Imam u porodici takvu situaciju. Žena u kući služi da čisti, pere, da čuva djecu, a muž je tu da radi i da je stub porodice, a žena neće da mu se suprotstavi. (gej žena (lezbejka), 22)

Nijesam to shvatao kao moralno prihvatljivim. Razmišljao sam kako bi bilo lijepo da sam strejt. (gej muškarac, 20)
I sada imam poteškoća da prihvatim svoju seksualnost. Kada šetam ulicom i vidim mladi bračni par sa djecom, onda poželim da imam neko dijete, da imam djevojku (...) svi smo mi rođeni da bismo ostavili potomstvo, a mi svojim (seksualnim) opredjeljenjem nećemo ostaviti ništa, bez ukoliko se ne potrudimo. Ja se nadam da ću se potruditi oko toga kada budem imao 30, 40 godina. (gej muškarac, 21)

Postojanje svijesti o (homofobičnom) okruženju u kojem žive jeste glavni razlog koji otežava „coming out“ proces za većinu intervjuisanih. Zbog toga se odlučuju za „nevidljiv“ način života, uključujući i njihove najbliže. Sigurnost u procjenu da će biti prihvaćeni predstavlja glavni motiv da se otvore prema drugima, te pažljivo biraju ljude u koje imaju povjerenje, kada se odluče na takav korak. To su najčešće njihovi bliski prijatelji, ili braća i sestre. U najvećem broju slučajeva, njihove procjene su se pokazale kao tačne, te nijesu imali problema, niti su bili odbačeni od ljudi kojima su saopštili svoju seksualnu orijentaciju. Takođe, reakcije ljudi na saznanje o homoseksualnosti njima dragih osoba, pokazuju da treba da prođe izvjesno vrijeme kako bi takva činjenica bila u potpunosti prihvaćena. Samo u jednom slučaju se pokazalo da je osoba naišla na problem kada je prijatelju povjerila svoje seksualno opredjeljenje. Najveći broj intervjuisanih imaju veliku prepreku da svoju seksualnost otkriju roditeljima. Takvo njihovo priznanje izazvalo bi razočarenje ili burnu reakciju, što bi se odrazilo na zdravlje njihovih roditelja.

Rekao sam i jednom svom bliskom prijatelju, ali je on sve to smatrao procesom u pubertetu. 'I ja sam to imao, meni je to kratko trajalo. Trajalo je svega par mjeseci i izbio sam se na pravi put. Tebi traje malo duže. Izborićeš se i ti', odgovorio mi je. (gej muškarac, 21)

U tom periodu sam rekao najboljoj drugarici koja mi je bila velika podrška (...) često je znala da kaže nešto što bi me uvrijedilo i slično, tako da je i ona morala da prođe put sazrijevanja i prihvatanja da bi danas pričali o tome kao o nečem sasvim normalnom (...) Na primjer, jednom mi je rekla da bi više voljela da sam u seksu aktivan nego pasivan, jer bih kao aktivan bio više muško i onda bi njoj bilo lakše da to prihvati. (gej muškarac, 25)

Moj otac ni danas ne zna za to. Ako bi saznao, moja majka smatra da bi moj otac umro, jer to ne bi mogao da podnese, ili bi me se odrekao. (gej žena (lezbejka), 22)

Postoji taj mrak u Crnoj Gori i ja svojim roditeljima to ne smijem da priznam. Zbog toga sam krio i krijem svoju seksualnu orijentaciju prvenstveno od porodice i od većine prijatelja. (gej muškarac, 25)

Moja majka je dosta stara žena i veoma teško bi prihvatila moju seksualnost, posebno zbog toga što bi znala da neću imati djecu, te da od mene neće dobiti nasljednika u porodici (...) To bi izazvalo potres u mojoj porodici, jer svi polažu nadu u mene i moju porodičnu budućnost". (gej muškarac, 30)

Četiri intervjuisana su saopštila da su se otvorili roditeljima po pitanju njihove seksualne orijentacije. Reakcije roditelja su bile različite: od osude i odbijanja, kada je intervjuisani morao da napusti kuću na određeno vrijeme dok se situacija nije smirila; slučaja gdje majka prihvata, ali teško podnosi činjenicu o homoseksualnosti svoje ćerke, s obzirom na to da nikada neće imati unuke, te daje upozorenje svojoj ćerki da o tome ne govori ocu zbog njegove moguće reakcije („ili bi umro, ili bi je se odrekao“). Preko slučaja gdje majka uznemirava i prijeti intervjuisanoj osobi da mora da izliječi tu „bolest“ da se ne bi brukala porodica, pa sve do potpunog prihvatanja od strane oba roditelja.

Burno su reagovali. Pored ostalog, rekli su mi: 'Ostavićemo te bez ičega zbog toga što jesi.' (...) Oni su mi rekli da idem, jer sam im se gadio. Otac i brat se i dalje nijesu pomirili sa tim, ali više ne prigovaraju. (gej muškarac, 34)

Ujak i majka su mi rekli da imam dvije opcije: da se 'izliječim' ili će me ubiti, bukvalno, jer su odlučili da neko takav iz njihove porodice jednostavno ne treba da živi. To je bila užasna situacija. Prva opcija koju su mi ponudili je bila da pođem kod doktora, da se izliječim (...) Druga opcija je bila da ne dozvole da neko bruka njihovu porodicu, odnosno da bude bolesnik (peder). (gej muškarac, 27)

3.2. Homofobija u Crnoj Gori

Dominantna većina intervjuisanih smatra da je homofobija veoma izražena u Crnoj Gori. Na skali od 1 do 10, njih sedamnaestoro je izmjerilo intenzitet homofobije u crnogorskom društvu ocjenom između 7 i 10. Po mišljenju inter-

vjuisanih, razlozi za to postoje u tradicionalnim, patrijarhalnim i kulturnim vrijednostima i ideologiji društva koje ne trpi osobe homoseksualne orijentacije, te u nesprenosti društva da prizna da tako nešto postoji u Crnoj Gori. Tome, takođe, doprinose i religiozna ubjeđenja, i neinformisanost ljudi. Ipak, ohrabruje činjenica da LGBT populacija smatra da se stvari polako mijenjaju na bolje, i da je situacija danas nešto bolja nego ranijih godina.

Na pojavu homofobije najviše utiče tradicija Crnogoraca u smislu: mi smo muškarčine. Takođe, ne daj bože, sramoćenje familije (...) oni se plaše toga. To im je nešto nepoznato. (gej muškarac, 21)

Crna Gora ne želi da shvati da to (homoseksualnost) postoji. Crna Gora još uvijek živi u prošlom vijeku i misli da su svi ljudi 'normalni'. Ovdje su gay men bolesni ljudi. (gej muškarac, 25)

Taj intenzitet se smanjuje. To procjenjujem kroz rasprave sa drugima u mom društvu, ali i sa kolegama koji sve više imaju stav da je homoseksualnost nečija privatna stvar, da to njih ne interesuje (...) sve više slušam takve stavove. Takođe, i mediji dosta korektnije pišu o ovoj problematici. (gej muškarac, 29)

3.3. Izloženost nasilju

Intervjui među LGBT populacijom pokazuju da je ista u Crnoj Gori potencijalno visoko rizična grupa, izložena nasilju, uznemiravanju i diskriminaciji ukoliko ljudi znaju, ili bi saznali za njihovu seksualnu orijentaciju. Tri intervjuisana su saopštila da su lično doživjeli fizičko nasilje zbog svoje seksualne orijentacije. Ovi slučajevi su isključivo bili motivisani mržnjom prema homoseksualcima, i napadači su prethodno znali ili su pretpostavljali njihovu homoseksualnost. Samo jedan od ovih slučajeva je bio prijavljen, gdje je intervjuisani obavijestio policiju da je slučaj motivisan mržnjom prema homoseksualcima, ali napadači nijesu pronađeni. Takođe, rezultati pokazuju da intervjuisani izbjegavaju da prijave slučajeve nasilja i uznemiravanja, zbog nepovjerenja koje imaju u policiju, jer se plaše se da bi se tako saznalo za njihovu seksualnu orijentaciju (za više vidjeti sledeći naslov).

Oni su nam nešto dobacivali. Mi smo im na to odgovorili (verbalno). Tada se desio fizički sukob. Mom tadašnjem partneru je bila probušena bubna opna, a meni je napukla matična kost na licu. Završili smo u Urgentnom centru. Tada se pojavio i inspektor iz policije. Iako je moj partner znao ko su napadači, mi ih nismo prijavili policijskom inspektor, niti smo mu rekli čime je napad bio motivisan. Izmislili smo neku drugu priču, da ne bi izazivali dodatne probleme. (gej muškarac, 25)

Pošto su me vidjeli da se šetam sa njim, kada smo se razdvojili, ljudi iz njegovog kraja su me sačekali i prebili. Govorili su mi 'Marš, pederčino, marš odavde, ubićemo te!' Slučaj nijasam prijavio policiji da ne bi otkrili moju seksualnu orijentaciju. (gej muškarac, 30)

Pet intervjuisanih je doživjelo uznemiravanje zbog svoje seksualne orijentacije. Ovo uključuje slučaj uznemiravanja gej muškaca od strane majke kada je saznala za njegovu homoseksualnost i (neostvarene) prijetnje da će ga ubiti, jer "... zbog nekoga ko se 'jebe u guzicu', nije problem ni da završimo u zatvor" (gej muškarac 27). Drugi slučaj uznemiravanja jeste reakcija ljudi iz okoline kada su saznali za seksualnu orijentaciju svoje njihove sugrađanke i kada su u kafiću prstom upirali u nju i smijali se tome.

Kada bih ušla u kafić, svi su tada prstom upirali u mene i to me je tada strašno potreslo. Neki ljudi su mi se bukvalno smijali u lice zbog toga (...) Bilo me užasno sramota (...) Plašila sam se, jer sam imala osjećaj da svi znaju i da svi samo čekaju da se pojavim da bi počeli da mi se smiju zbog toga (...) Mislim da kod mene postoji i neki vid traume od toga. I dan danas imam strah da li će me neko prihvatiti kada mu saopštim svoju seksualnost. (gej žena (lezbejka), 22)

Treći slučaj predstavlja iskustvo gej muškarca koji je „autovan“ u sredini i gdje mu se svakodnevno dešava uznemiravanje i vrijeđanje od raznih ljudi, uglavnom bazirano na dobacivanju (pederu i slično). Pri tome treba napomenuti da je ista osoba već dva puta doživjela fizičko nasilje zbog njegove seksualne orijentacije, da je slučajeve prijavila policiji i da napadači nijesu otkriveni. Četvrti zabilježen slučaj uznemiravanja bio je pokušaj osobe da namami gej muškarca preko *chata* da se sastanu, nakon čega su uslijedile prijetnje napadača da će saznati za njegov identitet i da će ga prebiti.

Počeo je da mi prijeti da se čuvam, da je on opasan, i da će saznati ko sam. Bilo me je strah (...) Promijenio sam telefonsku karticu (broj telefona), međutim, povremeno bih ubacivao staru telefonsku karticu da provjerim ima li prijetećih poruka. Tamo sam ih nalazio. To su bile poruke kao što je 'Pederu, kad te uhvatim, izudaraću te, a moj pas će da ti odgrize...' (gej muškarac, 20)

Peti slučaj uznemiravanja ovom prilikom neće biti elaboriran, s obzirom na to da bi njegovo pominjanje ili sličnosti sa intervjuisanim licem moglo da utiče na to da se otkrije njegov identitet. Takođe, petnaestoro intervjuisanih su saopštili da su od drugih (u populaciji) čuli za razne slučajeve nasilja, uznemiravanja i diskriminacije koje je bilo motivisano znanom seksualnom orijentacijom osobe, ili izgledom, ponašanjem i slično koji mogu upućivati na to.

On je iskazao svoju seksualnost svojim izjavama, svojim izgledom, na svaki način, i bio je pretučen (...) mislim da su ga pretukli ljudi iz njegovog komšiluka. (biseksualni muškarac, 21)

Moji prijatelji su doživjeli nasilje na Petrovačku noć (2009). Desetak momaka ih je bukvalno napalo. Oni su bili veoma eksponirani garderobom i svojim izgledom (...) Provocirali su ih, vrijeđali ... Nijesam siguran šta se sve dešavalo, ali su se moji prijatelji odmah vratili nazad. (gej muškarac, 23)

Samo što se osoba drugačije obukla, bio je odmah okarakterisan kao gej i bio je napadnut zbog toga ... Koliko znam, slučaj nije prijavljen policiji. (gej muškarac, 28)

3.4. Odnos prema policiji, tužilaštvu i sudstvu

Trinaestoro intervjuisanih je izvijestilo da nema povjerenje u policiju, jer ne vjeruju da bi ih policija zaštitila na pravi način ako bi od njih tražili podršku zbog nekog incidenta koji bi bio motivisan seksualnom orijentacijom. Takođe, za većinu intervjuisanih predstavljalo bi problem da policiji saopšti svoju seksualnu orijentaciju, i da kaže stvarni motiv zbog čega su doživjeli nasilje/diskriminaciju. Četiri intervjuisana su izrazili djelimično povjerenje u policiju, dok njih dvoje smatraju da bi dobili podršku policije i da ni na koji način ne bi bili diskriminirani sa njihove strane, te da bi njihov slučaj bio pravilno tretiran.

Imao bih teškoće oko pokretanja čitavog tog procesa. Mislim da to ne bi bilo procesuirano na pravi način. To mi izgleda najvjerovatnije. (gej muškarac, 25)

Ako bih rekla šta sam (da sam lezbejka), mislim da bih time samo eksponirala sebe, i ništa ne bih postigla. U ovoj zemlji je, barem, tako (...) Mislim da bi ti ljudi (u policiji) imali jednako mišljenje, kao i ljudi koji su me napali. (gej žena (lezbejka), 22)

Ne vjerujem im. Mislim da me ne bi štitili na pravi način. (gej muškarac, 34)

Kao drugi razlog, većina intervjuisanih ne bi saopštila policiji svoju seksualnu orijentaciju i stvarni motiv eventualnog napada/diskriminacije, jer bi takav slučaj mogao postati javan. Postoji nepovjerenje u policijske službenike da informaciju o svojoj seksualnosti ne bi sačuvali u profesionalnim okvirima, već da bi se vijest o tome proširila i da bi drugi ljudi za to saznali. To bi dodatno ugrozilo njihov položaj u društvu.

Treće, ako bi se saznalo za njihovu seksualnu orijentaciju, većina intervjuisanih vjeruje da bi od policijskih oficira doživjeli određenu neprijatnost u smislu provokacija, podsmijevanja i nerazumijevanja u odnosu na njihovu seksualnost. Ovo je okarakterisano time što intervjuisani ne vjeruju u senzibilisanost, znanje i obučenosť policijskih oficira da na pravilan način postupaju sa gej osobama u slučajevima diskriminacije i nasilja.

Vjerovatno bi bilo i toga da se priča 'juče su ga doveli zbog toga i toga'. Bilo bi me strah njihovih kasnijih reakcija, u smislu upiranja prstom u mene. (gej muškarac, 25)

Vjerujem da u našoj policiji ne postoji diskrecija kako bi sačuvali informaciju o tome, tako da bi drugi ljudi saznali. (gej muškarac, 30)

Ubijeden sam da bih od policije doživio neprijatnost ako bi saznali za moju seksualnu orijentaciju. Dosta članova moje

šire familije rade kao policajci tako da znam kako oni razmišljaju po pitanju homoseksualnih osoba. Za njih su to pederčine koje treba prebiti, ubiti ... (gej muškarac, 30)

Vjerovatno bih doživio poglede koje bih osjetio kao diskriminaciju (...) Takođe, i neshvatanje sa njihove strane. (gej muškarac, 25)

U pogledu ostalih institucija sistema, kao što su tužilaštvo i sudstvo, intervjuisani pokazuju nešto veći stepen povjerenja u odnosu na policiju. Većina, desetoro intervjuisanih, saopštilo je da uopšte nema povjerenja u tužilaštvo i sudstvo, te da preovladava mišljenje da ni oni nijesu dovoljno senzibilisani i edukovani da tretiraju slučajeve motivisane mržnjom prema LGBT osobama. Djelimično povjerenje u tužilaštvo i sudstvo izrazila su četiri intervjuisana, dok je njih petoro pokazalo povjerenje u ove institucije.

3.5. Diskriminacija na poslu

Velika većina intervjuisanih vodi skriven način života i krije svoju seksualnu orijentaciju od sredine u kojoj živi, pa i na poslu. S tim u vezi, intervjuisani smatraju da na taj način umanjuju rizik da budu izloženi nekom vidu diskriminacije, a u smislu prezira, provokacija, podsmijevanja, ili da im to bude smetnja kod napredovanja u karijeri. Jedan intervjuisani je saopštio da zna za slučaj, gdje je po njegovom dubokom uvjerenju, seksualna orijentacija bila razlog da dođe do otpuštanja sa posla. Takođe, jedan intervjuisani vjeruje da bi bio otpušten sa posla ukoliko bi poslodavac saznao za njegovu seksualnu orijentaciju i razloge za to nalazi u negativnim stavovima, stereotipima i predrasudama u odnosu na gej osobe u društvu.

Ne bih volio da ljudi na poslu saznaju za moju seksualnu orijentaciju, jer smatram da bi mi to pravilo smetnju. Čak i znam za jedan slučaj, gdje je, po mom uvjerenju, seksualna orijentacija uticala na to da se raskine radni odnos (...) Ne vjerujem da bi dolazilo do fizičkih napada na mene, ali sigurno bi neka vrsta uznemiravanja postojala. (gej muškarac, 29)

Kada bi moj poslodavac znao za moju seksualnost, sigurno bih dobio otkaz sa posla. Bilo bi sumnji i priča da sam možda zaražen, ili da sam bolestan. Inače, moj poslodavac ne podnosi homoseksualce. (biseksualni muškarac, 23)

Ukoliko bih bio otvoren po pitanju svoje seksualnosti mislim da bih imao problema na poslu. U našoj sredini definitivno bi osoba imala problema sa tim. Vjerovatno bi to pravilo probleme kod napredovanja u poslu, ismijavanja i tome slično (...) Bez obzira na zakonska rješenja, veća je vjerovatnoća da bih bio diskriminisan, nego da ne bih. (gej muškarac, 25)

Među intervjuisanim registrovan je samo jedan slučaj gdje je, prema ubjeđenju intervjuisanog, seksualna orijentacija razlog za njegovu diskriminaciju na poslu. Ovo se ogleda u tome što mora da radi i po deventaest sati dnevno, a da za svoj rad nije plaćen blagovremeno. Slučaj nije prijavio nadležnim institucijama.

Doživljavam diskriminaciju i na poslu. Moj poslodavac zna da sam gej, ali to iskorištava na drugi način. Na primjer, radim od 08:00 ujutro do 03:00 ujutro. Znači, po 19 sati. Već treći mjesec nijesam primio platu. (gej muškarac, 34)

3.6. (Ne)povjerenje u institucije sistema

Ukoliko bi neko njihovo pravo bilo povrijeđeno, većina intervjuisanih ne bi zatražila podršku od nadležnog ministarstva. Istraživanja pokazuju da većina, jedanaest intervjuisanih, ima apsolutno nepovjerenje i ne vjeruju u nastojanja države i nadležnog Ministarstva za zaštitu ljudskih i manjinskih prava da imaju volje i spremnosti da nesto učine kako bi se, uopšte, razvila politika i unaprijedio položaj LGBT populacije u Crnoj Gori. Takođe, većina ne vjeruje u izgrađeni kapacitet i senzibilnost nadležnog ministarstva da gradi politiku koja bi unaprijedila položaj LGBT populacije u Crnoj Gori. Pet intervjuisanih pokazuje djelimično povjerenje, dok dvoje intervjuisanih ima povjerenje u nadležno ministarstvo. U jednom slučaju ne postoji izražen stav.

Ovakvo nepovjerenje dodatno je pojačano izjavom ministra za ljudska i manjinska prava, Ferhata Dinoše, da „ne bi bio srećan ako to (homoseksualnost) postoji u Crnoj Gori“. Diskusija intervjuisanih najviše je bila usredsređena na nadležno Ministarstvo za zaštitu ljudskih i manjinskih prava i (ne-)postojanje strategije, programa i politike kako bi se unaprije-

dio položaj LGBT populacije. Generalno govoreći, među intervjuisanima ne postoji povjerenje ni u lokalne vlasti, kao ni prema drugim institucijama sistema, što je motivisano opštim stanjem u društvu i izraženom homofobijom koja se neminovno reflektuje na sve institucije sistema.

Ne postoje ljudi na bitnim pozicijama u tom ministarstvu ili u institucijama Vlade koji su edukovani i koji imaju kapaciteta da se tim pitanjem bave. Mislim da nemaju spremnosti, niti volje da zaista urade nešto da poboljšaju status LGBT populacije (...) Mislim da me ne bi zaštitili ako bi mi pomoć bila potrebna. (gej muškarac, 25)

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i njihov ministar su sami sebe diskreditovali njegovim izjavama. Mislim da oni ne poznaju ovu problematiku i nemaju nikakve planove, niti strategiju, niti programe za promociju ovih prava ili za zaštitu ljudi iz (LGBT) populacije. (gej muškarac, 26)

Ako je ministar homofobičan i ako on upravlja tim ministarstvom, ja ne mogu da imam povjerenja, nikako. Ako ministar nije zadovoljan zbog toga što ja postojim, ako ministar kaže da to nije u skladu sa nekim njegovim religijskim pogledima i ako ministar kaže da to nije normalno, on ne može mene da štiti (...) Ne bih se njima obraćao zato što bih tako sebi napravio još veći problem, i u to sam siguran. (gej muškarac, 27)

Ministrova izjava da „ne bi bio srećan ako to (homoseksualnost) postoji u Crnoj Gori“ naročito je izazvala ogorčenje i osudu kod većine intervjuisanih. Njegovu izjavu oni ocjenjuju kao skandaloznu, homofobičnu, licemjernu, ponižavajuću, uvredljivu i provokativnu po njih, ali i kao (neprimjerenu) potvrdu o njihovoj ugroženosti u društvu. Takva izjava jasno govori o tome koliko je država spremna da pomogne i koliko ima izgrađene kapacitete da zaštiti LGBT populaciju i njihova prava.

Osjećao sam se jadno zbog toga. Ali, stvarno – jadno. Kao da sam neka niža rasa ili vrsta. (gej muškarac, 29)

Takva izjava ministra za ljudska i manjinska prava je skandalozna. Činjenica da je on i dalje ministar situaciju čini još skandaloznijom. (gej muškarac, 26)

Njegova izjava dovoljno govori o tome koliko su oni spremni i koliko imaju kapaciteta da pomognu. (gej muškarac, 25)

3.7. Mediji i LGBT teme

Svega troje intervjuisanih je izvijestilo da je zadovoljno zastupljenošću i načinom informisanja medija o LGBT problematici. Da bi situacija mogla da bude bolja smatra dvoje intervjuisanih, dok četvoro intervjuisanih uopšte ne prati izvještavanje medija, ili nije upoznato sa time. Velika većina intervjuisanih, njih desetero, nijesu zadovoljni zastupljenošću i načinom na koji mediji prate LGBT problematiku. Ovo je pretežno motivisano razlogom nedovoljne zastupljenosti LGBT tema, ili zbog neadekvatnog informisanja medija o tome. Kao pozitivni primjeri izvještavanja i pisanja izdvajaju se televizija i dnevne novine „Vijesti“ (šestoro intervjuisanih) i nedjeljnik „Monitor“ (jedan intervjuisani), dok se kao negativni primjeri navode dnevni list „Dan“ (troje intervjuisanih) i RTV Crne Gore (jedan intervjuisani). Dodatno, jedan intervjuisani smatra da se dnevni list „Pobjeda“ veoma rijetko oglašava na ovu temu.

Ne postoje mediji koji su u dovoljnoj mjeri i na dovoljno pristojan način radili nešto oko promocije LGBT prava. Ukoliko su radili, to je bilo malo agresivno, jer ne možemo mi da krenemo od toga 'stop diskriminaciji', ukoliko ljudi ne znaju o čemu se radi. Mora se početi od osnovnih tema. (gej muškarac, 25)

Mislim da postoji tendencija da to bude tabloidno, da se o tim temama uglavnom priča da bi se podigla gledanost, slušanost ili broj prodatih primjeraka novina. (gej muškarac, 27)

3.8. Političke partije i LGBT

Za više od polovine intervjuisanih (njih desetero) ne postoji politička partija u Crnoj Gori koja ima pozitivan odnos, i koja zastupa i promovise LGBT pitanja. Partije izbjegavaju da otvoreno pričaju o ovim temama i uopšte se ne bave time. Četvoro intervjuisanih uopšte nijesu upućeni u rad političkih partija, pa ni u vezi sa LGBT problematikom, dok su mišljenja preostalih intervjuisanih podijeljena između vladajuće (DPS) partije i Liberalne Partije (sa po dva saopštena

stava). U slučaju jednog intervjuisanog, odgovor nije bio primjenljiv. Za razliku od stavova iznijetih prema političkim partijama, za veliku većinu intervjuisanih, njih četrnaestoro, ne postoji političar koji dovoljno afirmativno govori, zastupa ili se zalaže za promociju LGBT tema u Crnoj Gori.

Ne postoji nijedna politička partija, niti političar koji otvoreno promoviše LGBT pitanja. (gej muškarac, 29)

Ne samo političar, već se ni jedna stranka nije time bavila. Uopšte nisam upoznat da je neka partija dala podršku LGBT temama. (gej muškarac, 21)

Na osnovu ukupne politike koju vode, imam osjećaj da vladajuća partija (DPS) pokazuje najbolji odnos prema LGBT pitanjima. (biseksualni muškarac, 28)

To je Liberalna partija. Prije nekoliko godina, kada je bila sprovedena anketa u dnevnim novinama o tome kako bi politička partija reagovala da ima deklarisanog homoseksualca u svojim redovima, sjećam se da je jedino Liberalna partija javno istakla poštovanje prava za sve, bez obzira na druga svojstva, uključujući i seksualnu orijentaciju. Dok su sve druge političke stranke imale ili umjereniji stav (...), ili su to bili ekstremni stavovi neslaganja sa prethodnim. (gej muškarac, 26)

3.9. Aktivizam

Istraživanje pokazuje da intervjuisani više vjeruju civilnom sektoru, nego što je to slučaj sa institucijama sistema. Ukoliko bi im pomoć bila potrebna, oni bi se najprije obratili za konsultaciju ili eventualnu podršku nekoj nevladinoj organizaciji. Pri tome, kao pozitivan primjer ističu NVO Juventas, u koju imaju potpuno povjerenje, sa kojima bi podijelili svoje probleme i vjeruju da bi od Juventas-a dobili moguću podršku.

Vjerujem Juventas-u. Podijelio bih svoj problem sa njima i vjerujem da bi oni preuzeli sve što je u njihovoj moći da mi pomognu. (gej muškarac, 20)

Postojanje LGBT nevladine organizacije koja bi bez straha zastupala njihove stavove bilo bi prepoznato kao značajan korak na putu aktivizma. Skoro polovina intervjuisanih, njih devetoro, uključilo bi se u rad jedne takve organizacije i dalo bi svoj puni doprinos. Njih petoro bi se uključilo u rad takve organizacije, ali pod uslovom da budu „nevidljivi“, dok se dvoje intervjuisanih ne bi angažovalo u takvoj organizaciji, niti sebe prepoznaje u LGBT aktivnostima.

Mislim da se ne bih uključio u rad organizacije koja se bori protiv diskriminacije LGBT populacije. Nemam želju da budem politički angažovan na taj način. (gej muškarac, 25)

- Informisanost o pravima

Velika većina intervjuisanih, njih četrnaestoro je saopštilo da ne poznaju postojeća gej i prava u okviru crnogorskog pravnog sistema, niti ih je neko informisao o tome. Petoro intervjuisanih su, zbog svojeg nivoa obrazovanja, odnosno zbog posla koji obavljaju, upoznati sa crnogorskim zakonskim rješenjima u odnosu na zaštitu od diskriminacije LGBT osoba. Međutim, ni njih o tome niko nije informisao, te da je njihova obrazovna ili profesionalna situacija drugačija, prema njihovim stavovima, oni bi takođe bili uskraćeni za znanje o (LGBT) pravima.

- Povorka Ponosa u Crnoj Gori

Ako je suditi prema stavovima i razmišljanjima intervjuisanih, organizovanje Parade ponosa neće se u skorijoj budućnosti dogoditi u Crnoj Gori. Stavovi intervjuisanih u vezi s tim su podijeljeni, i to: od stavova koji podržavaju ideju Parade ponosa (šestoro intervjuisanih), preko onih koji podržavaju ideju, ali ne bi učestvovali u tome ili su mišljenja da je još uvijek rano da se tako nešto desi u crnogorskom društvu, do stavova koji su protiv takve ideje. U četiri slučaja odgovor nije bio primjenljiv.

3.10. Emigracija

Jedanaest intervjuisanih je saopštilo da imaju potrebu da emigriraju iz Crne Gore kako bi mogli živjeti slobodno kao gej ljudi. U vezi sa tim, dvoje intervjuisanih osjećaju potrebu da emigriraju iz zemlje zbog ukupnih političkih i ekonomskih prilika, dakle, ne samo zbog svoje drugačije seksualne orijentacije. Suprotno, osmoro intervjuisanih, zadovoljni su prilikama kako su organizovali svoj život u postojećim okolnostima, te ne osjećaju potrebu da napuštaju zemlju. Najviše potrebe da emigriraju zbog svoje seksualne orijentacije među intervjuisanima pokazuju studenti (njih šestoro).

Prvom prilikom ću poci negdje gdje mogu normalno da živim (...) Zaista, ali ja zaista ovako više ne mogu. (gej žena (lezbejka), 22)

Osjećam potrebu da emigriram da bih živio negdje slobodno, jer ovdje ne postoji slobodan život za gej ljude. (gej muškarac, 29)

Ne, ne osjećam potrebu da emigriram. Živim potpuno, potpuno ispunjen život i ovdje. Imam partnera i živimo zajedno (...) Ne osjećam potrebu da cijelom svijetu kažem da sam ja gej. To je moja privatna stvar. (gej muškarac, 34)

3.11. Socijalni život

Socijalni život LGBT populacije uopšte ne postoji. Postojeća situacija je nalik na „podzemlje“, gdje sve funkcioniše kroz sistem zatvorenih „krugova“ ili „prstenova“. „Krugovi“ predstavljaju određeni broj ljudi koji čine grupu. Unutar krugova sve je strogo nevidljivo, van je domašaja javnosti i živi se u najstrožijoj diskreciji. Intervjuisani su potpuno svjesni svoje duboke marginalizacije u društvu, te nepostojanje mjesta gdje se populacija može okupljati doživljavaju kao veliki nedostatak. Internet predstavlja glavni način komunikacije i „mjesto“ upoznavanja. Dijelom to funkcioniše i kroz sistem zatvorenih „krugova“ u koje se ulazi po sistemu preporuka. Emocije, ljubav i prijateljstva su najčešće zapostavljeni unutar „krugova“. Pored homofobične sredine u kojoj žive, intervjuisani za ovako lošu društvenu sliku okrivljuju i ponašanje ljudi unutar same populacije. Sa jedne strane postoji strah kod ljudi da se ne otkrije njihova seksualna orijentacija, dok sa druge strane mnogi od njih vode „dvostruki“ život pretvarajući se da su heteroseksualne osobe. Partnerstva koja se dešavaju etiketiraju se „dobrim drugarstvom“ i tako produžavaju „nevidljivost“ u zajednici.

Ne postoje mjesta okupljanja, kontakti se najčešće uspostavljaju na internetu, možda neka preporuka od prijatelja, i sve to je veliki nedostatak za naš socijalni život. Sve je skriveno i funkcioniše bez eksponiranja. Da se ne vidimo. (gej muškarac, 29)

Sve je nekako u funkciji da bi se ostvarila seksualna potreba. Onda se svi vraćaju među laži koje su izgradili oko sebe. Neki su oženjeni, neki imaju djevojke, neki često mijenjaju djevojke, i sve to da bi im drugovi mislili da su strejt. (gej muškarac, 27)

Pretvaramo se da smo heteroseksualne osobe. Ja imam djevojku koja, čak, živi sa mnom. Nijesam jedinstven po tom slučaju. Znam za njih puno koji žive takav život. Po mom mišljenju, to je jedini način da opstanemo. (gej muškarac, 30)

3.12. Koraci za poboljšanje stanja

Velika većina intervjuisanih smatra da bi u javnosti trebalo mnogo više da se govori o LGBT temama. Dominantan je stav da je uloga medija u procesu poboljšanja položaja LGBT osoba u društvu veoma značajna. Takođe, pored rada na edukaciji profesionalaca u institucijama sistema, važno je raditi i na unapređenju (ali i implementaciji) zakonodavstva, koje bi obezbijedilo jednakost za sve ljude, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju. Uloga LGBT osoba je, takođe, važna u koracima za poboljšanje postojećeg stanja LGBT osoba u društvu. Stvaranjem ambijenta u kojem bi homoseksualnost bila prihvaćena kao 'normalna' pojava imalo bi za rezultat da LGBT osobe počnu više da se „otvaraju“ prema sredini i da budu vidljivi, što bi, takođe, uticalo na unapređenje njihovog položaja.

Prema stavovima najvećeg broja intervjuisanih, tri su ključna pravca (jednake važnosti) na kojima sinhronizovano treba raditi, kako bi se unaprijedio položaj LGBT osoba u crnogorskom društvu:

1. **Raditi sa državnim institucijama** na edukaciji državnih službenika i izgradnji kapaciteta. Treba raditi na unapređenju zakonodavstva da se zabrani diskriminacija i obezbijedi jednak status za LGBT osobe, kao što to imaju heteroseksualne osobe. S tim u vezi, veoma važno je osigurati punu implementaciju zakona;
2. **Raditi sa medijima na podizanju kapaciteta i promociji LGBT tema/prava;**
3. **Raditi sa LGBT populacijom, sarađivati sa nevladinim organizacijama i državnim institucijama;**

Kada se desi neki slučaj diskriminacije, to treba sankcionisati na djelu, da se drugima pokaže da kako ne bi trebalo raditi. (gej muškarac, 29)

Treba raditi sa institucijama sistema. Prije svega, da se lobira (i primora) država da reguliše zakonodavstvo, a onda i da primijeni Zakone. (gej muškarac, 27)

Najvažnije je raditi sa medijima kako bi se unaprijedio položaj LGBT populacije u Crnoj Gori (...) njihova uloga je važna da osvijesti ljude, da kažu šta je problem, da kažu da su svi ljudi normalni (...) da ukažu da svi zaslužuju da žive normalno. (biseksualni muškarac, 21)

Mislim da naša populacija treba da radi zajedno sa državom da se nešto promijeni (...) Treba raditi postepeno, time što bi uključili što veći broj strejt ljudi i sa njima otvoreno razgovarali o tome. (gej muškarac, 20)

LITERATURA

- Ezzy, D., "Qualitative analysis: Practice and innovation", New York: Routledge, 2002.
- Fassinger, R., "Paradigms, praxis, problems, and promise: Grounded theory in counseling psychology research", Journal of Counseling Psychology, Vol 52, Issue 2, 2005.
- Glaser, B.G., Strauss, A.L., "The Discovery of Grounded theory: Strategies for Qualitative Research", Chicago: Aldine, 1967. Strauss, A. L., & Corbin, J., "Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques", Beverly Hills, CA: Sage, 2nd ed., 1998.
- Strauss, A. L., & Corbin, J., "Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques", Beverly Hills, CA: Sage, 2nd ed., 1998.

*Prof. dr Zoran Stojiljković, Centar za monitoring, CEMI
Ivana Vujović, Juventas.*

HOMOFOBIA U CRNOJ GORI

Jednu od ključnih, strukturnih karakteristika demokratije čini tolerancija i poštovanje prava na različitost, odnosno uvažavanje drugih i drugačijih, njihovih životnih stilova i identiteta, čak i kad su suprotni vrijednostima i doživljaju svijeta većine.

Pozicija manjina i manjinskih identiteta, uključujući i seksualne manjinske grupe, te garantovanje i zaštita njihovih prava predstavljaju svojevrsni test demokratičnosti za društva s jakim nabojima tradicionalizma, autoritarnosti i konformizma u koja svakako spadaju Crna Gora i zemlje regiona.

Istraživanje javnog mnjenja čiji su rezultati predstavljali osnov ovog rada sprovedeno je u julu 2010. godine na uzorku od 1049 stanovnika Crne Gore, metodom „lice u lice“ (face to face). Ciljna populacija istraživanja bili su punoljetni građani/ke Crne Gore. Uzorački okvir zasniva se na podacima popisa stanovništva 2003. i procijenjenim populacionim podacima na osnovu podataka vitalne statistike. Uzorak je dizajniran tako da obezbjeđuje reprezentativne rezultate, za nivo cijele Crne Gore i nivo tipa naselja – gradska i seoska. Uzorkom je obuhvaćeno 18 opština u Crnoj Gori s akcentom na reprezentativnost uzorka na nivou same opštine. U istraživanju je korišćen višestapni slučajni stratifikovani uzorak stanovnika 18 godina i više. Prvu etapu izbora predstavlja teritorija izbornog mjesta, izabrana PPS metodom: vjerovatnoća izbora proporcionalna veličini. Drugu etapu predstavlja domaćinstvo izabrano simulacijom prostog slučajnog uzorka (SRSWoR metodom). Treću etapu predstavlja član domaćinstva slučajno izabran metodom prvog rođendana. Poststratifikacija je rađena prema polu, tipu naselja i starosti. Greška je procijenjena na 3% za pojave s incidencom od 50% i za statistički interval povjerenja od 95%.

Predstavljeno istraživanje javnog mnjenja dio je šireg istraživačkog okvira koji je za cilj imao da procijeni obim, intenzitet, osnove i uzroke homofobije u Crnoj Gori i njene efekte i složene socijalne i pravno-političke implikacije. Širi istraživački okvir obuhvata, pored same analize stavova javnog mnjenja, i analizu stavova LGB osoba i profesionalaca/ki, odnosno načina na koji štampane dnevne novine tretiraju LGB teme.

Istraživanje javnog mnjenja sastojalo se iz pet užih tematskih krugova.

Prvi čini analiza načelnog stava građana/ki, odnosno prisutnih dominantnih tumačenja homoseksualnosti u Crnoj Gori.

Drugi – praktične konsekvence ovog stava po obim prava i mogućnost javnog okupljanja seksualnih manjina i stepen tolerancije većine prema njihovim manifestacijama.

Treći propituje stavove građana/ki prema normativnoj regulaciji prava seksualnih manjina i ponašanju političkih subjekata, NVO i države Crne Gore prema ovom – autentičnom ili „nametnutom i uvezenom“ – problemu.

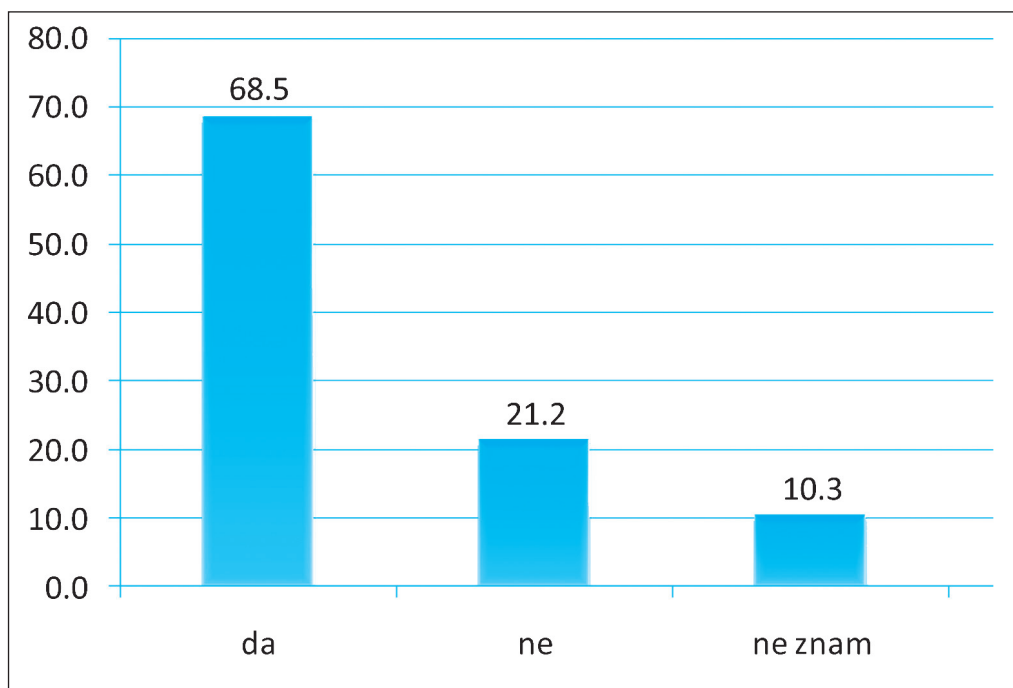
Četvrti, najkonkretniji, bavi se ličnim odnosom te saznanjima i iskustvima ispitanika/ca i njihova najbližeg okruženja s homoseksualnošću.

Najzad, peti, zaključni krug nastoji da objašnjenje raširene homofobije i, posebno značajne ispoljene razlike u stavovima i ponašanjima građanki i građana prema ovom problemu, objasni dovodeći ih u vezu s njihovim različitim socio-demografskim obilježjima i njihovim vrijednosnim i socio-psihološkim profilom. Pošli smo, naime, od pretpostavke, više puta potvrđene u ranijim istraživanjima, da u pozadini homofobije stoje i tvrdi oblici tradicionalizma, autoritarnosti, religioznosti i nacionalizma – svih onih „izama“ koji negiraju direktno ili indirektno pravo na razliku. I obilježja ispitanika/ca poput života u zaostalim i tradicionalističkim ruralnim sredinama, starosti i nedovoljnog i nekvalitetnog obrazovanja ili nesigurnog i nezavidnog radnog i materijalnog statusa mogu, posebno kada se uzajamno kumuliraju, voditi u natprosječnu i intenzivnu homofobičnost.

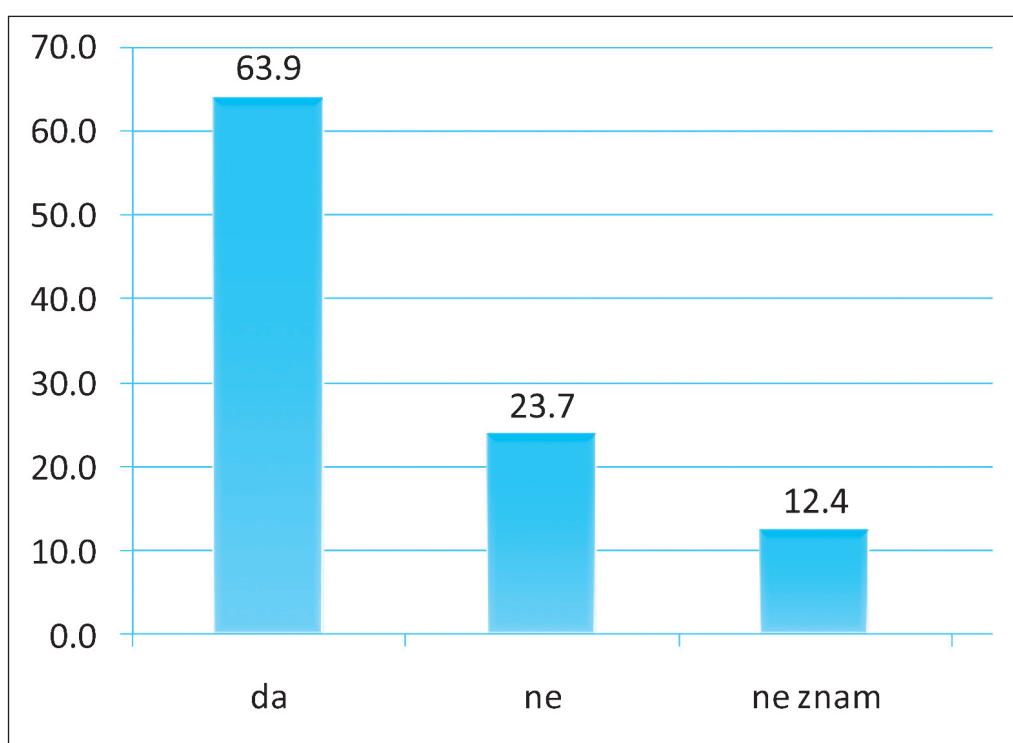
RAZUMIJEVANJE I STAV PREMA HOMOSEKSUALNOSTI

Nažalost, za većinu građana/ki Crne Gore, homoseksualnost je bolesna, zatim i neprirodna, ali i nemoralna pojava. Oko te najšire homofobične ocjene postoji približna, i to kvalifikovana, dvotrećinska saglasnost građana/ki Crne Gore. Istina, s tom ocjenom se ne slaže značajna, ali ipak manjina od nešto više od petine ispitanika/ca. Trenutni odnos netolerantnih prema tolerantnima u odnosu na homoseksualnost, uzimajući u obzir pomenute kvalifikacije, jeste 3 : 1.

Grafikon 2.3: Da li je, po Vašem mišljenju, homoseksualnost bolest?

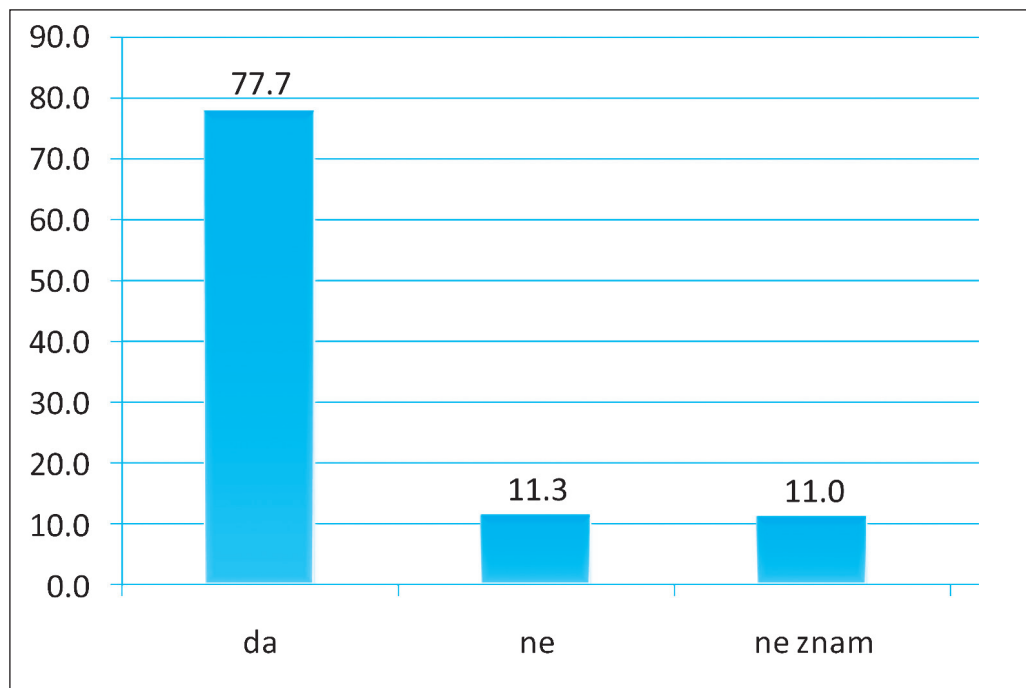

Grafikon 2.4: Da li je, po Vašem mišljenju, homoseksualnost nemoralna?

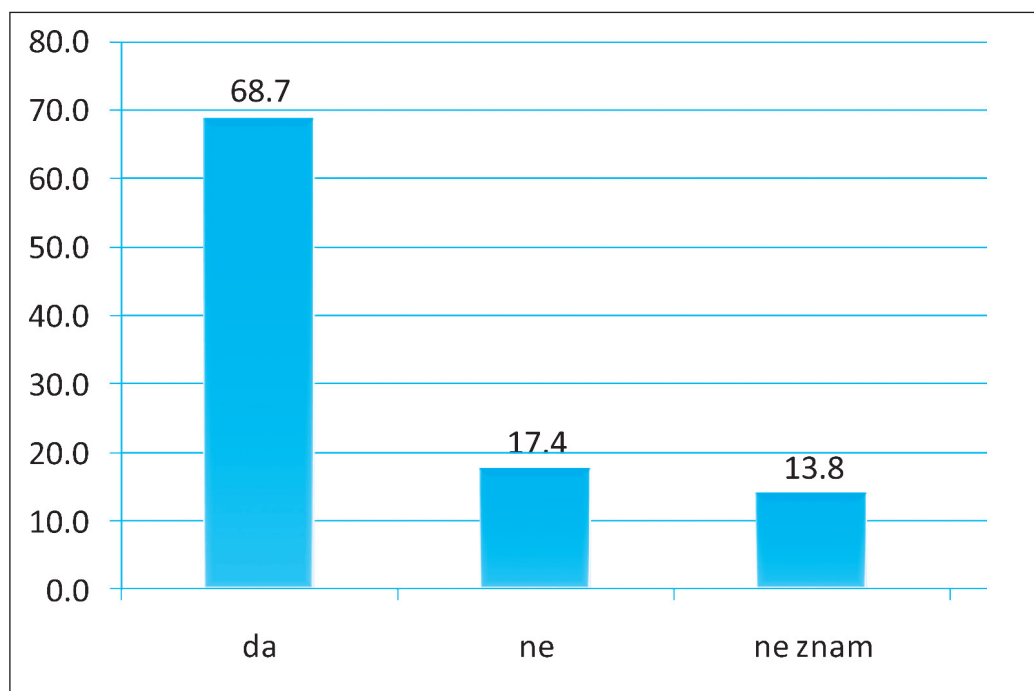
Istovremeno, za čak više od tri četvrtine anketiranih građana/ki homoseksualnost jeste i treba da ostane lična, privatna stvar pojedinca, a ne predmet javne politike.

Grafikon 2.5: Da li je, po Vašem mišljenju, homoseksualnost lična stvar?

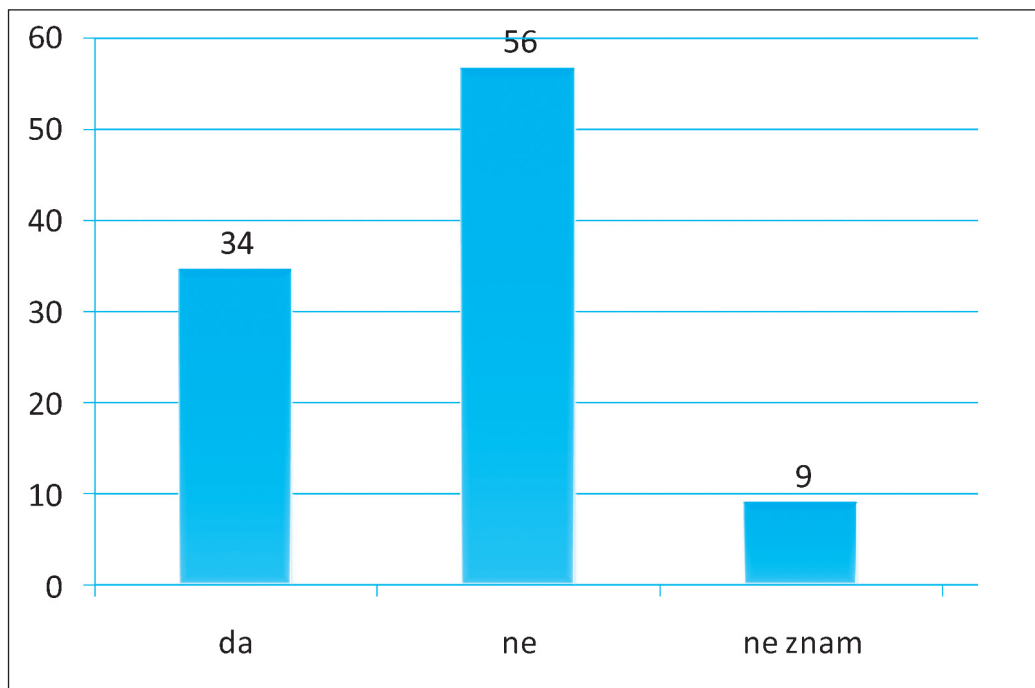
Svojevrstu potvrdu toga stava predstavlja i, tek u nešto manjoj mjeri (dvije trećine) prihvaćena, tvrdnja da je homoseksualnost postojala otkad je svijeta i vijeka samo što se to ranije krilo, a danas se priča o tome.

Grafikon 2.6: Homoseksualnost postojala otkad je "svijeta i vijeka"? Ranije se krilo, a danas se priča o tome

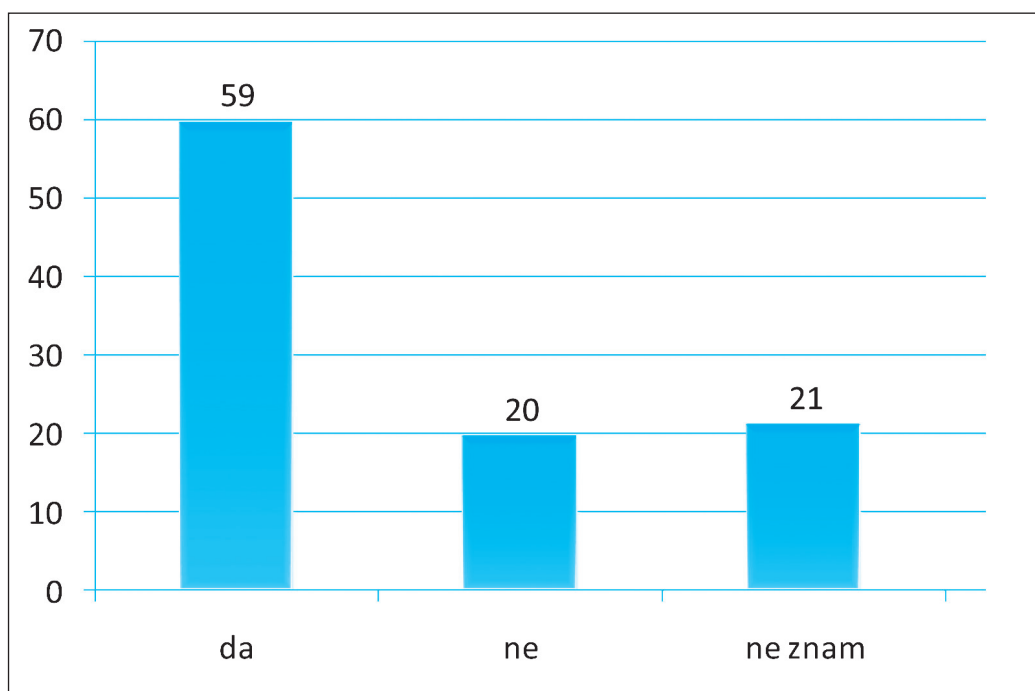

Ipak, što je svakako ohrabrujuće, natpolovičnoj većini građana/ki ne bi smetalo da se njihova djeca informišu o prirodi homoseksualnosti u školi. Na drugoj strani, nikakvu, pa ni elementarnu obrazovnu priču i raspravu o manjinskim seksualnim identitetima ne želi „tvrda“ trećina, odnosno jezgro homofobičara.

Grafikon 2.7: Da li bi Vam smetalo se Vaše dijete informiše o homoseksualnosti u školi?

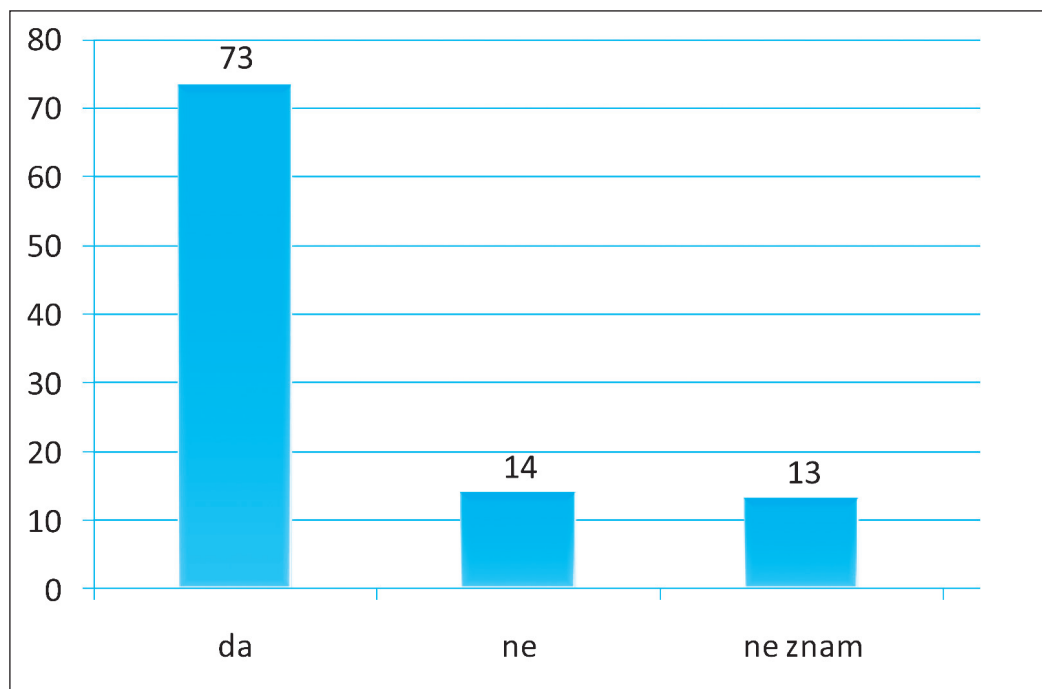

Grafikon 2.8: Podizanje djece od strane homoseksualnih roditelja podstiče homoseksualnost kod djece

Da najširi krug onih koji imaju rezerve prema homoseksualnosti ipak prelazi dvije trećine anketiranih, bar posredno dokazuju i dvije naredne tvrdnje. Prva, po kojoj podizanje djece od strane homoseksualnih roditelja podstiče homoseksualnost kod djece – s kojom se slaže tri petine ispitanika/ca a suprotavlja „standardna petina“.

Grafikon 2.9: Da saznam da je moje dijete homoseksualac, osjećao/la bih se kao neuspješan roditelj

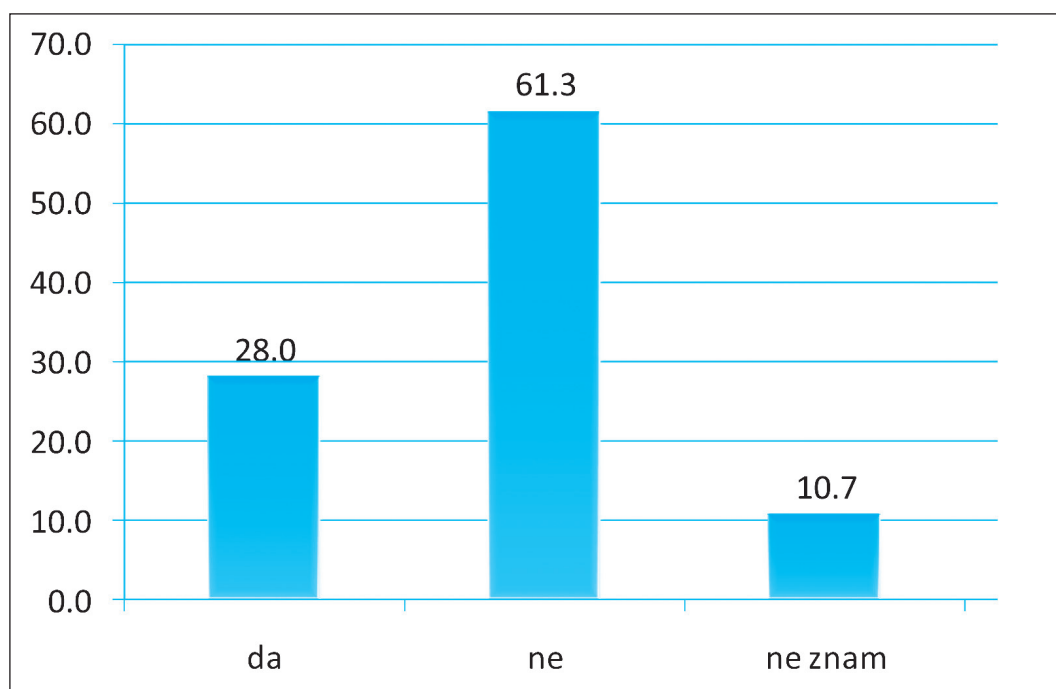

Raspoloženje još bolje ilustruje tvrdnja da bi saznanje da im je dijete homoseksualac/ka rezultiralo kod čak tri četvrtine anketiranih osjećajem promašenog i neuspješnog roditeljstva.

Javno manifestovanje homoseksualnosti i reakcije većine

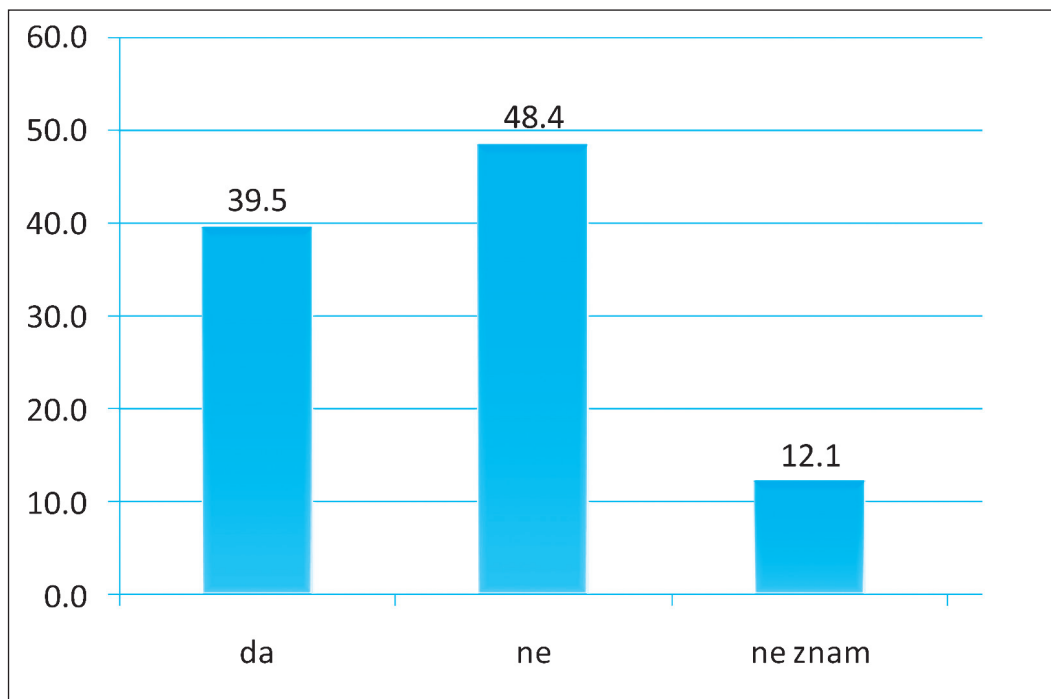
Kada je riječ o tolerantnom suživotu s homoseksualcima/kama i njihovu pravu da slobodno i javno izražavaju svoju seksualnost, udio tolerantnih raste na gotovo trećinu.

Grafikon 2.10: Da li smatrate da homoseksualci imaju pravo da slobodno i javno izražavaju svoju seksualnost (ljubljenje, držanje za ruku, grljenje)?

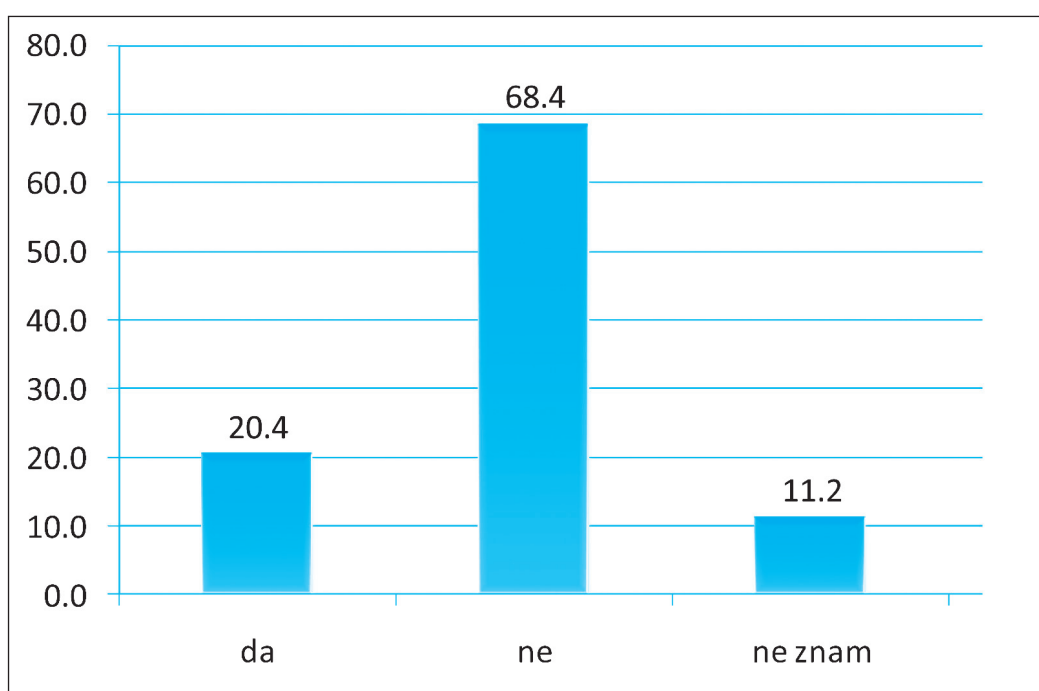
Još povoljniji odnos postoji kod stava o prihvatljivosti postojanja separiranih javnih mjesta namijenjenih za druženje homoseksualaca/ki – udio onih koji prihvataju tu mogućnost (dvije petine) gotovo se približio udjelu onih koji ne odobravaju ni ovu „beneficiju“ (polovina anketiranih građana/ki).

Grafikon 2.11: Treba da postoje mjesta koja su javna i dostupna za druženje homoseksualaca

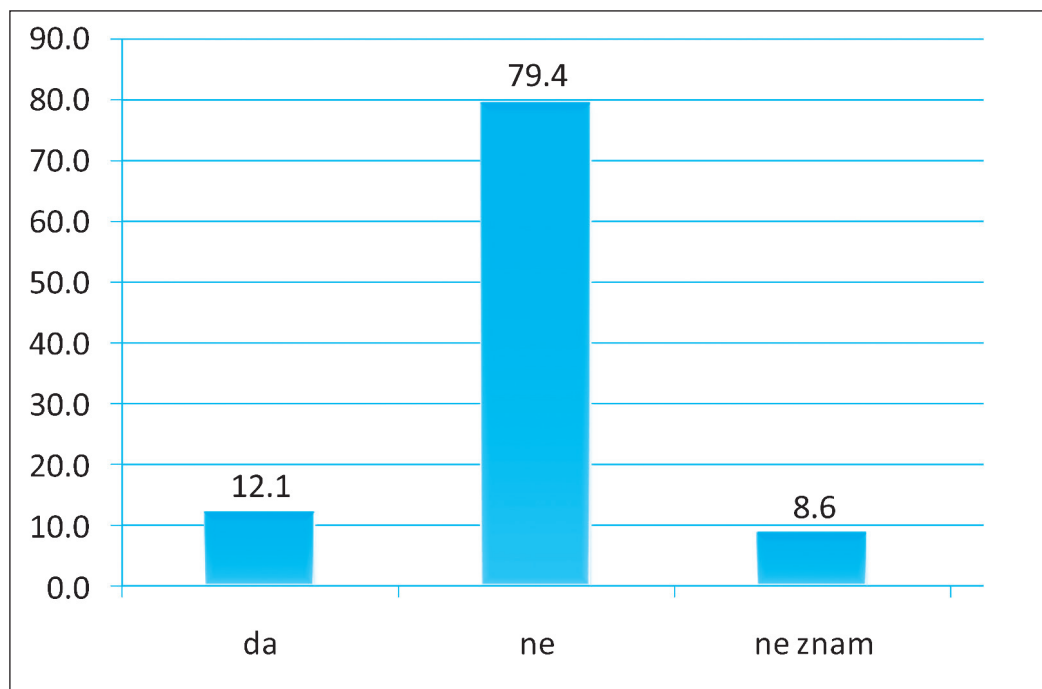

Na drugoj strani, udio onih koji bi bili spremni da nađu opravdanje i za verbalno i fizičko maltretiranje seksualno drugačijih pada na svakog petog, u slučaju verbalnog, odnosno svakog osmog kada se radi o fizičkom zlostavljanju. Jedino u slučaju ispoljavanja krajnjih oblika homofobičnosti postoji jasna, približno tročetvrtinska osuda građana/ki.

Grafikon 2.12: Verbalno nasilje nad homoseksualcima je opravdano

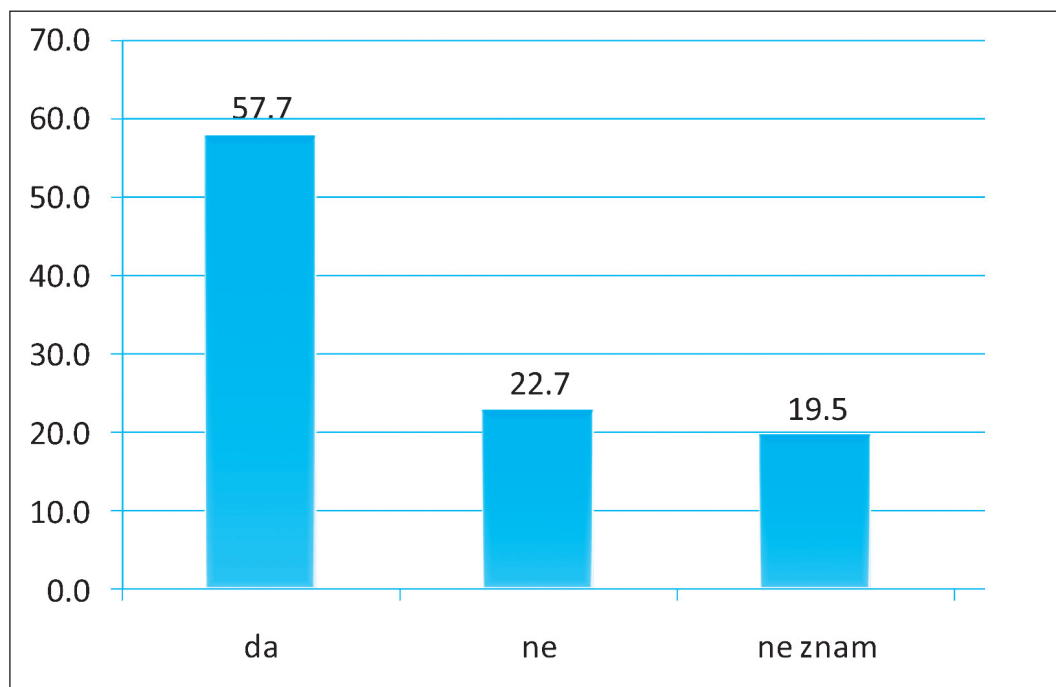

Grafikon 2.13: Fizičko nasilje nad homoseksualcima je opravdano

Istovremeno, gotovo tri petine građana/ki izjavljuje da bi policiji prijavilo slučaj nasilja nad osobom zbog njene seksualne orijentacije.

Grafikon 2.14: Da li biste prijavili policiji nasilje nad osobom izazvano njegovom ili njenom seksualnom orijentacijom

Intervjui među LGBT populacijom pokazuju da je ona u Crnoj Gori potencijalno visokorizična grupa, izložena nasilju, uznemiravanju i diskriminaciji ukoliko se zna njihova seksualna orijentacija ili bi se mogla saznati. Tri su od 19 intervjuisanih saopštili da su doživjeli fizičko nasilje zbog svoje seksualne orijentacije. Ti slučajevi isključivo su bili motivisani mržnjom prema homoseksualcima/kama i napadači/ice su prethodno znali/ili su pretpostavljali njihovu homoseksualnost. Samo je jedan od tih slučajeva bio prijavljen policiji. Intervjuisani je obavijestio policiju da je slučaj motivisan

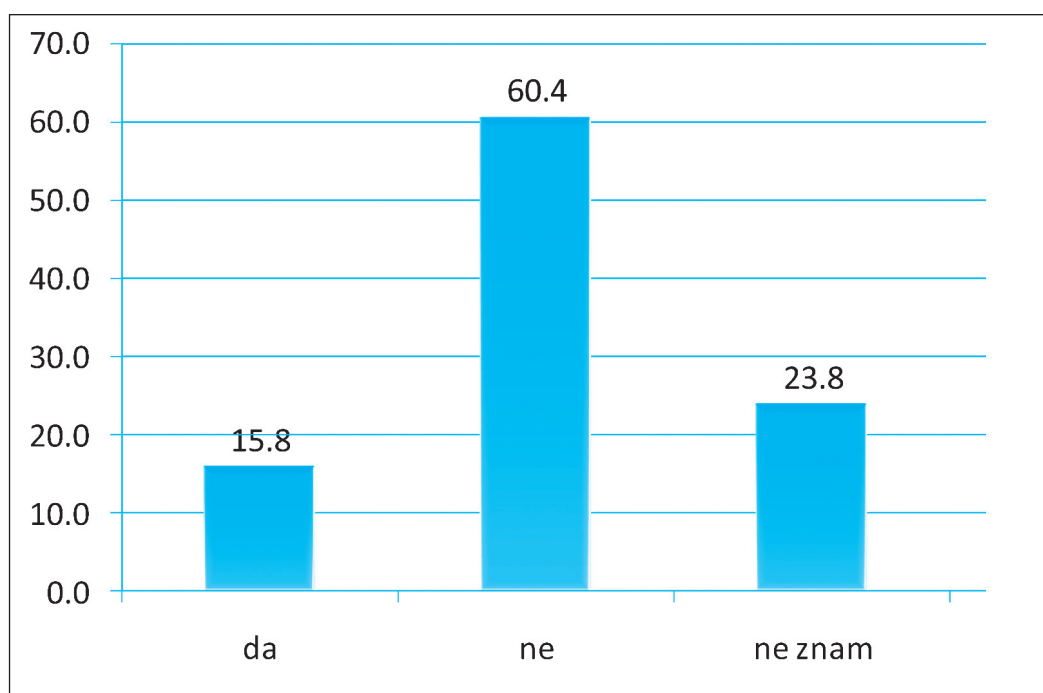
mržnjom prema homoseksualcima/kama, ali napadači/ice nijesu pronađeni. Takođe, rezultati pokazuju da intervjuisani izbjegavaju da prijave slučajeve nasilja i uznemiravanja policiji zbog nepovjerenja koje imaju u policiju jer se plaše da bi se tako otkrila njihova seksualna orijentacija.⁹²

Zabrinjava da je 25,8% ispitanika/ca čulo da je neko u Crnoj Gori zlostavljan jer je homoseksualac/ka, dok je 4,1% ispitanika/ca izjavilo da je prisustvovalo takvom zlostavljanju. Kada se uzmu drugi nalazi istraživanja u obzir, s izostankom prijavljenih slučajeva zlostavljanja nadležnim institucijama, dolazimo do zaključka koji je potvrdilo i istraživanje među LGB populacijom, da institucije tek treba da zavrijede povjerenje LGBT osoba i počnu da rade punim kapacitetima na zaštiti prava LGBT osoba, odnosno da kao pružaoci/teljke usluga ne diskriminišu građane/ke Crne Gore na osnovu seksualnog identiteta.

HOMOSEKSUALNOST I POLITIČKI I CIVILNI AKTERI

Da su u Crnoj Gori homoseksualci/ke zaista ugrožena grupa i da im treba pomoći da ostvare svoja prava, tvrdi tek svaki šesti ispitanik/ca.

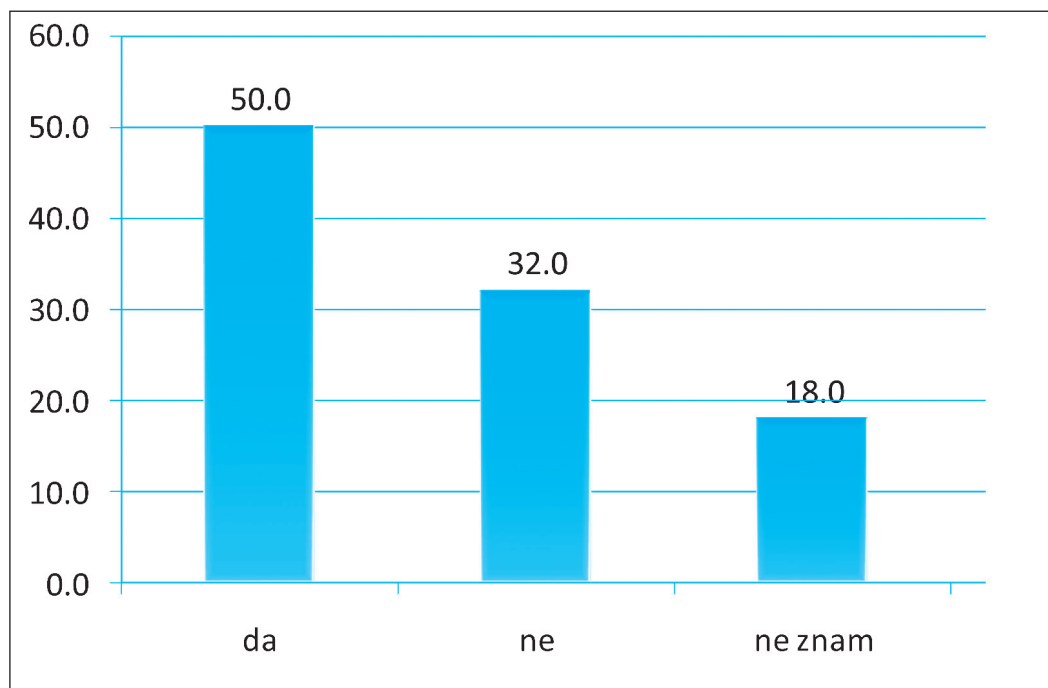
Grafikon 2.15: Homoseksualci su ugrožena grupa u Crnoj Gori i treba im pomoći da ostvare svoja prava

Naprotiv, polovina, uz suprotstavljanje trećine, smatra čak da državne institucije treba da rade na suzbijanju homoseksualnosti, što rječito govori o vrijednostima i stanju svijesti koje o ovom problemu ima većina birača.

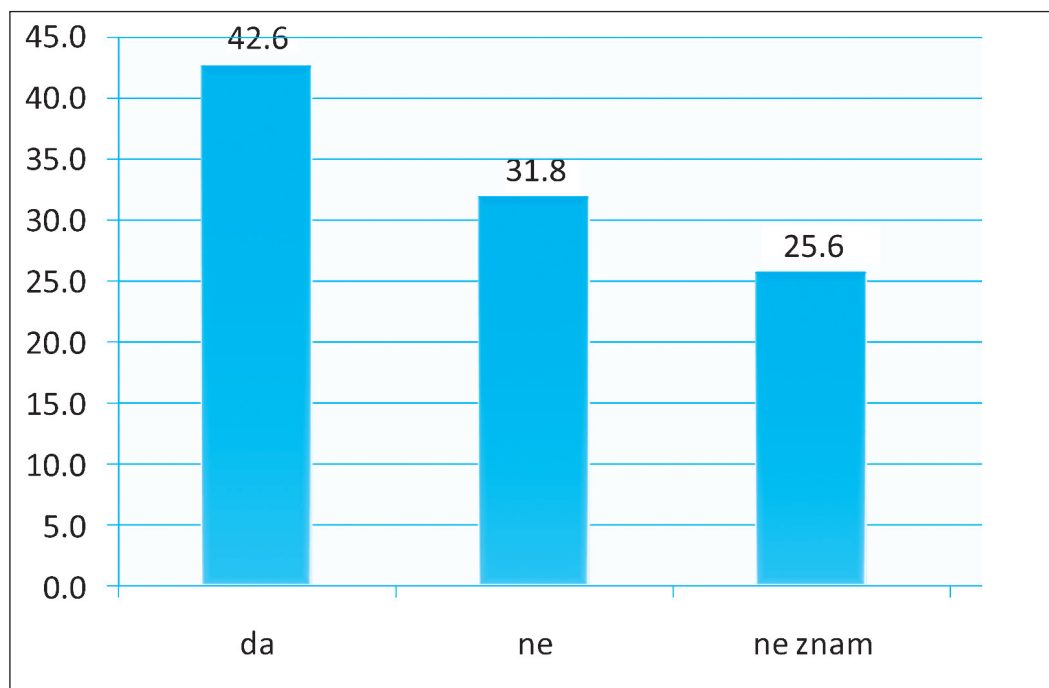
92 Intervju je analizirao dr Jovan Kojičić, a dio su ukupnog istraživačkog okvira. Ukupni nalazi istraživanja predstavljeni su u ovoj publikaciji.

Grafikon 2.16: Državne institucije treba da rade na suzbijanju homoseksualnosti

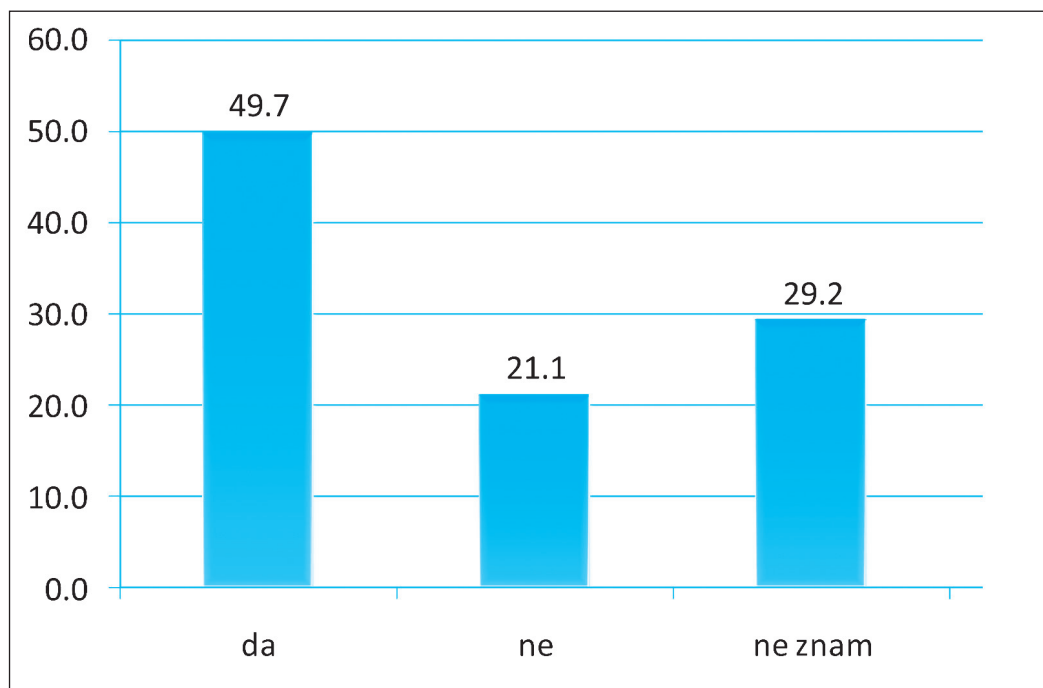
Posljedično, više od dvije petine birača prestalo bi da glasa za svoju partiju ukoliko bi ona počela da podržava prava homoseksualaca/ki, što u velikoj mjeri objašnjava i ćutanje partija, uslovljeno političkom neisplativošću aktivne odbrane prava seksualnih manjina.

Grafikon 2.17: Kada bi politička stranka koju podržavam počela da govori o pravima homoseksualaca, ne bih više glasao/la za nju

Zapravo, problem prava homoseksualaca/ki nameću NVO-i. To mišljenje prihvata polovina, a suprotstavlja mu se opet petina građana/ki Crne Gore.

Grafikon 2.18: Problem prava homoseksualaca nameću razne nevladine organizacije

Dio pružalaca/teljki usluga zastupa stav o nepostojanju diskriminacije prema LGBT osobama, koji se argumentuje nepostojanjem vidljivosti i nepostojanjem prijavljenih slučajeva, žalbi – formalnih ili neformalnih. Dio profesionalaca/ki uopšte nije upoznat s diskriminacijom LGBT osoba, već tvrde da ne poznaju nijednu LGBT osobu. Uz to i izostanak diskriminacije dovode u vezu s odsustvom iz javnog života ma koje manifestacije seksualnog identiteta različitog od heteroseksualnog. Institucije koje u fokusu imaju ljudska prava i intervjuisani predstavnici/ce političkih partija uglavnom izjavljuju da crnogorsko društvo diskriminiše LGBT osobe. To zaključuju na osnovu kontakata s LGBT osobama, medija, na osnovu rezultata istraživanja nevladinih organizacija i izjava čelnika/ca određenih institucija, pri čemu se i eksplicitno pominje ministar za ljudska i manjinska Ferhat Dinoša. Većina onih koji smatraju da diskriminacija postoji za indikator uzimaju i nedostatak otvorene manifestacije manjinskog seksualnog identiteta, nedostatak konkretnih prijavljenih slučajeva, nepostojanje konkretnih reakcija institucija na diskriminaciju. Profesionalci/ke očekuju da inicijativa za poboljšanje položaja LGBT populacije krene od same populacije, koja se u jednom dijelu može tumačiti više kao radoznalost, manje kao suštinsko razumijevanje problema.

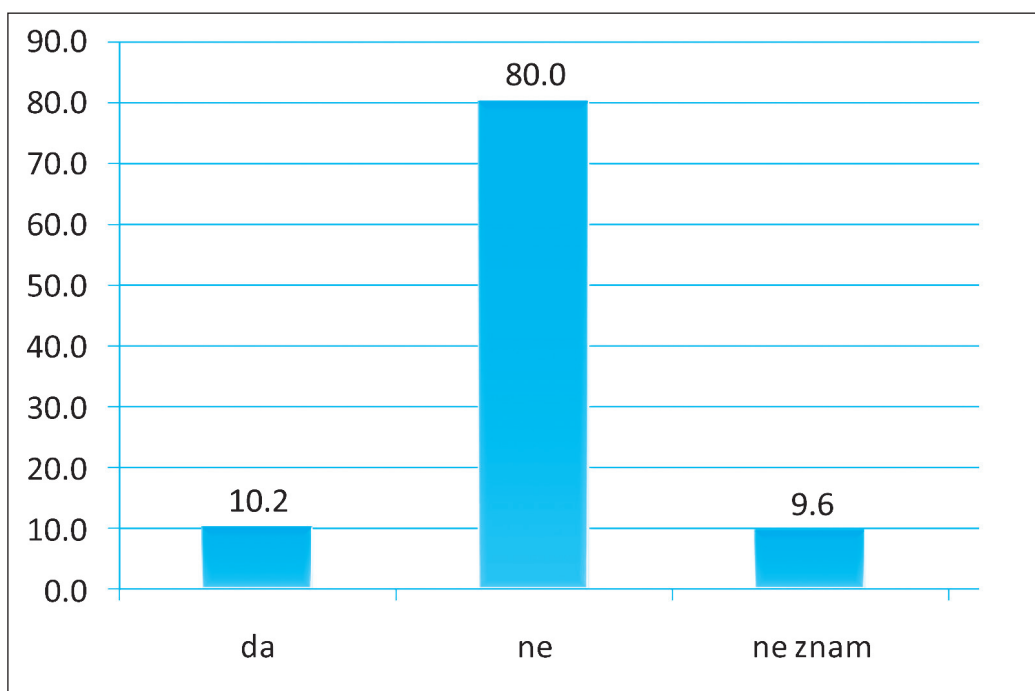
Ispitani profesionalci/ke obavljaju javne poslove. Od 21 ispitanog samo tri ispitanika/ce svoju javnu poziciju iskoristila su da pošalju javnosti poruku koja je nedvosmisleno podržavajuća. U periodu zakazivanja intervjua i tokom samog istraživanja kod većeg broja ispitanika/ca iz kruga profesionalaca/ki zabilježena je nelagoda uslovljena temom istraživanja. Pretpostavka je da je razlog odbijanja dijela institucija i profesionalaca/ki da učestvuju u istraživanju njihovo nedovoljno poznavanje teme ili odbojnost prema njoj.

U sadržajnom, problemskom smislu, zahtjev da se homoseksualcima/kama omogući sklapanje braka ne podržava ni svaki šesti (15,4%), a mogućnost da ovi partneri usvoje djecu tek svaki deseti anketirani.

Grafikon 2.19: Homoseksualcima/kama treba zakonski omogućiti pravo na brak

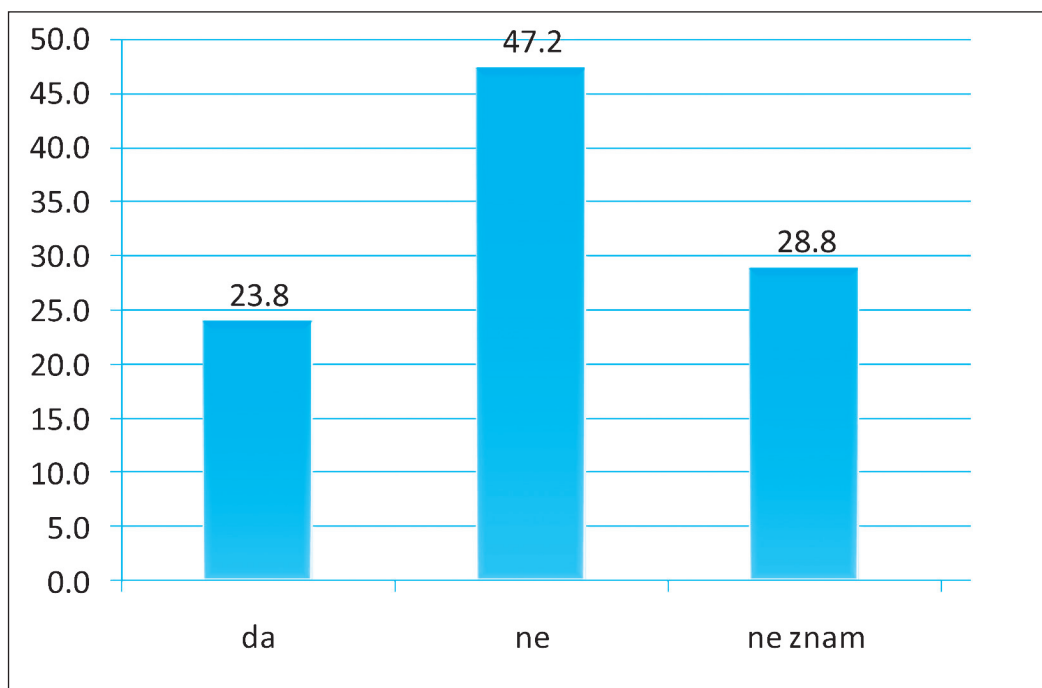

Grafikon 2.20: Homoseksualcima treba omogućiti da usvajaju djecu

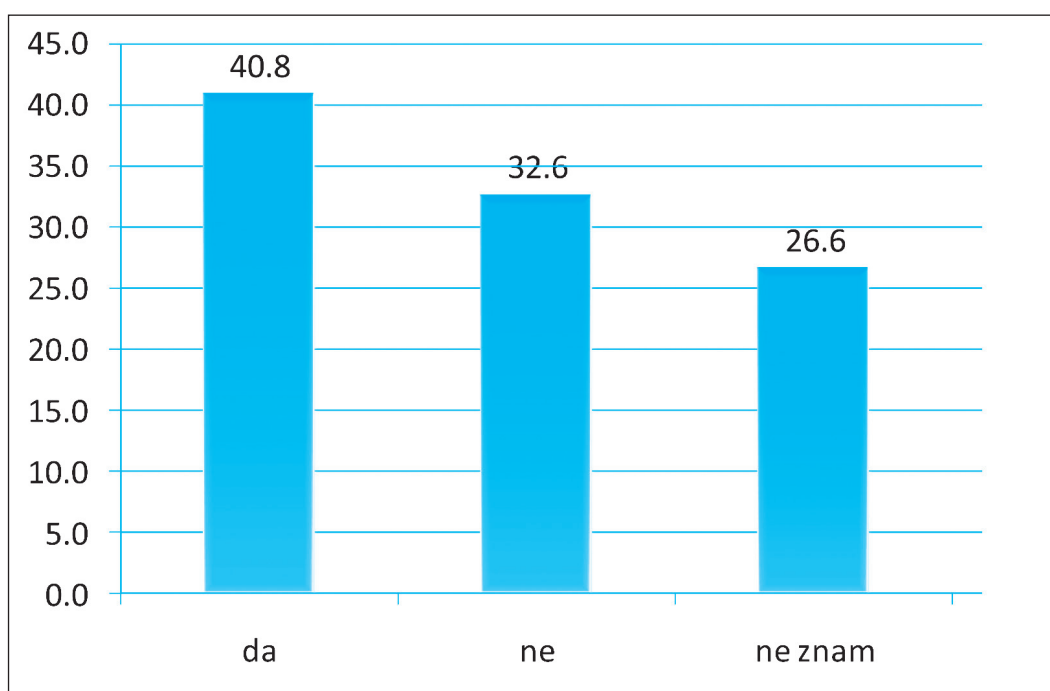

Četvrtina pritom procjenjuje da se prava homoseksualaca/ki moraju garantovati kao cijena za ulazak u EU, što će povratno, po mišljenju relativne, dvopetinske većine, dovesti do porasta broja homoseksualaca/ki.

Grafikon 2.21: Prava homoseksualaca/ki moraju se garantovati radi ućlanjenja Crne Gore u EU

Grafikon 2.22: Ulaskom u EU poraće broj homoseksualaca/ki u Crnoj Gori

Može se zaključiti da je istraživanje pokazalo visok nivo homofobije, u najširem smislu riječi, sa svim posljedicama koje homofobija sobom nosi.

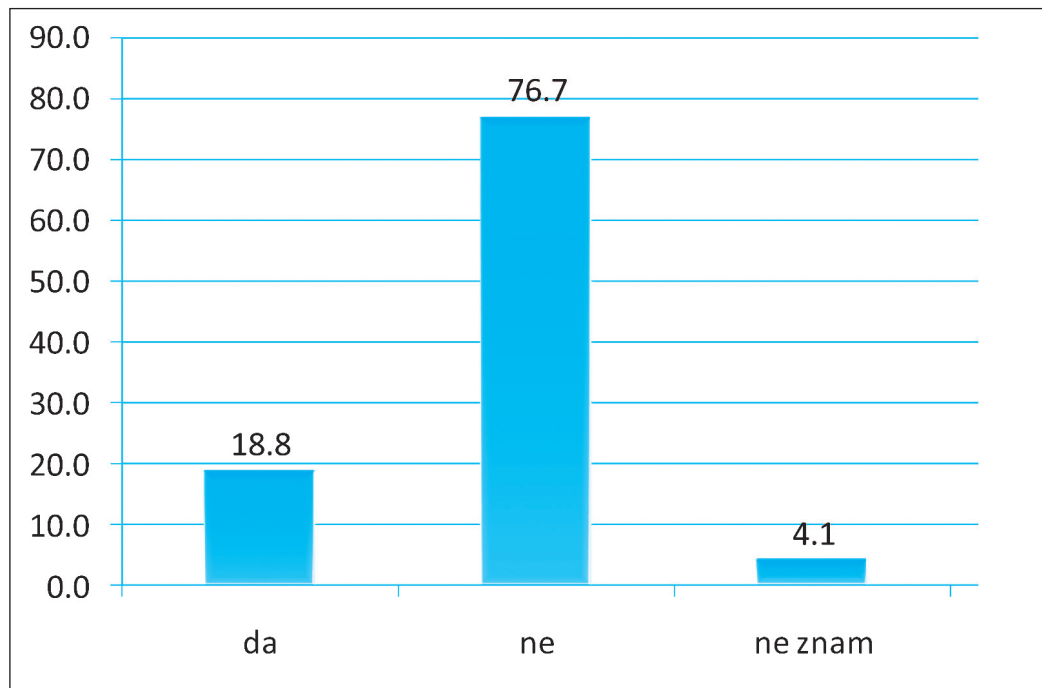
Primjera radi, i dalje najveći broj ispitanika/ca priznaje homoseksualnosti „prirodnost“ postojanja, koja ne zavisi od vremena u kom se živi – dvije trećine ispitanika/ca tvrdi da je ova pojava postojala oduvijek, a da je ona danas samo predmet javne diskusije i da tu leži cijela fama oko ove pojave. Dakle, ne poriče se postojanje pojave, ali postoji protivljenje da se pojava prizna kao legitimna, sa svim reperkusijama koje davanje legitimiteta pojavi sobom nosi!

Istovremeno, postoji oštro protivljenje ideji da homoseksualci/ke stupaju međusobno u brak, da usvajaju djecu, da treba da održavaju svoje manifestacije, da im treba pomoći da ostvare svoja prava...

LIČNA ISKUSTVA I ODNOS PREMA HOMOSEKSUALCIMA/KAMA

Da lično poznaje nekoga ko je homoseksualac/ka ili biseksualac/ka izjavljuje svaki peti anketirani. Ako pođemo od premise da više njih poznaje istu osobu, moglo bi se pretpostaviti da se udio LGB osoba u ukupnoj populaciji mjeri jednocifrenim brojevima.

Grafikon 2.23: Da li poznajete nekog ko je homoseksualac ili biseksualac?

Istraživanje je, takođe, vrlo jasno pokazalo da stav prema homoseksualnosti u značajnoj mjeri zavisi od toga da li ljudi u svom okruženju imaju one koji imaju drugačiju seksualnu orijentaciju ili nemaju nikakvog kontakta s tom pojavom. Oni koji imaju interakciju s takvim osobama imaju veće šanse da se uvjere da su „homoseksualci/ke ljudi kao i svi drugi“ pa prema tome imaju blaži i tolerantniji stav i prema pojavi. Nekoliko opštih zaključaka može se izvući iz ovih nalaza:

Što je interpersonalni odnos bliskiji i intenzivniji, to je reakcija na činjenicu da je neko homoseksualac/ka burnija i ekstremnija. To se posebno odnosi na djecu, jer je u tom slučaju najveći broj onih koji bi čak i čvrstom rukom pokušali da svoje dijete ubijede da ne bude homoseksualac/ka.

Oni koji su tolerantni i nehomofobični takvi su o kakvom god tipu odnosa da je riječ. U prosjeku svaki deseti građanin/ka podržao bi osobu iz svog okruženja koja je homoseksualac/ka, bez obzira na to da li se radi o njihovom djetetu ili samo komšiji/nici ili kolegi/nici.

Ma koji tip odnosa da je u pitanju, reakcija, i to bilo kog usmjerenja, ne bi izostala. Broj onih koji bi se „pravili ljudi“ ne prelazi trećinu ispitanika/ca, i to u slučajevima najdaljih društvenih veza.

Dominira stav da se homoseksualci/ke razgovorom mogu ubijediti da ne budu to što jesu.

Koliko god mali bio taj procenat, zabrinjava činjenica da postoje oni/e koji se čak i u najudaljenijim vrstama društvenih odnosa smatraju pozvanim da nasiljem reaguju na činjenicu da je neko homoseksualac/ka.

Na drugoj strani, na sreću, postoji dominantna svijest da je nasilje društveno i politički nekorektno i neprihvatljivo ponašanje. Stoga možemo zaključiti da jedan broj ispitanika/ca pod ovakvim pritiscima ipak ne priznaje nasilje kao vid borbe protiv homoseksualaca/ki, iako možda intimno gaji takav stav.

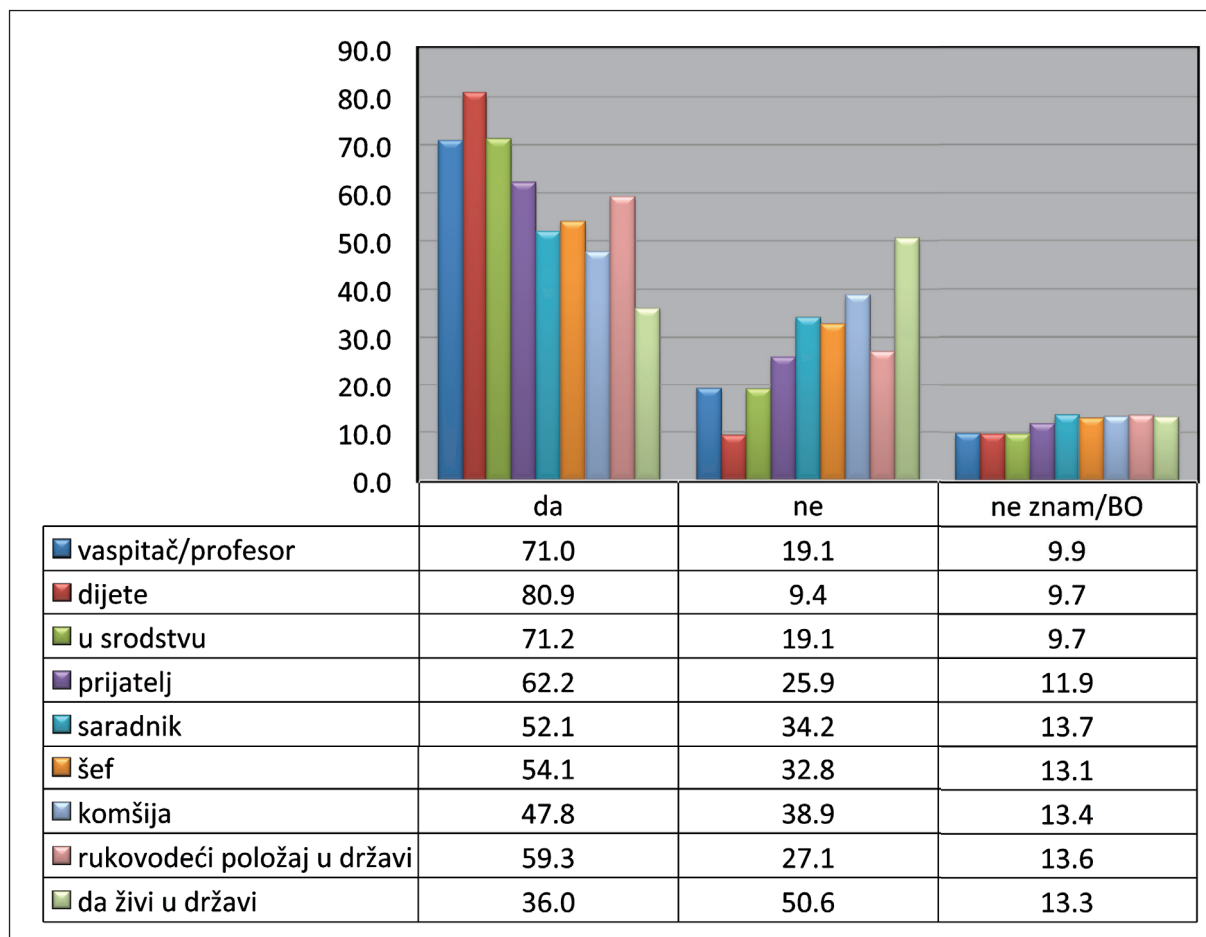
Dakle, nasilje prema homoseksualcima/kama se ne opravdava, odnosno postoji dominantno protivljenje nasilnom obračunavanju s pojedincima/kama i grupama koje zastupaju prava LGBT populacije ili pripadaju toj populaciji. Broj onih koji deklarativno podržavaju nasilje ili ga makar opravdavaju ne prelazi petinu populacije, koji god indikator da je u pitanju, a broj onih koji su i sami spremni na nasilje ne prelazi desetinu. Izuzetak od toga čini okolnost u kojoj roditelji reaguju na homoseksualne sklonosti svoje djece, kada je veći broj spreman da upotrijebi i silu i na taj način utiče na mijenjanje stvarnosti.

SOCIJALNA DISTANCA PREMA HOMOSEKSUALCIMA/KAMA

Veoma su interesantni i nalazi vezani za (ne)prihvatanje relacija različitog intenziteta u kojima bi građani/ke mogli da se nađu s osobama drugačijih, manjinskih seksualnih identiteta. Standardna skala kojom se mjeri socijalna distanca (Bogardusova skala) korišćena je i u ovom istraživanju. Koristi se uglavnom osam različitih indikatora kojima se određuje intenzitet društvenih odnosa. Oni se kreću od najšire socijalne interakcije, gdje se propituje suživot u političkoj zajednici, pa preko različitih odnosa sve do najbliže socijalne interakcije koja podrazumijeva srodstvo, bilo direktno ili preko djece ispitanika/ca. Za većinu ispitanika/ca prihvatljivo je jedino da homoseksualci/ke s njima žive u istoj državi, dok svi ostali odnosi imaju natpolovično protivljenje. Najveća distanca vezana je za česte i intenzivne oblike socijalne dinamike (obrazovanje djece, srodstvo, druženje), dok je ona nešto niža u oblicima interakcije koji su vezani za posao i komšiluk.

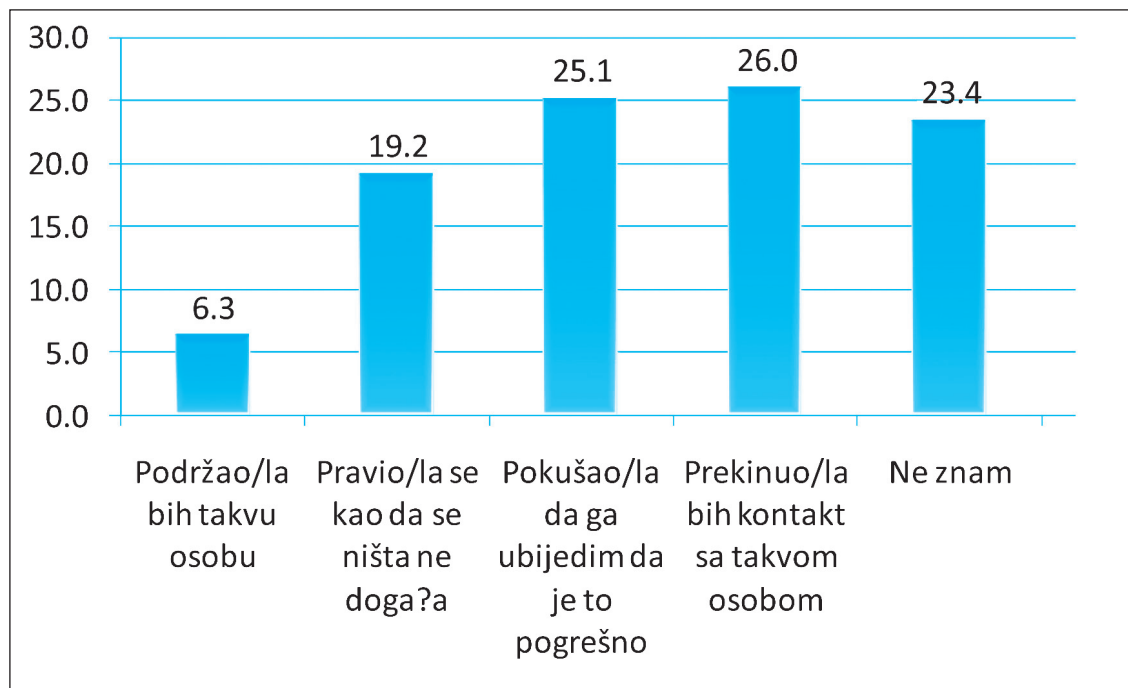
Čak i najudaljeniju relaciju – da neko ko je homoseksualac/ka uopšte živi u Crnoj Gori – ne prihvata više od trećine građana/ki. Približna polovina građana/ki ne prihvata ni da im takva osoba bude komšija, saradnik na poslu ili pretpostavljeni. Homoseksualac/ka na rukovodećoj poziciji u državi je praktično nezamisliv za tri petine građana/ki, uz nešto više od četvrtine onih koji bi prihvatili tu soluciju. Čak sedam od deset ne prihvata homoseksualce/ke među rođacima/kama ili nastavnicima/cama svoje djece. Najveći otpor, njih osam od deset, iskazuje prema situaciji u kojoj bi se ustanovilo da je takva osoba sopstveno dijete. S tim bi se pomirio tek svaki deseti roditelj.

Grafikon 2.24: Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti bude Vaš vaspitač/ica, profesor/ica, dijete, u srodstvu, prijatelj/ica, saradnik/ca, šef/ica, komšija/nica, rukovodilac/teljka u državi, da živi u državi?

Šta bi se faktički desilo u takvoj situaciji? Svaki šesnaesti bi podržao takvu osobu, a svaki peti građanin/ki bi se pravio kao da se ništa ne događa. Na drugoj strani, četvrtina bi pokušala da osobu ubijedi da je napravila pogrešan izbor, a četvrtina bi automatski prekinula svaki kontakt.

Grafikon 2.25: Kako biste reagovali na saznanje da je bliska osoba homoseksualac/ka?

VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE KAO GLAVNI KORELATI ODNOSA PREMA HOMOSEKSUALNOSTI

Hipoteza koju smo postavili u procesu koncipiranja istraživanja bazirala se na pretpostavci da vrijednosni okviri određuju konkretne stavove ispitanika/ca i da je upravo to ključni osnov za stav prema homoseksualnosti. Ovim, kao i drugim istraživanjima u regionu, potvrđena je pretpostavka da su vrijednosne orijentacije znatno relevantniji korelat stava prema homofobičnosti nego što su to socijalni ili demografski kontekst i obilježja pojedinaca/ki, koji se samo posredno, preko vrijednosti, reflektuju na stav prema homoseksualnosti.

U ovom istraživanju u kontekst odnosa prema homoseksualnosti stavljeni su tradicionalizam, autoritarnost, konformizam i nacionalizam.

Tradicionalizam. Nizom tvrdnji definisali smo ovaj vrijednosni okvir ispitanika/ca, po kome, u odnosu tradicionalista i modernista značajnu prevagu odnose prvi. Četiri petine ljudi, prema izjavama koje su nam dali, može se svrstati u tradicionaliste, dok je modernista manje od jedne petine.

Sami nalazi istraživanja, makar na krajnje uopštenoj, načelnoj ravni pokazuju da **širi kontekst raširene homofobije predstavlja dominantni tradicionalizam, posebno oni njegovi elementi vezani za tradicionalno poimanje porodice i rodni uloga, te viđenje osnovne svrhe braka u produženju loze.**

Tabela 2.1: Tradicionalizam

		Tradicionalizam %				Total %
		Netradicionalan	Uglavnom netradicionalan	Pretežno tradicionalan	Tradicionalan	
Odnos prema homoseksualcima/kama	Izrazito pozitivan	37,5	14,8	6,6	3,7	7,8
	Prilično pozitivan	20,8	21,9	11,1	5,5	10,4
	Uglavnom pozitivan	16,7	12,4	8,3	4,2	7,3
	Ni pozitivan ni negativan	4,2	4,7	9,0	5,7	6,4
	Uglavnom negativan		4,7	4,2	2,6	3,2
	Prilično negativan	14,6	19,5	28,0	18,5	21,1
	Izrazito negativan	2,1	16,6	28,7	57,0	40,2
	Nema stav	4,2	5,3	4,2	2,8	3,6
Total		4,5	16,1	27,6	51,8	100

Posljedično, recimo, među izrazitim tradicionalistima ima tek 4% onih s pozitivnim stavom prema homoseksualnosti u odnosu na gotovo dvije petine takvih među modernistima.

Nacionalizam je viđen kao odnos prema naciji kao referentnoj grupi identifikovanja, a kako se nacija na ovim postorima shvata kao dio proširene porodice, pretpostavka je bila da će se javiti visoka korelacija između negativnog stava prema homoseksualnosti i nacionalizma.

Kad je o nacionalizmu riječ, građani/ke Crne Gore pokazuju izuzetno visoku emotivnu vezanost za naciju i spremnost da joj podrede i lične interese i planove.

Tabela 2.2: Nacionalizam

		Nacionalizam %				Total %
		Nenacionalista	Pretežno nenacionalista	Pretežno nacionalista	Nacionalista	
Odnos prema homoseksualcima/kama	Izrazito pozitivan	27,4	10,6	4,2	6,2	7,8
	Prilično pozitivan	16,4	17,6	10,3	4,0	10,4
	Uglavnom pozitivan	6,8	9,3	9,4	3,1	7,2
	Ni pozitivan ni negativan	0	5,3	8,7	5,9	6,5
	Uglavnom negativan	2,7	5,7	2,1	3,1	3,2
	Prilično negativan	24,7	25,1	24,8	12,4	21,1
	Izrazito negativan	12,3	22,5	38,6	60,9	40,1
	Nema stav	9,6	4,0	1,9	4,3	3,6
Total		6,9	21,7	40,6	30,7	100

No, to nikako ne znači da oni nacionalnom pripadnošću uslovljavaju sklapanje prijateljstava, zapošljavanje ili pak da nacionalno mješovite brakove smatraju smetnjom za nacionalni integritet. Tu vrstu tvrdog, izolacionističkog nacionalizma iskazuje između petine i četvrtine anketiranih, što svakako ne umanjuje problem i ne vodi zaključku da su Crna Gora i njeni građani/ke raskrstili s agresivnim nacionalizmom. U tim, ograničenim ali relevantnim okvirima uskogrudi nacionalizam utiče i na izraženu homofobičnost. Tako, unutar tvrdih nacionalista ima 6% tolerantnih i deset puta više, čak 60% onih s izrazito negativnim stavom prema homoseksualnosti.

Autoritarnost je naredna vrijednosna orijentacija koja je ispitivana. Istraživanje je pokazalo da je crnogorsko društvo pretežno autoritarno. Autoritarnost je ispitivana kao orijentacija koja je više usmjerena ka modelima uređenja društva, a ne uređenja domena privatnog, što je matrica određenja tradicionalnosti.

Tabela 2.3: Autoritarnost

		Autoritarnost %		Total %
		Neautoritaran	Autoritaran	
Odnos prema homoseksualcima/kama	Izrazito pozitivan	21,6	6,5	7,8
	Prilično pozitivan	17,0	9,8	10,4
	Uglavnom pozitivan	12,5	6,8	7,2
	Ni pozitivan ni negativan	3,4	6,7	6,4
	Uglavnom negativan	3,4	3,3	3,3
	Prilično negativan	18,2	21,4	21,1
	Izrazito negativan	12,5	42,6	40,1
	Nema stav	11,4	2,9	3,6
Total		8,2	91,8	100

Poput tradicionalizma, naglašenije, istina posredno djelovanje na raširenost homofobije imaju i radikalnije izraženi oblici autoritarnosti, posebno kod grupa s dna obrazovne i statusne ljestvice.

Ako na nivou ukupnog uzorka izrazito pozitivan stav prema homoseksualnosti ima manje od desetine ispitanika/ca a izrazito negativan i netolerantan njih dvije petine, onda su tvrdi autoritarci tek nešto iznad prosjeka odbijanja dok kod izrazitih tradicionalista i nacionalista udio izrazito netolerantnih prema seksualnim manjinama raste čak na tri petine. Konformizam kao tip ponašanja i razmišljanja koji podrazumijeva nekritičko prihvatanje stavova i ponašanje drugih (posebno većine) predstavlja element kojim se objašnjava ne samo nastanak stavova, već i njihovo održavanje i prenošenje.

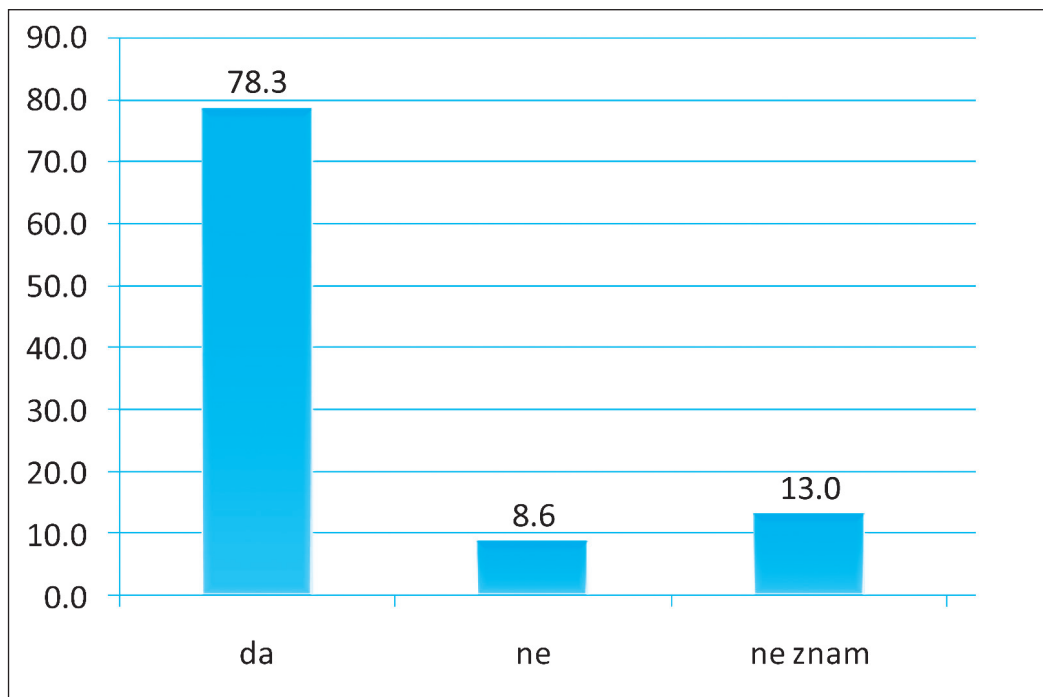
Tabela 2.4: Konformizam

		Konformizam %		Total %
		Nekonformista	Konformista	
Odnos prema homoseksualcima/kama	Izrazito pozitivan	5,1	8,0	7,8
	Prilično pozitivan	11,5	10,4	10,5
	Uglavnom pozitivan	2,6	7,6	7,2
	Ni pozitivan ni negativan	3,8	6,6	6,4
	Uglavnom negativan	2,6	3,3	3,2
	Prilično negativan	21,8	21,0	21,1
	Izrazito negativan	43,6	39,9	40,1
	Nema stav	9,0	3,2	3,6
Total		7,4	92,6	100

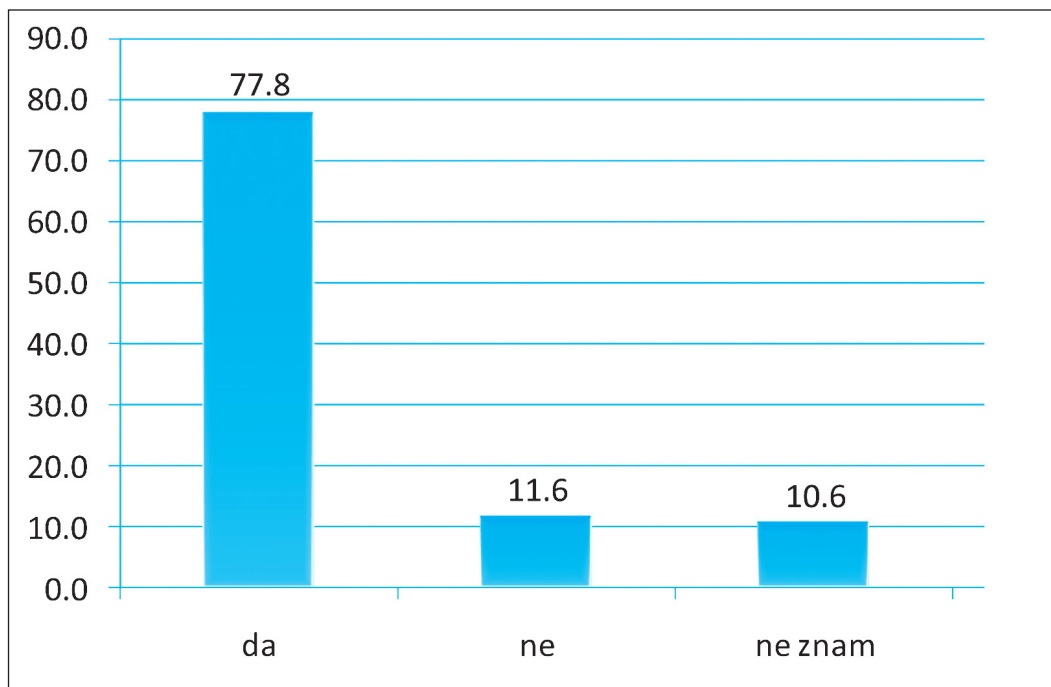
Pokazalo se u ovom istraživanju da konformizam ne utiče, sam po sebi, značajnije na stavove o homoseksualnosti.

Najdirektnije djelovanje na raširenost homofobičnosti, očekivano, ima religioznost, uzimajući u obzir neprihvatanje homoseksualnosti od strane svih prisutnih velikih religijskih zajednica, razvijeno religijsko osjećanje kod građanki i građana Crne Gore. Veza je posebno izražena kod pitanja direktno vezanih za sklapanje crkvenog braka istopolnih partnera ili za mogućnost da se prihvati sveštenik homoseksualac, odnosno kroz širinu prihvatanja stava da je homoseksualnost grijeh u božijim očima. Takva uvjerenja prihvata čak 7-8 od 10 ispitanika/ca.

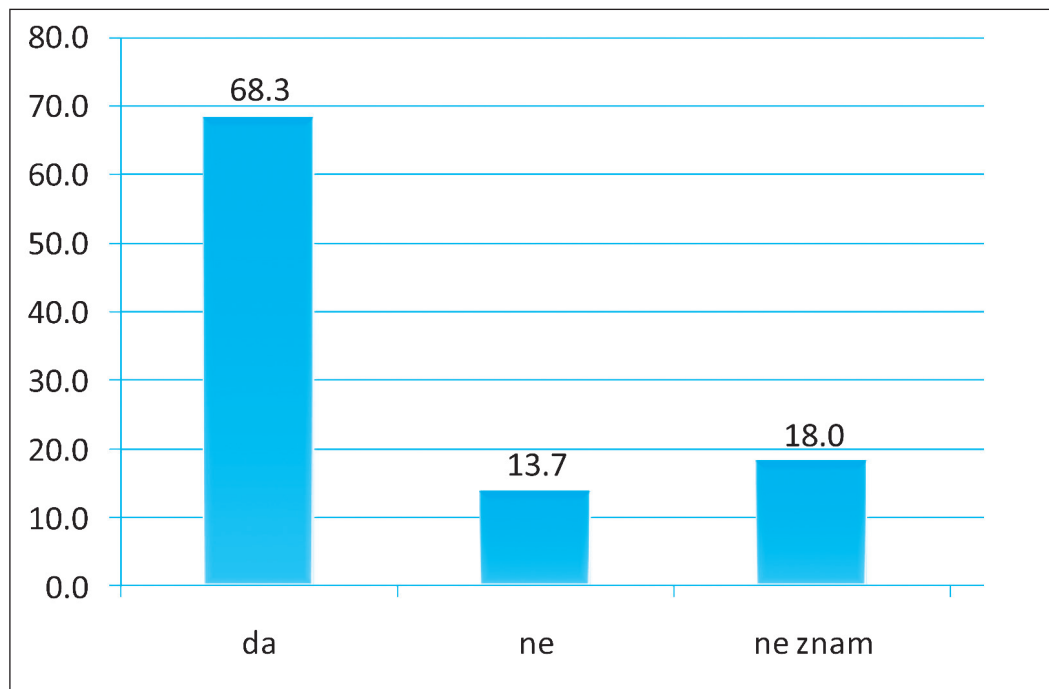
Grafikon 2.26: Da li bi Vam smetalo da se u Vašoj crkvi / vjerskom odboru počnu održavati vjenčanja između homoseksualaca/ki?

Grafikon 2.27: Da li bi Vam smetalo da se crkveno lice javno deklarira kao homoseksualac/ka?

Grafikon 2.28: Homoseksualnost je grijeh u božijim očima

Odnos onih koji imaju pretežno negativan prema onima koji imaju dominantno pozitivan stav prema homoseksualnosti je, kao što smo to već konstatovali, 3 : 1.

Postavlja se pitanje u kojoj mjeri postoji zajednički imenitelj za sva stavovska ponašanja i kako se on može iskazati. U tom cilju koristi se klaster analiza, kojom se povezuju ispitanici/ce određenih zajedničkih karakteristika.

Imajući u vidu vrijednosna opredjeljenja pripadnika/ca pojedinih klastera, krajnje polove predstavljaju pripadnici/ce klastera, koji čini gotovo trećinu populacije i kome pripadaju svi/e oni/e koji/e imaju negativne vrijednosne orijentacije izvedene do kraja. To su tradicionalisti/kinje, nacionalisti/kinje, autoritarne i homofobične osobe. S druge strane, suprotni klaster čine svijetle tačke vrijednosnih dimenzija, odnosno radi se o osobama koje su modernisti, neautoritarni, nenacionlani i nehomofobični.

SOCIODEMOGRAFSKA I REGIONALNA OBELEŽJA

I ovoga puta pokazalo se da demografska obilježja imaju znatno manje udjela u objašnjenju homofobičnosti nego socijalna. Pol i starost pokazuju statistički vrlo niske korelacije s odnosom prema homoseksualnosti – žene su nešto manje homofobične od muškaraca, a mlađi nešto manje od starijih.

Nacionalnost je statistički takođe od malog značaja, pri čemu su pripadnici srpske nacije u nešto većoj meri homofobični od pripadnika drugih nacionalnih grupa, ali je ta veza manje značajna.

Od socijalnih karakteristika obrazovanje pokazuje umjerenu pozitivnu statističku vezu sa stavom prema homoseksualnosti. Očekivano, visokoobrazovani su u značajnijoj mjeri tolerantni.

Istraživanje ne pokazuje značajnije regionalne razlike. Obim onih koji su negativno nastrojeni sličan je u sva tri regiona i kreće se u intervalu od 50% do 60%, između Primorja i konzervativnijeg sjevera Crne Gore.

Mogli bi, kada je o korelatima odnosa prema homoseksualnosti⁹³ riječ, zaključiti da se ova pojava uglavnom uzročno-posljedično vezuje za vrijednosne orijentacije (koje su plod socijalizacije, okruženja, (ne)dovoljne informisanosti), a manje za objektivne socijalne ili društvene karakteristike pojedinaca/ki ili trenutno formirane stavove o različitim društvenim ili političkim pojavama. To što je neko muškarac ili žena, mlađi ili stariji, radnik/ca ili stručnjak/inja, živi u različitim regijama samo stvara predispozicije da se usvoje ili reprodukuju određeni sistemi vrijednosti kao sistemi poželjnog ponašanja i razmišljanja.

U ovom međuodnosu različitih društvenih, psiholoških, kulturoloških i političkih okolnosti, formira se i stav prema homoseksualnosti, koji je utoliko rigidniji ukoliko predstavlja omaž dominantnom sistemu vrijednosnih orijentacija, koje su još uvijek tradicionalne, partijarhalne, autoritarne i konformističke i koje identitetima pridaju veliku važnost. Homoseksualnost, kao nešto što je drugačije, a istovremeno se u ovakvom sistemu vrijednosti nalazi strogo u domenu privatnog, ličnog i intimnog sagledava se kao prijetnja sistemu čim se i pomisli na manifestaciju pojave u areni javnosti.⁹⁴

93 Namjerno se ne govori o uzrocima, već o korelatima, kao terminu koji označava postojanje veze, jer je teško u ovim slučajevima utvrditi što je uzrok, a što posljedica.

94 Predrasude na vidjelo, Homofobija u Srbiji, izvještaj o istraživanju javnog mnjenja o LGBT populaciji, Gej strejt alijansa, 2010

Selektivna literatura

Publikacije

1. Dennis, Van, Deer, Veur: Homosexuality in South Eastern Europe, COC Netherlands/HIVOS, 2003.
2. Steffensmeier, Box, M., Janet, Brady, E. Henry, Collier, David (ur): The Oxford Handbook of POLITICAL METHODOLOGY, Oxford University Press Inc, New York, 2008.
3. Alasuutari, Pertti, Brannen, Julia, Bickman, Leonard (ur): The SAGE Handbook of Social Research Methods, SAGE Publications, London, 2009.
4. Johnson, Buttolph, Janet, Reynolds, T., H., Mycoff, D., Jason: Political Science Research Methods, CQ, Washington, 2008.

Izveštaji o sprovedenim istraživanjima javnog mnjenja

1. First National Climate Survey on Homophobia in Canadian Schools, The University of Winnipeg, Egle Canada.
2. Homofobija u Crnoj Gori, istraživanje stavova opšte populacije o homofobiji, Akcija za ljudska prava, oktobar 2009.
3. Index of Homophobia, Questionnaire, LGBT-A-Q Resource Center, Bowling Green State University.
4. Prevalence of Homophobia Survey, summer 2009, Lancashire N.U.T., www.lancashirenut.org.uk
5. UNGASS Indicators Country Report: Republic of Montenegro 2003–2005, National HIV/AIDS Commission Institute for Public Health Montenegro, December 2005.
6. Zdravlje, stavovi i seksualno ponašanje u vezi sa HIV/AIDS-om, mladih 18–24 godine u Crnoj Gori 2007. godine, Institut za javno zdravlje, Podgorica, Septembar 2008.
7. Questionnaires and Focus Groups in Schools, Celebrating Diversity in Schools
8. Predrasude na vidjelo, Homofobija u Srbiji, izvještaj o istraživanju javnog mnjenja o LGBT populaciji, Gej strejt alijansa, 2008.
9. Predrasude na vidjelo, Homofobija u Srbiji, izvještaj o istraživanju javnog mnjenja o LGBT populaciji, Gej strejt alijansa, 2010.

Elektronske publikacije

1. Internet portal Serbia LGBT Community
www.gay-serbia.com
2. Internet portal Montenegro gay
www.montenegro-gay.me
3. Internet prezentacija NVO Gej strejt alijansa, Beograd
www.gsa.org.rs
4. Internet prezentacija NVO Labris, Beograd
www.labris.org.rs

POGLAVLJE 3

**KOMPARATIVNA ISKUSTVA ZEMALJA
ZAPADNOG BALKANA U ZAŠTITI
PRAVA LGBT OSOBA**

Doc. Dr. iur. Jovan Kojičić, Post-doc (Lund Univerzitet)

LJUDSKA PRAVA I SEKSUALNA ORIJENTACIJA U MEĐUNARODNOM PRAVU KONCEPT DISKRIMINACIJE NA ZAPADNOM BALKANU

I EVROPSKO ANTI-DISKRIMINACIONO ZAKONODAVSTVO

1. Načelo jednakog tretmana

Ljudska prava, demokratija i vladavina prava predstavljaju osnovne vrijednosti na kojima počiva Evropska unija. Tokom vremena, ova načela ugrađena su u sve osnivačke ugovore i odnose se i na LGBT osobe i njihovu zaštitu od diskriminacije. Poseban značaj tome donio je član 13. Amsterdamskog ugovora iz 1997⁹⁵, koji je Zajednici davao ovlašćenja da preduzme akcije protiv različitih oblika diskriminacije, eksplicitno uključujući i diskriminaciju po osnovu seksualne orijentacije. Međutim, ovaj član je imao određena ograničenja kod usvajanja novih mjera, zahtijevajući prethodnu konsultaciju Parlamenta, čime je, ustvari, jačao njegov uticaj:

Ne dovodeći u pitanje druge odredbe ovog Ugovora, i u okviru ovlašćenja koja su njime potvrđena, Savjet, djelujući jednoglasno na prijedlog Komisije i nakon konsultovanja sa Evropskim parlamentom, može preduzeti odgovarajuće mjere za borbu protiv diskriminacije na osnovu pola, rasnog ili etničkog porijekla, religije ili uvjerenja, invaliditeta, starosti ili seksualne orijentacije. (Stav 1)

Član 2 Ugovora o Evropskoj zajednici predviđa ravnopravnost između muškarca i žene.⁹⁶ U interesu ostvarenja ciljeva iz ovog člana, član 3 (stav 2) ovog Ugovora predviđa da će „Unija u svojim aktivnostima nastojati da eliminiše nejednakosti i da promoviše jednakost između muškarca i žene“. U kontekstu polne jednakosti, Amsterdamski ugovor je po prvi put eksplicitno istakao načelo jednakog plaćanja za jednak rad, bez obzira na pol. Prema članu 141, stav 1 ovog Ugovora, koji ima direktno dejstvo, zahtijeva se da svaka država članica osigura načelo jednakog plaćanja muških i ženskih radnika-ca.⁹⁷ Dodatno, amandmanska intervencija Amsterdamskog ugovora u članu 141 uvodi stav 3 koji predviđa drugostepenu legislativnu moć da bi se osigurao princip jednakih mogućnosti i jednakog tretmana između muškaraca i žena na radu.

Amsterdamskim ugovorom su, takođe, precizirane odredbe člana 6 Ugovora o Evropskoj uniji kojim je nedvosmisleno izjavljeno da je Unija zasnovana na „principima slobode, demokratije, poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda i vladavine prava, principa koji su zajednički za sve države članice“⁹⁸, kao i da će Unija poštovati osnovna prava garantovana Evropskom konvencijom o ljudskim pravima, s obzirom na to da ona proističu iz ustavne tradicije zajedničke svim državama članicama, kao generalnim principima prava Evropske unije.⁹⁹

Decembra 2000. godine u Nici je usvojena Povelja o osnovnim pravima Evropske unije (u daljem tekstu: Povelja), koja sadrži brojne odredbe koje su obezbjeđivale jednakost i zaštitu pojedinca od diskriminacije, uključujući i zabranu diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije.

95 Stupio na snagu 1. maja 1999. god.

96 Ugovor o osnivanju Evropske zajednice, konsolidovana verzija od 1997 (Treaty Establishing the European Community, Consolidated version 1997), Sl. list EZ, broj C 340, od 10. novembra 1997. Vidi takođe Fairhurst, 2006: 20-21.

97 Član 141(1) predviđa: „Svaka država članica će osigurati da princip jednakog plaćanja za muškarce i žene za isti rad ili rad iste vrijednosti bude primijenjen“.

98 Član 6(1), Konsolidovane verzije Ugovora o Evropskoj uniji i Ugovora o osnivanju Evropske zajednice (Consolidated version of the Treaty on European Union and of the Treaty establishing the European Community), Sl. list EZ, C 325/5, 24.12.2002, str. 11.

99 Isto, Član 6(2), str. 11.

Bilo koja diskriminacija zasnovana na polu, rasi, boji kože, etničkom ili socijalnom porijeklu, genetičkim odlikama, jeziku, religiji ili uvjerenju, političkom ili bilo kojem drugom stavu, pripadnosti nacionalnoj manjini, imovinskom stanju, rođenju, smetnjama u razvoju, godinama ili seksualnoj orijentaciji.¹⁰⁰ (naglašavanje dodato)

Načelo jednakog tretmana uspostavljeno je kao osnovna vrijednost Evropske unije. Ovo je dovelo do razvoja novih politika i usvajanja novih anti-diskriminacionih propisa, i to posebno, Direktiva Savjeta EU 2000/43/EZ¹⁰¹ koja uvodi princip jednakog tretmana bez obzira na rasno ili etničko porijeklo (u daljem tekstu: Direktiva o rasnoj jednakosti) i Direktiva Savjeta 2000/78/EZ¹⁰² za jednak tretman u zapošljavanju i zanimanju na osnovu religijskih uvjerenja, smetnji u razvoju, godina ili seksualne orijentacije (u daljem tekstu: Okvirna Direktiva).

2. Lisabonski ugovor i zabrana diskriminacije

Najnovije reforme donosi Lisabonski ugovor. One su proistekle iz Ugovora o Ustavu Evropske unije („Evropski Ustav“) čiji je sadržaj bio odbijen na referendumima 2005. godine u Francuskoj i Holandiji. Takođe, Lisabonski ugovor poznat je kao reformatorski ugovor zbog značajnih promjena koje donosi u odnosu na Ugovor o Evropskoj uniji iz Maastrichta od 1992. godine, kao i na Ugovor o osnivanju Evropske zajednice (UEZ) iz Rima od 1957. godine. U vezi sa tim, brojni amandmani dodati su pomenutim Ugovorima, uključujući i one koji se tiču jednakosti i seksualne orijentacije u svim aspektima. Posebno su značajne inovacije u članu 6 Ugovora o Evropskoj uniji, koji se oslanja na Povelju, čineći je zakonski obaveznom:

Unija priznaje prava, slobode i načela priznate u Povelji o osnovnim pravima EU od 7. decembra 2000, kao što je usvojeno u Strazburu, 12. decembra 2007, što ovoj Povelji daje istu pravnu snagu kao i Ugovorima.¹⁰³

Član 21(1) Povelje zabranjuje svaku diskriminaciju po bilo kom osnovu, uključujući eksplicitno seksualnu orijentaciju, čime ona postaje zakonski obavezujuća i predstavlja veoma jasan vodič u smislu zabrane diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije. Prema tome, kršenje osnovnih ljudskih prava zagarantovanih Poveljom, shodno izmjenama koje donosi Lisabonski ugovor, predstavlja kršenje člana 6(1) Ugovora o Evropskoj uniji. Takođe, isti član u stavu 2¹⁰⁴ proklamuje privrženost Unije Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, koja se odnosi i na zaštitu LGBT osoba i zabranu diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije.

Waldijk i Bonini-Baraldi (2006: 10-17) ističu da osnovna prava uključuju i pravo na nediskriminaciju. Takođe, zabrana diskriminacije prepoznata je i od strane Evropskog suda pravde. Načela jednakosti i zabrana diskriminacije imaju dugu tradiciju i široko su prihvaćena u svim zemljama Evropske unije kao politički preduslov za demokratiju, ali i kao sudski instrument (Türk 2009: 133). Osnovna prava, kao što je to garantovano Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda predstavljaju osnovne vrijednosti i prihvaćena su kao osnovna načela prava Evropske unije. U vezi sa tim, obaveza je da se od nacionalnih sudova zahtijeva da postignu rezultate u saglasnosti sa opštim načelima Evropske unije, u smislu ispunjavanja standarda o osnovnim ljudskim pravima. Načelo nediskriminacije mora biti zadovoljeno i u slučaju privatnih individualnih sporova (tzv. horizontalni direktni efekat).¹⁰⁵

¹⁰⁰ Član 2, Stav 1, Povelje o osnovnim pravima Evropske unije (Charter of Fundamental Rights of the European Union), Sl. list EZ, C364/01 od 18.12.2000, str. 13.

¹⁰¹ Direktiva Savjeta 2000/43/EZ od 29. juna 2000 ustanovljava princip jednakog tretmana bez obzira na rasno ili etničko porijeklo (Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin), Sl. list EZ, L 180, 19.07.2000, str. 22-26.

¹⁰² Direktiva Savjeta 2000/78/EZ od 27. novembra 2000 je ustanovila generalni okvir za jednak tretman u zaposlenju i zanimanju (Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation), Sl. list EZ, L 303, 02.12.2000, str. 16-22.

¹⁰³ Član 6(1) Ugovora o Evropskoj Uniji (Treaty on European Union).

¹⁰⁴ Isto, Član 6(2): „Unija će pristupiti Evropskoj konvenciji o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda. Takvo pristupanje neće uticati na nadležnosti Unije definisane u Ugovorima“.

¹⁰⁵ Evropska Komisija za pravo seksualne orijentacije (European Commission on Sexual Orientation Law - ECSOL), Komentar na Član 6 Ugovora o EU (Vidi: Factsheet on Lisbon-Treaty - “New Fundamental Rights Architecture”).

3. Zabrana diskriminacije i uloga Evropskog suda pravde

Poseban doprinos razvoju regulative u odnosu na seksualnu orijentaciju pružio je Evropski sud pravde. Ovo naročito u pogledu formulisanja opšteg načela jednakog tretmana između muškarca i žene, kao jednog od osnovnih prava u zakonodavstvu Unije.¹⁰⁶ Od 1998. godine donešene su brojne presude u slučajevima koji su tretirali zakonodavstvo o polnoj diskriminaciji, i odnosili su se na jednako plaćanje za isti rad, jednak tretman, socijalnu zaštitu, itd.

Pitanje seksualne orijentacije najbolje oslikava pravni predmet *P. v S. and Cornwall*,¹⁰⁷ koji se odnosio na transeksualne osobe i njihovo otpuštanje sa posla, a u vezi sa implementacijom Direktive 76/207/EEZ o jednakom tretmanu muškarca i žene u pogledu pristupa zaposljavanju, stručnoj obuci i unapređenju, i uslovima rada.¹⁰⁸ Neimenovani podnosilac tužbe (P) je bio menadžer škole u vlasništvu Savjeta okruga Cornwall. U aprilu 1992. godine, tada osoba muškog pola (P), informisao je direktora, izvršnog direktora i finansijskog direktora škole o svojoj namjeri da promijeni pol (iz muškog u ženski). Tokom ljeta 1992. godine, P se podvrgao operativnom tretmanu dok je bio na bolovanju. U septembru 1992, direktor škole je otpustio P koja je pokušala da se žali na sudu zbog gubitka posla, tvrdeći da je bila diskriminisana po osnovu pola.

Britanski sud zahtijevao je od Evropskog suda pravde da iznese preliminarno mišljenje o ovom pitanju. Sud je presudio u korist tužioca i u mišljenju izrazio svoju poziciju u odnosu na diskriminaciju, zasnovanu na principima jednakog tretmana između muškarca i žene, na koji se Direktiva odnosi u svom naslovu, Preambuli i Odredbama, dok članovi 2(stav 1) i 3(stav 1) posebno naglašavaju da "diskriminacija na osnovu pola u bilo kom slučaju ne smije da postoji". Shodno tome, Direktiva 76/207/EEZ predstavlja izraz principa jednakosti, koji je jedan od osnovnih načela Prava Evropske unije.¹⁰⁹ Pravo na nediskriminaciju po osnovu pola jeste jedno od osnovnih ljudskih prava, čije je poštovanje sud dužan da obezbijedi. U vezi sa tim, sud je smatrao da opseg Direktive 76/207/EEZ ne može biti ograničen samo na diskriminaciju zasnovanu na činjenici da je osoba jednog ili suprotnog pola. Sud je uzeo u obzir svrhu i prirodu prava koja se štite, tako da je bio na stanovištu da se Direktiva (76/207/EEZ) takođe odnosi i na zabranu diskriminacije i po osnovu promjene pola. U vezi sa tim, sud je smatrao da bi tolerisanje diskriminacije iz perspektive transeksualnih osoba ukazivalo na neuspjeh zaštite dostojanstva i slobode na koje oni imaju pravo, te je sud dužan da štiti njihova prava.¹¹⁰ Ovakva presuda upućuje da je diskriminacija po osnovu pola protivna svim normama Evropskog prava, i ovo je bio početak zauzimanja kursa u smislu "šireg koncepta diskriminacije po osnovu pola" (Bell, 2002: 110).

Iako je u prethodnom slučaju sud zaštitio transeksualne osobe od diskriminacije po osnovu pola, u pravnom predmetu *Grant v South-West Trains*¹¹¹ sud je napravio korak nazad i odbio da zaštiti parove istog pola u slučaju koji se odnosio na jednako plaćanje za isti rad. Gospođa Grant tužila je svoju kompaniju (*South-West Trains*), jer je odbila da odobri besplatnu kartu njenoj partnerki. Ona je smatrala da je njeno pravo na jednako plaćanje iz člana 141 Ugovora o EU povrijeđeno. Sud je, međutim, tvrdio da je ovo odbijanje zasnovano na činjenici da „gospođa Grant ne zadovoljava uslove propisane u Odredbama, naročito zbog toga što ne živi sa svojom „suprugom“ ili osobom suprotnog pola sa kojom je imala „značajnu“ vezu u trajanju od najmanje dvije godine”.¹¹² Takođe, sud je dodao da se ove Odredbe primjenjuju „bez obzira na pol radnika na kojeg se odnose“ kao i da bi zahtjev bio odbijen i u slučaju dva muškarca.¹¹³ Budući da je ovakav uslov nametnut propisima i da se na isti način primjenjuje i na muškarce i na žene, sud nije smatrao da se time

106 Vidi Türk 2009, str. 133-34.

107 Pravni predmet C-13/94, P. v S. and Cornwall County Council, ECR 1996, Str. I-2143.

108 Direktiva Savjeta 76/207/EEZ od 9. februara 1976. o implementaciji načela jednakog tretmana za muškarce i žene u pogledu pristupa zaposljavanju, stručnoj obuci i unapređenju, i uslovima rada (Council Directive 76/207/EEC of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions), Sl. list EZ, L 39, 14.2.1976. Zamijenjena konsolidovanom Direktivom 2006/54/EZ Evropskog Parlamenta i Savjeta od 5. Jula 2006 o primjeni načela jednakih mogućnosti i jednakog tretmana muškaraca i žena u pitanjima zapošljavanja i zanimanja (Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast), Sl. list EZ, L 204, 26.7.2006.

109 Pravni predmet P. v S. and Cornwall County Council, Stavovi 17 i 18.

110 Isto, Stavovi 18-22.

111 Pravni predmet C-249/96, Lisa Jacqueline Grant v South-West Trains Ltd, ECR 1998, Str. I- 621.

112 Isto, Stav 26.

113 Isto, Stav 27.

uspostavlja diskriminacija direktno zasnovana na polu.¹¹⁴ Konačno, Evropski sud pravde je presudio da zabrana diskriminacije na osnovu pola iz Člana 141 Ugovora o EU ili Direktive Savjeta 75/117/EEZ ne obuhvata i diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije.

Kako ističe Mark Bell (2002: 110) ovaj slučaj je bio krucijalan u smislu pravljenja razlika u zakonodavstvu EU između pola i seksualne orijentacije. U isto vrijeme diskriminacija po osnovu promjene pola je smještena pod generalnu kategoriju „pol“, dok je pravni predmet *Grant* naglasio potrebu rješavanja pitanja seksualne orijentacije i njegovo uključivanje u pravni okvir (Tobler 2005: 353). Sve ovo rezultiralo je kasnije da je pitanje seksualne orijentacije dobilo posebno priznanje u Direktivi 2000/78/EZ kojom je ustanovljen opšti pravni okvir za jednak tretman u zaposlenju i zanimanju, kao i u Povelji iz 2000. godine. Prema Bell (2002: 111), pravni predmet *Grant* je imao veliki uticaj kod uspostavljanja standarda za tretman istopolnih parova u Evropskom pravu. On ističe da je ključni faktor bilo to što je Sud odbio argument da je diskriminacija prema istopolnim partnerima u suprotnosti sa opštim principom poštovanja osnovnih prava.^{115 116}

- Tadao Maruko protiv Penzionog fonda Njemačkog teatra

Aprila 2008. godine Evropski sud pravde prvi puta je u pravnom predmetu *Tadao Maruko v Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen*¹¹⁷ donio presudu koja se odnosila na pitanje diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije u odnosu na Okvirnu Direktivu, a u vezi sa beneficijama koje proizilaze iz penzionog plana. Naime, od 1. septembra 1959. godine Hans Hettinger je bio zaposlen kao dizajner za kostime u Njemačkom pozorištu. Živio je sa Tadaom Marukom punih 13 godina, dok su od novembra 2001. godine oni bili registrovali istopolno partnerstvo, u skladu sa njemačkim Zakonom o registrovanom partnerstvu.¹¹⁸ Ovaj Zakon dozvoljava istopolnim partnerima da imaju zakonom zaštićen vid partnerstva. Takođe, njemački Zakon o socijalnom staranju, u svrhu penzijske šeme, tretirao je registrovano partnerstvo na isti način kao brak.¹¹⁹

Nakon smrti njegovog partnera, iste godine, u februaru 2005, Maruko se kod odgovornog osiguravajućeg tijela *Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen* (u daljem tekstu: VddB) prijavio za „udovačku“ penziju. Njegov zahtjev je bio odbijen sa obrazloženjem da Pravilnik nema nijednu odredbu kojom se preživjelom partneru pruža mogućnost isplate benefita iz registrovanog partnerstva. Maruko je pokrenuo predmet pred nadležnim Bavarskim Administrativnim sudom u Minhenu (Bayerisches Verwaltungsgericht München M 3 K 05.159), tvrdeći da odbijanje VddB-a da isplati penziju treba smatrati kršenjem načela jednakog tretmana. Njemački sud je tražio od Evropskog suda pravde preliminarno mišljenje.

U svom odgovoru, Evropski sud pravde istakao je da je iz člana 3(3) jasno da VddB-ov penzioni plan nije socijalna zaštita ili socijalno osiguranje u smislu Okvirne direktive i odlučio da penzioni plan u ovom slučaju treba tretirati u smislu plaćanja iz člana 141 EC.¹²⁰ U odnosu na pravilo iz recitala 22 Okvirne direktive, a koji navodi da „Direktiva ne

114 Isto, Stav 28.

115 Vidi takođe sažetak presude Suda od 17. februara 1998, *Lisa Jacqueline Grant v South-West Trains Ltd.*, Stav 3(2): „... u trenutnom opsegu prava EU, stabilne veze između osoba istog pola se ne smatraju ekvivalentima braku ili stabilnim vezama osoba različitog pola (...)“.

116 Kao i u pravnom predmetu *Grant*, ovakav stav Sud je potvrdio i u sličnom pravnom predmetu *D v Council of the European Union*, Pravni predmeti C-122/99P & C-125/99, P D & Sweden v Council, ECR 2001, str. I-4319. Pogledaj takođe *Craig and De Búrca* 2008, str. 877-878.

117 Pravni predmet C267/06, *Tadao Maruko v Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen*, Evropski sud pravde, Presuda od 1. aprila 2008.

118 Njemački Zakon o registrovanom životnom partnerstvu (Gesetz über die eingetragene Lebenspartnerschaft) od 16. februara 2001, BGBl. 2001 I, str. 266., prema Amandmanima od 15. decembra 2004, BGBl. 2004 I, str. 3396., dostupno na <http://www.landtag.nrw.de/portal/WWW/dokumentenarchiv/Dokument/XBCBG10469.pdf>.

119 U članu 46(4), Knjiga VI, u verziji Zakona o socijalnom staranju, izmijenjenog i dopunjenog od 1. januara 2005. (Sozialgesetzbuch, Sechstes Buch), navodi se: „U svrhu određivanja prava udovca ili udovice na penziju preminulog partnera, uspostavljanje doživotnog partnerstva će se izjednačavati sa vjenčanjem, životno partnerstvo sa brakom, preživjeli partner udovcem ili udovicom, a životni partner bračnim drugom. Prestanak ili poništenje partnerstva će se smatrati kao prestanak ili poništenje braka.“

120 Pravni predmet *Tadao Maruko v Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen*, Presuda od 1. aprila 2008, Stavovi 40-43.

dovodi u pitanje nacionalne zakone o bračnom statusu i benefitima koji proističu iz njega“, sud je presudio da se time ne isključuje primjena anti-diskriminacionog zakonodavstva u smislu da država članica „mora biti u skladu sa zakonodavstvom EU i posebno, sa odredbama koje se tiču principa nediskriminacije“. ¹²¹ Takođe, sud je odlučio da ne postoji ustavna obaveza tretiranja braka i doživotnog partnerstva jednako, jer je doživotno partnerstvo institut *sui generis*. ¹²² Konačno, iako su u ovom slučaju podnosioci žalbe (Evropska komisija i Generalni zastupnik) tvrdili da je postojanje braka određivalo kriterijum za uživanje prava, i da slučaj ima elemente indirektno diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije, jer u Njemačkoj dvije osobe istog pola ne mogu da se vjenčaju, odbijanje priznavanja Marukovog prava na penziju sud je smatrao direktnom diskriminacijom po osnovu seksualne orijentacije. ¹²³

4. Zakonodavni okvir

Amsterdamski ugovor je postavio zakonodavnu osnovu za uspostavljanje novih antidiskriminatorskih politika i zakonodavstva na nivou EU. Nekoliko mjeseci pošto je ovaj Ugovor stupio na snagu, Evropska Komisija (u daljem tekstu: Komisija) je predložila dva paketa direktiva za implementaciju člana 13 Amsterdamskog ugovora, i to: Direktivu o rasnoj jednakosti ¹²⁴ i Okvirnu direktivu ¹²⁵. Takođe, kod podnošenja prijedloga direktive kojom se uspostavlja opšti okvir za zapošljavanje, Komisija je izjavila da je na radnom mjestu diskriminacija po osnovu seksualne orijentacije prisutna kroz različite oblike. Posebno je istaknuto da problemi nastaju uglavnom zbog nedostatka zakonske regulative, kao što je pokazala odluka Evropskog suda pravde u pravnom predmetu *Grant v South-West Trains*. ¹²⁶ Zbog toga, ovakvo predlaganje od strane Komisije bilo je motivisano da se na nivou EU uspostavi opšti okvir za poštovanje načela jednakog tretmana između osoba, bez obzira na njihovo rasno ili etničko porijeklo, religiju ili vjerovanje, smetnje u razvoju, godine ili seksualnu orijentaciju. Istovremeno, u svom drugom prijedlogu, a koji se odnosio na Direktivu o rasnoj jednakosti, Komisija je imala stav da treba zauzeti „nedvosmislenu izjavu javne politike prema diskriminaciji“, te da će usvajanje ove Direktive imati veliku podršku tokom proširenja Unije jer će države koje pristupaju morati da dokažu puno i efektivno poštovanje ljudskih prava. ¹²⁷

Usvajanje pomenutih direktiva, uključujući i Direktivu o primjeni jednakih mogućnosti i jednakog tretmana za muškarce i žene u pitanjima zapošljavanja i zanimanja ¹²⁸, predstavljalo je značajan napredak u razvoju anti-diskriminatorskog zakonodavstva. Osnovna ideja bila je da se obezbijedi „koherentan i integrisan pristup u borbi protiv diskriminacije“ (Falkner, Treib i Holzleithner 2008: 19), dok je opisani razvojni put ponudio adekvatan nivo zaštite. Takođe, prema presudi Evropskog suda pravde u pravnom predmetu *P. v S. and Cornwall*, izrazi „muškarac“ i „žena“ uključuju

121 Isto, Stav 59.

122 Isto, Stav 64.

123 Za više informacija o pravnom predmetu pogledaj Tobler i Waaldijk 2009, str. 723-746.

124 Direktiva 2000/43/EZ.

125 Direktiva 2000/78/EZ.

126 Evropska Komisija, „Predlog za Direktivu Savjeta kojom se uspostavlja opšti okvir za jednak tretman u pitanjima zapošljavanja i zanimanja“ (Proposal for a Council Directive establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation), 25.11.1999, COM (1999)565 konačna verzija, str. 4.

127 Evropska Komisija, „Predlog za Direktivu Savjeta kojom se implementira princip jednakog tretmana između osoba, bez obzira na etničko ili rasno porijeklo“ (Proposal for a Council Directive establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation), 25.11.1999, COM (1999)566 konačna verzija, str. 4.

128 Na koju su donijeti Amandmani 2002., Direktiva 2002/73/EZ Evropskog parlamenta i Savjeta od 23. septembra 2002. kojom se predlažu Amandmani direktiva 76/207/EEZ o implementaciji principa jednakog tretmana za muškarce i žene u pogledu pristupa zapošljavanju, stručnoj obuci i unapređenju, i radnim uslovima (Directive 2002/73/EC of the European Parliament and of the Council of 23 September 2002 amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions), Sl. list EZ L 269/15, 05.10.2002, str. 15-20; zamijenjen konsolidovanim verzijom Direktive 2006/54/EC Evropskog parlamenta i Savjeta od 5. jula 2006. o implementaciji principa jednakog tretmana i jednakih mogućnosti za muškarce i žene u pitanjima zapošljavanja i zanimanja [Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast)], Sl. list EZ L 204, 05.10.2002, str. 23-36.

i transseksualne osobe. Direktiva o rasnoj jednakosti nudi sveobuhvatnu zaštitu na osnovu rasnog ili etničkog porijekla, u mnogim oblastima, kao što su socijalni život, zapošljavanje i obuka, obrazovanje, socijalna sigurnost, zdravstvena zaštita, šanse za socijalni razvoj, pristup dobrima i uslugama dostupnim javnosti (uključujući i one vezane za stanovanje), dok Okvirna direktiva nudi zaštitu na osnovu religije ili uvjerenja, smetnji u razvoju, godina ili **seksualne orijentacije** u oblasti zapošljavanja. Obje Direktive se primjenjuju i na privatni i na javni sektor.

- Ograničenja Okvirne direktive

Okvirna direktiva prvenstveno ima za cilj uspostavljanje opšteg zakonodavnog okvira za borbu protiv diskriminacije po osnovu religije ili vjerovanja, smetnji u razvoju, godina i seksualnoj orijentaciji, ali samo u oblasti rada - zapošljavanja.¹²⁹ Ovo je eksplicitno istaknuto, te i da se direktiva ne primjenjuje na „plaćanja bilo koje vrste koja vrši država, uključujući državnu socijalnu zaštitu ili socijalnu pomoć“, niti na „bilo koju vrstu plaćanja od strane države kojom se želi postići pristup zaposlenju ili održavanje nivoa zaposlenih“. ¹³⁰ Prema Bell (2002: 114), ovo navodi na zaključak da pod okriljem Direktive „vjеровatno ne spadaju“ državni mehanizmi kojima se „olakšava pristup, ili povratak na tržište rada“, i on to vidi kao problematičan izuzetak imajući u vidu povećan procenat ovakvog načina zapošljavanja, i posebno što su odredbe takvih programa u znaku evropske strategije zapošljavanja. Još jedan značajan ograničavajući faktor u odnosu na opseg djelovanja Direktive je naglašen u njenoj Preambuli, u stavu 22, a koji navodi da će se Direktiva primjenjivati bez obzira na način na koji nacionalna prava regulišu „bračni status“ i „prednosti“ koje iz njega proističu. Sve državne beneficije su isključene.¹³¹

Kako bilo, prethodno pomenuti slučajevi koji su razmatrani pred Evropskim sudom pravde pokazali su da su lezbijski i gej radnici(-ce) i njihovi partneri(-ke) bili žrtve diskriminacije s tim u vezi. U prvom slučaju, sud je odbio da dodijeli beneficije nevjenčanim partnerima bez obzira na njihov pol¹³², dok je u drugom slučaju sud odbio da dodijeli beneficije istopolnom paru (pravni predmet *Grant v South-West Trains*). Sa druge strane, odredbe Okvirne direktive zabranjuju direktnu diskriminaciju zasnovanu na seksualnoj orijentaciji, dok profesor Christa Tobler (2005: 351) ističe da je lezbejka koja je tužila u pravnom predmetu *Grant* bila žrtva direktne diskriminacije zbog njene seksualne orijentacije. Takođe, beneficije koje su ograničene samo na vjenčane parove, prema Bell (2002: 116) predstavljaju indirektnu diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije, jer lezbijski i gej parovi ne mogu da ostvare pravo da se vjenčaju. Dodatno, praksa Evropskog suda pravde u pravnom predmetu *Tadao Maruko v Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen* nedvosmisleno ukazuje na zaključak da više ne važe stavovi iz presude *D & Sweden v Council*¹³³ da registrovani partneri ne mogu biti tretirani na isti način kao vjenčani u smislu dobijanja benefita iz bračnog statusa.

Treće, Okvirna direktiva ima još jedan ograničavajući faktor koje je vezan za oružane snage (Falkner, Treib i Holzleithner 2008: 21). Kako je istaknuto u članu 3(4) države članice mogu odlučiti da se odredbe vezane za godine i smetnje u razvoju ne primjenjuju na oružane snage.¹³⁴ Međutim, prema praksi Evropskog suda, a što je potvrđeno u pravnim predmetima *Lustig-Prean and Beckett v The United Kingdom*¹³⁵ i *Smith and Grady v The United Kingdom*¹³⁶ seksualna orijentacija ne može biti prepreka stupanju u službu pri oružanim snagama.¹³⁷ U slučaju *Lustig-Prean i Beckett*, podnosioci tužbi su bili podvrgnuti iscrpljujućim ispitivanjima u vojnoj policiji o njihovoj seksualnoj orijentaciji.¹³⁸ U vezi

129 Član 1 Okvirne Direktive.

130 Član 3(3) Okvirne Direktive.

131 Uključujući i državne penzije.

132 Pravni predmet D v Council.

133 Pravni predmeti C-122/99 P, C-125/99 P, Evropski Sud pravde, 31. Maj 2001.

134 Okvirna Direktiva, član 3(4): „Države članice mogu odlučiti da se ova Direktiva, u domenu primjene odredbi o godinama i smetnjama u razvoju, neće primjenjivati na oružane snage“.

135 Pravni predmet *Lustig-Prean and Beckett v The United Kingdom*, Predstavka br. 31417/96 i 32377/96, Evropski sud za ljudska prava, 27. septembar 1999.

136 Pravni predmet *Smith and Grady v The United Kingdom*, Predstavka br. 33985/96 i 33986/96, Evropski sud za ljudska prava, 27. septembar 1999.

137 Vidi takođe i pravne predmete: *Perkin and R v The United Kingdom* (2002) i *Beck, Copp and Bazeley v The United Kingdom* (2002).

138 Ista je suština i u pravnom predmetu *Smith and Grady v The United Kingdom* (1999).

sa tim, sud je smatrao da istraga vojne policije o njihovoj (homo-)seksualnosti direktno ugrožava pravo na privatnost, zagarantovano članom 8. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

5. Akcioni program za borbu protiv diskriminacije

Inspirisana idejom kompletiranja zakonskih propisa, kao i pružanja podrške državama članicama, Komisija je 2000. godine, zajedno sa prijedlogom za uspostavljanje anti-diskriminacionog zakonodavstva, predložila i program djelovanja za borbu protiv diskriminacije po svim osnovama, uključujući i seksualnu orijentaciju kao osnov.¹³⁹ Ovaj program akcije predstavljao je jedinstveni paket podrške u pogledu mehanizama za opšte djelovanje i kao podrška implementaciji člana 13 Amsterdamskog ugovora. Program je bio namijenjen razvoju novih praksi i politika u državama članicama u cilju promovisanja mjera i borbe protiv diskriminacije, te u pogledu daljeg razvoja zakonskih rješenja. Poboljšanje razumijevanja u vezi sa pitanjima diskriminacije, te razvijanje kapaciteta za njeno efikasno suzbijanje i promovisanje istinskih vrijednosti u borbi protiv diskriminacije, bili su osnovni ciljevi ovog programa.¹⁴⁰

Od 2007. godine, Akcioni plan je zamijenjen programom PROGRESS za period od 2007-2013. (u daljem tekstu: 'Progress').¹⁴¹ Pored zapošljavanja, socijalne zaštite i inkluzije, radnih uslova i jednakosti polova, „Progress“ uključuje i pitanja anti-diskriminacije i različitosti, što takođe uključuje borbu protiv diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije. U tabeli 1 predstavljeni su ciljevi u oblasti anti-diskriminacije i različitosti, kao i mehanizmi za implementaciju načela nediskriminacije prema članu 7. Odluke o uspostavljanju programa „Progress“.

Tabela 3.1: Ciljevi programa PROGRESS

Ciljevi programa PROGRESS u oblasti antidiskriminacije i različitosti			
Implementacija načela nediskriminacije i njegovo promovisanje u svim politikama EU			
Poboljšanje razumijevanja situacije u odnosu na diskriminaciju, naročito kroz analizu i studije i, tamo gdje je moguće, razvoj statistike i indikatora, kao i procjenu efikasnosti i uticaja postojećeg zakonodavstva, politike i prakse.	Podrška implementaciji antidiskriminatorskog zakonodavstva EU kroz monitoring i držanje seminara za one koji rade na ovom polju i umrežavanje specijalizovanih tijela koja se bave antidiskriminacijom.	Podizanje svijesti, širenje informacija i promovisanje debate o ključnim izazovima i politikama u odnosu na diskriminaciju; promovisanje nediskriminacije u svim politikama EU, kao i među društvenim partnerima, nevladinim organizacijama itd.	Razvoj kapaciteta ključnih mreža unutar EU za podršku i dalji razvoj ciljeva Unije na polju borbe protiv diskriminacije.

139 2000/750/EZ: Odluka Savjeta od 27. novembra 2000. kojom se uspostavlja program borbe protiv diskriminacije (2001 do 2006) - [Council Decision of 27 November 2000 establishing a Community action programme to combat discrimination (2001 to 2006)], Sl. list EZ, L 303, 2.12.2000, str. 23–28.

140 Isto, Član 2.

141 Odluka br. 1672/2006/EZ Evropskog parlamenta i Savjeta od 24. oktobra 2006. kojom se uspostavlja Program Unije za zapošljavanje i socijalnu solidarnost – Progress (Decision No 1672/2006/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 2006 establishing a Community Programme for Employment and Social Solidarity — Progress), Sl. list EZ, L 315, 15.11.2006, str. 1–8. Vidjeti takođe: European Commission, Employment, Social Affairs and Equal Opportunities DG, Directorate-General, Community Programme for employment and social solidarity (PROGRESS) – General Guidelines for the implementation of the Community action programme for employment and social solidarity PROGRESS (2007-2013), Brussels, December 21, 2006, 01/FB D(2006).

6. Nove mjere

U 2005. godini Komisija je usvojila „Okvirnu strategiju o nediskriminaciji i jednakim šansama za sve“ (u daljem tekstu: Okvirna strategija),¹⁴² a koja definiše ključne aktivnosti u cilju postizanja pune implementacije anti-diskriminacionog zakonodavstva. Iako su tokom proteklih nekoliko godina u nacionalnim zakonodavstvima učinjene značajne promjene i naporu u smislu borbe protiv diskriminacije, Komisija je izrazila svoju zabrinutost jer neke veoma značajne odredbe još uvijek nijesu uključene u nacionalno zakonodavstvo država članica. Komisija je takođe upozorila i na nedostatak efikasnih i adekvatno finansiranih tijela koja se bave jednakošću u nekim državama članicama,¹⁴³ i istakla je zabrinutost zbog nedostatka pažnje u smislu širenja mreže informacija o dostupnim pravnim mehanizmima, što je od ključne važnosti kod pomoći žrtvama diskriminacije pri ostvarivanju njihovih prava.¹⁴⁴ U vezi sa tim, kako bi se širom Evropske unije osigurala efikasna primjena anti-diskriminacionog zakonodavstva, Okvirna strategija predviđa prioritarna polja djelovanja. Za Crnu Goru od posebnog je značaja činjenica da Okvirna strategija uključuje promociju nediskriminacije i jednakih šansi za sve i u kontekstu proširenja Unije,¹⁴⁵ gdje je poštovanje ljudskih prava¹⁴⁶ integralni dio tzv. „političkih kriterijuma“¹⁴⁷ za članstvo u EU.¹⁴⁸ Takođe, buduće države članice obavezne su da usaglasе svoje zakonodavstvo sa zakonodavstvom EU (acquis) u oblastima antidiskriminacije i jednakosti. Evropski parlament i Savjet Evrope su u odluci od 17. maja 2006. Proglasili 2007. godinu kao evropsku godinu jednakih šansi za sve,¹⁴⁹ i založili se za implementaciju principa nediskriminacije na nivou svih politika Unije. Ova odluka naišla je na pozitivne reakcije Evropske komisije, tako da je tokom jula mjeseca 2008. godine predložena nova Direktiva o jednakom tretmanu kojim se zabranjuje diskriminacija po osnovu godina, smetnji u razvoju, seksualnoj orijentaciji i religiji ili vjerovanju i izvan oblasti zapošljavanja.¹⁵⁰

II MEĐUNARODNO PRAVO I ZABRANA DISKRIMINACIJE

Zabrana diskriminacije predstavlja jedno od osnovnih načela koncepta zaštite ljudskih prava i sloboda. Na međunarodnom nivou donijeti su brojni dokumenti, povelje, deklaracije, univerzalni i regionalni ugovori (sporazumi) kojima se zabranjuje diskriminacija. Međutim, nijedan međunarodni instrument o ljudskim pravima ne navodi eksplicitno zabranu dis-

142 Okvirna strategija o nediskriminaciji i jednakim šansama za sve (Non-discrimination and equal opportunities for all - A framework strategy), SEC(2005) 689, Brisel, 1.6.2005, COM(2005)224 konačna verzija.

143 Na primjer, u FRA analizi iz 2009 godine "Homofobija i diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije u zemljama članicama EU", navedeno je da devet država članica (CZ, DK, EE, ES, IT, MT, PL, PT, FI) nemaju dovoljno kompetentna tijela koja se bave jednakošću da se na pravi način suoče sa problemom diskriminacije zasnovanom na seksualnoj orijentaciji.

144 Okvirna strategija, str. 4-5.

145 Isto, str. 10.

146 Uključujući i poštovanje prava i zaštitu manjina.

147 Uspostavljeni od strane Kopenhaškog evropskog savjeta 1993. godine (i ojačani Madridskim evropskim savjetom iz 1995). Evropski savjet u Kopenhagenu, Zaključci Predsjedništva, (21-22 jun 1993, SN 180/1/93). Kopenhaški politički, ekonomski i acquis kriterijumi navode da nova država članica mora da ispuni tri kriterijuma: (1) politički: da je država kandidat dostigla stabilnost institucija kojima se garantuje demokratija, vladavina prava, ljudska prava i poštovanje i zaštita manjina; (2) ekonomski: postojanje funkcionalne tržišne ekonomije i njena sposobnost da se nosi sa pritiskom konkurencije i tržišnim snagama unutar Unije; (3) prihvatanje acquis-a: sposobnost da se preuzmu obaveze koje proističu iz Članstva (acquis) uključujući i privrženost ciljevima političke, ekonomske i monetarne Unije. Za više informacija o Kopenhaškim kriterijumima pogledaj Vachudova 2005, str.120-134.

148 Dodatno, svaka država koja želi da postane članica EU mora da ispuni uslove postavljene u Članu 49 i principe iz Člana 6(1) Ugovora o Evropskoj uniji.

149 Odluka br. 771/2006/EC Evropskog parlamenta i Savjeta od 17. maja 2006. kojom se proglašava Evropska godina jednakih mogućnosti za sve (2007) — ka pravednom društvu (Decision No 771/2006/EC of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 establishing the European Year of Equal Opportunities for All (2007) — towards a just society), Sl. list EZ, L 146, 31.05.2006, str. 1-7.

150 Evropska komisija, Predlog za Direktivu Savjeta o implementiranju načela jednakog tretmana bez obzira na religiju ili vjerovanje, smetnje u razvoju, godine ili seksualnu orijentaciju (Proposal for a Council Directive on implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of religion or belief, disability, age or sexual orientation), Brisel, 2.7.2008, COM(2008) 426 konačna verzija.

kriminacije po osnovu seksualne orijentacije (Saunders 1996: 67). Iako osnivački akti međunarodnog prava o ljudskim pravima¹⁵¹ i dva osnovna ugovora UN-a iz 1966¹⁵² ne ističu eksplicitno seksualnu orijentaciju, koncept nediskriminacije obuhvata široke garancije poštovanja ljudskih prava, uključujući i seksualnu orijentaciju, i to naročito u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim slobodama i Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima.

1. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima

Prema članu 1 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (UDLjP) „Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima“. Član 2 počinje da „svakom pripadaju sva prava i slobode proglašene u ovoj Deklaraciji, bez ikakvih razlika u pogledu rase, boje kože, pola, jezika, vjeroispovijesti, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porijekla, imovine, rođenja ili drugih okolnosti“. Seksualna orijentacija nije pomenuta u Deklaraciji. Međutim, tendencije na globalnom nivou se kreću u pravcu reafirmacije principa nediskriminacije vezanog za koncept seksualne orijentacije. Na inicijativu Francuske i Holandije, povodom šezdesetogodišnjice donošenja Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, 18. decembra 2008. godine na Generalnoj skupštini UN potvrđeni su principi UDLjP i usvojeno je Saopštenje o ljudskim pravima, seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu,¹⁵³ kojim se osuđuje diskriminacija po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, i potvrđuje međunarodna posvećenost zaštititi ljudskih prava. Ovo je prvi put da je Generalna skupština UN-a usvojila jedno takvo Saopštenje, te su ga mnogi označili kao istorijsko, dok se među potpisnicima (66 zemalja) nalaze i sve zemlje Balkana, uključujući i Crnu Goru.^{154 155}

Iako pomenuto Saopštenje nije pravno obavezujuće, ovaj sastanak na visokom nivou je poslao snažnu (političku) poruku da je univerzalna vrijednost da svi ljudi imaju jednaka prava, i pravo na zaštitu od diskriminacije u uživanju tih prava. Takođe, da nijedno ljudsko biće ne može biti podvrgnuto diskriminaciji, nasilju, zlostavljanju, krivičnim sankcijama ili nepravdama zbog svoje seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Snažna poruka koja je poslata bi trebalo da vodi ka novom putu da se na globalnom nivou osigura kraj diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, a u duhu univerzalnih vrijednosti koje će obavezivati.

2. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima

Članovi 2, 17 i 26

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (MPGPP) je usvojen i ratifikovan od strane svih država Zapadnog Balkana.¹⁵⁶ MPGPP ne obuhvata odredbe koje eksplicitno ističu seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov diskriminacije. Član 2 predviđa da zemlje potpisnice moraju svim licima poštovati i garantovati prava priznata Paktom, i to bez ikakvih razlika u odnosu na „rasu, boju kože, pol, jezik, vjeru, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, imovno stanje, rođenje ili drugi status“. Član 17 potvrđuje pravo na privatnost time što predviđa da: „Niko neće biti podvrgnut proizvoljnom ili nepravdom miješanju u njegovu privatnost“ i da svako ima „pravo na

151 Povelja UN-a (Charter of the United Nations) od 1945. godine, Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (Universal Declaration of Human Rights) od 1948 g., Evropska konvencija o ljudskim pravima (European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms) iz 1950.

152 Međunarodni pakt o građanskim i političkim slobodama (International Covenant on Civil and Political Rights) i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights).

153 Generalna skupština UN, Saopštenje o ljudskim pravima, seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu, 18. decembar 2008. Dostupno na: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/49997ae312.html>.

154 Albanija, Andora, Argentina, Jermenija, Australija, Austrija, Belgija, Bolivija, Bosna i Hercegovina, Brazil, Bugarska, Kanada, Kejp Verde, Centralno Afrička Republika, Čile, Kolumbija, Hrvatska, Kuba, Kipar, Češka Republika, Danska, Ekvador, Estonija, Finska, Francuska, Gabon, Gruzija, Njemačka, Grčka, Gvineja-Bisao, Mađarska, Island, Irska, Izrael, Italija, Japan, Litvanija, Lihtenštajn, Letonija, Luksemburg, Malta, Mauricius, Meksiko, Crna Gora, Nepal, Holandija, Novi Zeland, Nikaragva, Norveška, Paragvaj, Poljska, Portugal, Rumunija, San Marino, Sao Tome i Principe, Srbija, Slovačka, Slovenija, Španija, Švedska, Švajcarska, bivša jugoslovenska republika Makedonija, Timor-Leste, Velika Britanija, Urugvaj i Venecuela.

155 18. marta, 2009. godine Sjedinjene Američke Države su se pridružile ostalim državama koje su podržale ovo Saopštenje;

156 Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora, Rumunija, Srbija, Slovenija, bivša jugoslovenska Republika Makedonija.

zakonsku zaštitu od takvog miješanja.“

Član 26 se se bavi pitanjima prava svih osoba da budu „jednake pred zakonom“ i da „bez ikakve diskriminacije“ uživaju jednaku zaštitu pred zakonom svih zemalja potpisnica. Termin „diskriminacija“, u smislu Pakta treba razumjeti kao „bilo koju razliku, isključivanje, zabranu ili davanje prednosti u odnosu na bilo koji osnov, kao što su rasa, boja kože, pol, (...) rođenje ili neki drugi status“. ¹⁵⁷ Takođe, Član 26 zabranjuje diskriminaciju „zakonom ili bilo kojim drugim sredstvom koje je regulisano i zaštićeno od strane javnih vlasti“, što nije ograničeno samo na prava obezbijedena Paktom. ¹⁵⁸

- Toonen protiv Australije

U pravnom predmetu *Toonen v. Australia* ¹⁵⁹ UN Komitet za ljudska prava (u daljem tekstu: Komitet) odlučio je da postoji kršenje prava G-dina Toonen-a iz Člana 17(1) i Člana 2(1), i zaključio da zakoni koji kriminalizuju istopolno ponašanje predstavljaju kršenje prava na privatnost garantovanog MPGPP-om. ¹⁶⁰ Takođe, Komitet je odlučio da „upućivanje na 'pol' u članovima 2(1) i 26, treba smatrati da ono uključuje i seksualnu orijentaciju“. ¹⁶¹ Komitet je takođe odbio argument da je proglašenje istopolnih zajednica krivičnim djelom bila mjera zaštite javnog zdravlja zbog sprečavanja širenja HIV/AIDS virusa. ¹⁶² Bez obzira na činjenicu da je u svojoj žalbi Toonen tvrdio da članovi 122 i 123 tasmanijskog Krivičnog zakona krše i odredbe člana 26 MPGPP, Komitet je odlučio da nije neophodno da dalje razmatra da li se pojavljuje kršenje odredbi ovog člana. ¹⁶³ Međutim, u posebnom mišljenju koje je napisao švedski predstavnik u UNHCR-u, G-din Bertil Wennergren, iznijeto je da se u konkretnom slučaju pojavljuje kršenje odredbi oba člana, članova 17 i 26 (Berman 2008, str. 238). Ovo je bila prva odluka na globalnom nivou koja je potvrdila da pravo seksualne orijentacije pripada MPGPP-u.

3. Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima Član 2(2)

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima ¹⁶⁴ (u daljem tekstu: MPESK) u Članu 2(2) zabranjuje diskriminaciju bilo koje vrste „prema rasi, boji kože, polu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom mišljenju, nacionalnom ili socijalnom porijeklu, imovini, rođenju ili drugom statusu“. Pod terminom „drugi status“ Komitet UN o

¹⁵⁷ Komitet UN-a za ljudska prava, Opšti komentar 18 (General Comment 18), Stav 7.

¹⁵⁸ Isto, Stav 12.

¹⁵⁹ Nicholas Toonen, aktivista za prava homoseksualaca iz Tasmanije, nakon brojnih neuspješnih pokušaja da ukine Krivični zakon u Gornjem domu Parlamenta Tasmanije (1992. godine), iskoristio je mahanizam žalbene procedure da se žali Komitetu da su Članovi 122 i 123 tasmanijskog Krivičnog zakona kršenje obaveza čije se poštovanje zahtijeva MPGPP-om. Naime, Australija je potpisnica MPGPP-a, kao i strana ugovornica (Prvog) Opcionog protokola ovog Ugovora. Države, strane ugovornice Protokola, su prihvatile nadležnost Komiteta pri razmatranju zahtjeva pojedinaca ako su im prava ugrožena, kao rezultat kršenja bilo kojeg prava garantovanog Paktom. G-din Toonen se žalio da mu kriminalizacija homoseksualnosti ne dozvoljava da otvoreno saopšti svoju seksualnost i da učini javnim svoja viđenja reforme relevantnih zakona o seksualnosti, kao i da tasmanijski zakon diskriminiše homoseksualce na osnovu njihove seksualnosti. On je tvrdio da tasmanijski Krivični zakon krši Član 2(1), Član 17 i Član 26 MPGPP-a. Za više detalja vidjeti: Berman, A. 2008, str.236-239; Takođe, pogledati argumente u žalbi gospodina Toonen-a, Stavovi 2.5, 2.7 i 3.1 u Komitet UN-a za ljudska prava, Predstavka broj No 488/1992, 31. mart 1994, str. 2-3.

¹⁶⁰ *Toonen v Australia*, CCPR/C/50/D/488/1992, Komitet UN-a za ljudska prava (HRC), 4. april 1994; Stav 9: „Komitet, djelujući u saglasnosti sa Članom 5, stav 4, Opcionog protokola Međunarodnog pakta za građanska i politička prava, je mišljenja da činjenice otkrivaju kršenje odredbi iz Člana 17, stav 1, tačka 2 Pakta“; Stav 10: „Prema Članu 2, stav 3(a), Pakta, autor, kao žrtva kršenja odredbi iz Članova 17, Stav 1, Tačka 2, Stav 1, Pakta, ima pravo na promjenu stanja. Prema mišljenju Komiteta, efektivna promjena stanja bi bila ukidanje Stavova 122 (a) i 123 tasmanijskog Krivičnog zakona“; Stav 11: „Pošto je Komitet utvrdio kršenje prava G-dina Toonen-a zagarantovanih Članom 17, Stav 1, Tačka 2 Pakta i zatražio ukidanje spornih odredbi Zakona, Komitet ne smatra da je neophodno utvrditi da li je postojalo kršenje Člana 26 Pakta“.

¹⁶¹ Isto, Stav 8(7), str. 9.

¹⁶² Isto, Stav 8(5), str. 8.

¹⁶³ Vidjeti futnotu 65.

¹⁶⁴ Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), usvojen 16. decembra 1966.

ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima je u svojoj interpretaciji člana 2(2) MPESK-a odlučio da ono uključuje i smetnje u razvoju, invaliditet, starost, itd., te zabranu diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije.¹⁶⁵ U odnosu, na primjer, na pravo na rad, Komitet je odlučio da član 2(2) i član 3 Pakta „zabranjuju bilo kakvu diskriminaciju kod pristupa i održavanja zaposlenosti, a na osnovu rase, boje kože, pola, (...) zdravstvenog statusa (uključujući HIV/AIDS), seksualnu orijentaciju, ili građanski, politički, socijalni ili drugi status“.¹⁶⁶ U 2009. godini, u Opštem komentaru broj 20, a koji se tiče nediskriminacije u ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Komitet je u stavu 32 ovog komentara objavio da je seksualna orijentacija prepoznata u članu 2(2) MPESK-a kroz termin „drugi status“ i eksplicitno izjavio da „države potpisnice treba da osiguraju da seksualno opredjeljenje pojedinca ne smije da bude barijera kod ostvarivanja prava iz Pakta“.¹⁶⁷

4. Konvencija Ujedinjenih Nacija o pravima djeteta

Načelo nediskriminacije takođe je sadržano u UN Konvenciji o pravima djeteta¹⁶⁸ (u daljem tekstu: KUNPD). Član 2(1) KUNPD-a navodi da države treba da „poštuju i osiguraju prava“ garantovana Konvencijom bez diskriminacije bilo koje vrste, bez obzira na to kojoj rasi, boji kože, polu, jeziku, religiji, političkom ili drugom mišljenju, nacionalnom, etničkom ili društvenom porijeklu, bez obzira na imovinsko stanje, onesposobljenosti, rođenje ili drugi status kome dijete, njegovi roditelji ili zakonski staratelji pripadaju. Iako termin „seksualna orijentacija“ nije eksplicitno pomenut, ono se podrazumijeva kroz pojam „drugi status“. Komitet UN-a za prava djeteta (u daljem tekstu: Komitet) u svojoj interpretaciji jasno navodi da KUNPD uključuje i seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov diskriminacije, što obavezuje zemlje potpisnice da zaštite djecu i adolescente, i njihove staratelje od diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije.¹⁶⁹ Ovo, takođe, uključuje njihovo pravo da dobiju pristup odgovarajućim informacijama, podršku i zaštitu svih segmenata društva, a kako bi mogli nesmetano da žive u skladu sa svojom seksualnom orijentacijom. Na primjer, interpretacijom člana 2 (pravo na ne-diskriminaciju), u Opštem komentaru br. 4 od 2003, Komitet je eksplicitno pojasnio da „države potpisnice imaju obavezu da osiguraju da sva ljudska bića mlađa od 18 godina uživaju sva prava utvrđena u Konvenciji bez diskriminacije (Član 2), [...] Ovi osnovi se, takođe, odnose na seksualnu orijentaciju adolescenata i zdravstveni status (uključujući HIV/AIDS i mentalno zdravlje)“.¹⁷⁰

5. Yogyakarta Principi

Kao odgovor na temeljno dokumentovane uzorke kršenja ljudskih prava¹⁷¹ u novembru 2006, grupa eksperata je na sastanku održanom u Yogyakarta (Indonezija) istakla set principa o seksualnoj orijentaciji, polnom identitetu i međunarodnom pravu (poznatijim kao Yogyakarta principi).¹⁷² Ovaj dokument je lansiran 26. maja 2007. na samitu UN u Ženevi od strane 29 eksperata u oblasti međunarodnih ljudskih prava, uključujući i nezavisne eksperte i predstavnike UN, akademike, aktiviste, sudije i predstavnike NVO-a. Pored istorijskog Saopštenja UN o ljudskim pravima,

165 Vidjeti Opšte komentare (General Comments) UN Komiteta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, brojevi 14 (2000), 15 (2002, str. 6), i 18 (2006, str. 4).

166 Opšti komentar UN Komiteta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima br. 18 (E/C.12/GC/18), Stav 12(b)(i), str. 4.

167 Opšti komentar UN Komiteta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima br. 20 (E/C.12/GC/20), Član 2, Stav 2, 10. jun 2009., str. 9.

168 UN Konvencija o pravima djeteta (Convention on the Rights of the Child) usvojena je i ostavljena na potpisivanje, ratifikaciju i pristupanje na Generalnoj skupštini rezolucijom 44/25 od 20. novembra 1989. Stupila je na snagu 2. septembra 1990, u saglasnosti sa Članom 49(1).

169 Vidjeti Opšti komentar UN Komiteta za prava djeteta br. 3 (CRC/GC/2003/3), Trideset-druga sjednica, 2003,

17. mart 2003, vidi stav 8. str. 3-4. Vidi, takođe, Opšti komentar UN Komiteta za prava djeteta br. 4

(CRC/GC/2003/4), Trideset-treća sjednica, 2003, 1. jul 2003, vidi Stav 6, str. 2.

170 Isto, Opšti Komentar 4, Stav 6, na str. 2.

171 Za više informacija vidjeti O'Flaherty i Fisher 2008, str. 208-214; Vidjeti vidjeti takođe, Balon i Mršević 2006, str. 89-103.

172 Međunarodna komisija pravika (International Commission of Jurists - ICJ), Yogyakarta Principi - Principi primjene međunarodnog humanitarnog prava u odnosu na seksualnu orijentaciju i rodni identitet, mart 2007.

seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu iz decembra 2008,¹⁷³ Yogyakarta principi takođe uspostavljaju načelo da „sva ljudska bića imaju pravo na ljudska prava“ i da imaju pravo zastupanja pred lokalnim i nacionalnim vlastima, sudskim tijelima i međuvladinim organizacijama (Farrior 2009: 88). Ovi principi se smatraju prekretnicom u pogledu seksualne orijentacije i rodnog identiteta u oblasti međunarodnog humanitarnog prava, a sa ciljem da osiguraju punu jednakost u odnosu na nasilje, zloupotrebu i diskriminaciju protiv lezbijki, gejeva, biseksualnih i transseksualnih osoba.¹⁷⁴ Ključni UN dokumenti na polju ljudskih prava u svojim odredbama predviđaju obaveze država da obezbijede efikasnu zaštitu svih osoba od diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije ili polnog identiteta. Međutim, dosadašnji odgovor država i međuvladinih organizacija u odnosu na kršenje ljudskih prava u odnosu na pitanja seksualne orijentacije ili rodnog identiteta je bio „dvosmislen i nedosledan“ (O’Flaherty i Fisher 2008: 227-8). Upravo zbog toga, motivisani razlozima različitih pristupa, nedosljednosti i praznine u odnosu na ova pitanja usvojeni su Yogyakarta principi, koji obuhvataju široki spektar standarda ljudskih prava u odnosu na pitanja seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Oni uključuju principe univerzalnosti ljudskih prava, pravo na život, pitanja nasilja i torture, pristup sudstvu, privatnost, slobodu od proizvoljnog pritvora, nediskriminaciju, zapošljavanje, smještaj, obrazovanje, zdravlje, socijalno osiguranje, pravo na slobodno izražavanje mišljenja i okupljanje, imigraciona i pitanja izbjeglica, učešće u javnom i kulturnom životu i druga prava. Takođe, svaki princip sadrži detaljne preporuke državama o načinima zabrane diskriminacije i nasilja. Yogyakarta principi, ustvari, samo potvrđuju već uspostavljene zakonski obavezujuće standarde u odnosu na pitanja seksualne orijentacije i rodnog identiteta, i pozivaju na obavezu sve države da budu u saglasnosti sa proklamovanim standardima.

6. Evropska konvencija o ljudskim pravima

Evropska konvencija o ljudskim pravima¹⁷⁵ (u daljem tekstu: Konvencija) usvojena je 1950 godine.¹⁷⁶ Konvenciju je potpisalo i ratifikovalo 47 zemalja, uključujući i Crnu Goru. Potpisivanje je označilo prihvatanje obaveze poštovanja prava i sloboda, kao i priznavanje nadležnosti Evropskog suda za ljudska prava (u daljem tekstu: Sud) koji je uspostavljen Članom 19 Konvencije.¹⁷⁷ Konvencija praktično kodificira i štiti ljudska prava koja predstavljaju ustanovljene demokratske i pravne standarde modernih država. Prava zaštićena Konvencijom su, prije svega, građanska i politička prava (Blackburn 2001: 10; Harris, O’Boyle i Warbrick 1995: 3). Konvencija ima veoma snažne mehanizme primjene, koji obezbjeđuju i državne i individualne predstavke kod suda. Tumačenje i primjenu odredbi i protokola Konvencije vrši sud (član 32 Konvencije). Pravo na individualnu predstavku (član 34 Konvencije) predstavlja ključni element u sistemu nadnacionalne zaštite ljudskih prava. Bez obzira na to što su tužena stranka, države kod individualnih predstavki priznavanjem nadležnosti preuzimaju jurisdikciju suda,¹⁷⁸ kao i obavezu iz člana 34 Konvencije da „ni na koji način ne ometaju stvarno vršenje ovog prava“.

6.1 Član 8 – Pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života

1. *Svako ima pravo na poštovanje svog privatnog i porodičnog života, doma i prepiske.*
2. *Javne vlasti se neće miješati u vršenje ovog prava, osim ako to nije u skladu sa zakonom i neophodno u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbjednosti, javne bezbjednosti ili ekonomske dobrobiti zemlje, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.*

U okviru člana 8(1) Konvencije razlikuju se četiri segmenta u odnosu na opseg ličnih interesa, i to: privatni život, porodični život, dom i prepiska (Uepermann-Witzak 2007: 68). Zavisno od raznovrsnosti materije, neki od ovih segmenata su povezani, a neki se preklapaju sa drugima (Harris, O’Boyle i Warbrick 1995: 302). U odnosu na ostale, pravo na

¹⁷³ Vidjeti na stranicama 16. i 17. ovog rada.

¹⁷⁴ Vidjeti takođe Mršević Z., 2007, str. 31.

¹⁷⁵ Formalno, Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

¹⁷⁶ Stupila na snagu 3. septembra 1953.

¹⁷⁷ Član 19 navodi, „Da bi se obezbjedilo poštovanje obaveza iz Konvencije i protokola uz nju koje su prihvatile

Visoke strane ugovornice, ustanovljava se Evropski sud za ljudska prava, u daljem tekstu „Sud“. Sud će raditi kao stalni organ“.

¹⁷⁸ Član 46(1) Konvencije ističe, „Visoke strane ugovornice preuzimaju obavezu da se povinuju pravosnažnoj presudi Suda u svakom predmetu u kome su stranke“.

privatni život predstavlja najširi segment zaštićen Članom 8 Konvencije (Uepermann-Witzak 2007: 68). Takođe, iako se seksualna orijentacija nigdje eksplicitno ne pominje u odredbama Konvencije, Sud je u nekoliko navrata potvrdio da je seksualnost, što uključuje i priznavanje lezbijskog i gej identiteta, zaštićena u okviru prava na privatni život u oblastima kao što su krivično pravo, zapošljavanje i porodično pravo (Vidjeti **Tabelu 2**).

Tabela 3.2: Najznačajniji pravni predmeti povodom kršenja Člana 8. Konvencije

Presude Suda	Primjeri slučajeva
Istopolne seksualne aktivnosti	
Diskriminacija u krivičnom pravu u pogledu istopolne seksualne aktivnosti protivna je pravu na poštovanje privatnog života iz Člana 8 Konvencije.	Dudgeon v The United Kingdom (1981) Norris v Ireland (1988) Modinos v Cyprus (1993)
Kažnjavanje ljudi zbog praktikovanja grupnog istopolnog seksa u privatnosti predstavlja kršenje Člana 8 Konvencije, prava na privatni život.	A.D.T. v The United Kingdom (2000)
Zapošljavanje	
Seksualna orijentacija ne može biti prepreka za zaposlenje. U nizu slučajeva Sud je zaključio da otpuštanje ljudi sa posla iz oružanih snaga, na bazi seksualne orijentacije, predstavlja kršenje odredbi Člana 8 Konvencije, prava na privatni život.	Lustig-Prean i Beckett v The United Kingdom (1999) Smith and Grady v The United Kingdom (1999) Perkins and R. v The United Kingdom (2002) Beck, Copp and Bazeley v The United Kingdom (2002)
Priznanje promjene pola	
U nizu slučajeva Sud je utvrdio kršenje Člana 8 Konvencije (pravo na privatni život) i zahtijevao od nacionalnih vlasti da izmijene pol u matičnom listu (B. v France, 25. mart 1992.; Christine Goodwin v The United Kingdom, 11. July 2002); odobre penziju ženi nakon operacije promjene pola, pod istim uslovima kao ženi njenih godina (Grant v The United Kingdom, 23. maj 2006.); usvoje pravne akte kojima se priznaje kompletna procedura promjene pola (L v Lithuania, 11. septembar 2007.). Takođe, promjena pola uključuje i pokrivanje medicinskih troškova od strane osiguranja (Van Kück v Germany, 12. jun 2003.).	B. v France (1992) Christine Goodwin v The United Kingdom (2002) Grant v The United Kingdom (2006) L v Lithuania (2007) Van Kück v Germany (12. jun 2003)
Starateljstvo nad djecom	
Odbijanje davanja starateljstva gej muškarcu zbog njegove seksualne orijentacije predstavlja kršenje očevog prava na privatni i porodični život iz Člana 8, a u vezi sa Članom 14 Konvencije koji zabranjuje diskriminaciju.	Salguero da Silva Mouta v Portugal (1999)

6.2 Član 12 – Pravo na brak

Muškarci i žene odgovarajućeg uzrasta imaju pravo da stupaju u brak i zasnivaju porodicu u skladu s unutrašnjim zakonima koji uređuju vršenje ovog prava.

Građanski brak između istopolnih parova postao je pitanje osnovnih ljudskih prava. Konvencija ne podrazumijeva davanje jednakog statusa istopolnim parovima u odnosu na brak u tradicionalnom shvatanju, kako je to proklamovano članom 12 Konvencije. Međutim, u pravnom predmetu *Goodwin v The United Kingdom*, koji se odnosio na transseksualnu osobu koja je promijenila pol iz muškog u ženski, sud je prilikom razmatranja člana 12 Konvencije, u stavu 98 presude, potvrdio da se članom 12 garantuje osnovno pravo između muškarca i žene da se „vjenčaju i zasniju porodicu“. U ovoj opservaciji, sud je dodao da ovaj član u sebi sadrži i drugi aspekt koji nije uslovljen prethodnim stavom, a to je da nemogućnost bilo kojeg para da začne ili odgoji dijete, ne može *per se* biti smatrano da se negira njihovo pravo da uživaju prava iz prvog dijela ove odredbe. Iako se sud u konkretnoj interpretaciji zadržao na tome, ova sugestija otvara put da bi sud u budućnosti mogao izjednačiti status istopolnih parova sa tradicionalnim brakom. U daljem razmatranju slučaja u odnosu na promjenu pola, sud je bio na stanovištu da su se, usled razvoja medicine i nauke u oblasti transseksualnosti desile značajne društvene promjene u odnosu na instituciju braka, tako da sud nije bio uvjeren da u današnje vrijeme može pretpostaviti da se ovi uslovi moraju odnositi na određenje pola prema čisto biološkim kriterijumima.¹⁷⁹ U pravnom predmetu *Goodwin v The United Kingdom* sud nije našao nijedan razlog da bi se transseksualcima zabranilo da uživaju pravo na brak, što je zahtijevalo od Ujedinjenog Kraljevstva da dozvoli transseksualnim osobama da stupe u brak sa osobama suprotnog pola u odnosu na njihov, nakon polne promjene. U vezi sa tim, sud je pronašao kršenje odredbi člana 12 (pravo na brak).

6.3 Član 14 – Zabrana diskriminacije

„Uživanje prava i sloboda predviđenih ovom Konvencijom će biti obezbijeđeno bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što je pol, rasa, boja kože, jezik, religija, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, veza s nekom nacionalnom manjinom, imovinsko stanje, rođenje ili drugi status“

Glavna odredba koja se odnosi na načelo nediskriminacije sadržana je u članu 14 Konvencije. Ovo se odnosi samo na prava i slobode koja su priznata Konvencijom, dakle, ne i u odnosu na neko drugo polje zaštite, što govori o ograničenoj primjeni ovog člana (Harris, O’Boyle i Warbrick 1995: 463; Arnardottir 2003: 1). Države su obavezne da obezbijede zaštitu prava i sloboda garantovanih Konvencijom i da omoguće njihovu efikasnu primjenu (Barić-Punda 2005: 38). U vezi sa tim, glavni mehanizam kontrole u odnosu na poštovanje preuzetih obaveza jeste kroz tumačenje odredbi Konvencije od strane suda, i kroz primjenu načela proporcionalnosti, kao jednog od „centralnih principa kojima se obezbjeđuje primjena prava i sloboda“ iz Konvencije (McBride 1999: 23).

Jedna od prvih presuda na međunarodnom nivou u pogledu utvrđivanja dometa načela nediskriminacije odnosila se na Belgijski lingvistički slučaj. U ovoj presudi sud je analitički obrazložio kada se zabranjeni osnov diskriminacije dogodio, ali se takođe i složio da član 14 ne zabranjuje sve vrste različitog tretmana prepoznate u odredbama Konvencije. Prema utvrđenoj sudskoj praksi, razlikovanje u tretmanu je diskriminatorско ako ne postoji „objektivno i razumno opravdanje“, ako ne postoji „legitimni cilj“, ili ako ne postoji „proporcionalnost između cilja i načina kojim se legitimni cilj želi postići“. ¹⁸⁰ Shodno tome, diskriminacija predstavlja razliku u tretmanu koja ne može biti objektivno i razumno opravdana, dok za postojanje razlike u tretmanu mora postojati „objektivnog i razumnog opravdanja“ za takvo razlikovanje. Dakle, nediskriminacija nije zagarantovana u apsolutnom smislu, ali je uloga suda da pruži finalno tumačenje s tim u vezi.

Na primjer, u slučaju *S.L. v Austria* (vidjeti **Tabelu 2**) Sud nije pronašao nijedno razumno i objektivno opravdanje zašto

¹⁷⁹ Pravni predmet *Goodwin v The United Kingdom* UK, Stav 100.

¹⁸⁰ Pravni predmet „Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium“ v Belgium (Merits), Predstavka brojevi 1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63, 2126/64, Presuda od 23. jula 1968, Serija A, Br. 6., str. 34, Stav 10; Marckx v Belgium, Predstavka br. 6833/74, Presuda od 13. juna 1979, Stav 33.

mladi muškarci između 14 i 18 godina ne mogu da imaju seksualni odnos sa punoljetnim muškarcem, dok je u istoj situaciji, po tada važećim austrijskim Krivičnim Zakonom, to bilo dozvoljeno heteroseksualcima i lezbijkama. Pošto austrijska Vlada nije ponudila odgovarajuću argumentaciju, Sud je zaključio da postoji kršenje odredbi Člana 14 uzetog u razmatranje sa Članom 8 Konvencije.

Značajan razvoj u jačanju zaštite od diskriminacije koju pruža Konvencija, te u pogledu širenja opsega Člana 14, bilo je usvajanje Protokola br. 12 uz Konvenciju (u daljem tekstu: Protokol), koji je stupio na snagu 1. aprila 2005. Protokol je ratifikovan od strane 17 članica Savjeta Evrope¹⁸¹, dok ga je 20 država članica potpisalo. S obzirom na to da Član 14 Konvencije zabranjuje diskriminaciju samo u odnosu na prava i slobode koja su priznata Konvencijom, Protokol sadrži generalnu zabranu diskriminacije, šireći i jačajući opseg primjene Člana 14,¹⁸² zabranjujući diskriminaciju u odnosu na „svako pravo predviđeno u Zakonu“ i da niko neće biti diskriminisan od strane javne vlasti.¹⁸³ Takođe, Protokol nudi nove opcije za efikasniju zaštitu od diskriminacije predviđajući, pored afirmativne obaveze ugovornih država, da obezbijede nediskriminaciju (kao u Članu 1(1)), kao i negativnu obavezu nediskriminacije protiv pojedinaca od strane javnih vlasti.

Tabela 3.3: Najznačajniji pravni predmeti povodom kršenja Člana 14. Konvencije

Presude Suda	Primjeri slučajeva
Starosna dob	
Postavljanje veće starosne granice za stupanje u seksualne odnose za gej muškarce u odnosu na heteroseksualne ili lezbijske osobe predstavlja diskriminaciju, i u suprotnosti je sa Članom 14 Konvencije.	S.L. v Austria (2003) L. and V. v Austria (2003)
Diskriminacija nevjenčanih istopolnih parova	
Zakonsko razlikovanje nevjenčanih istopolnih parova i nevjenčanih heteroseksualnih parova predstavlja diskriminaciju i kršenje Člana 14 zajedno sa Članom 8 Konvencije.	Karner v Austria (2003) Kozak v Poland (2010)
Usvajanje djece	
Odbijanje odobrenja za usvajanje djece osobama koje nijesu vjenčane, a zbog njihove seksualne orijentacije, u suprotnosti je sa Članom 14, uzetog u razmatranje sa Članom 8 Konvencije.	E.B. v France (2008)

181 Uključujući i Crnu Goru.

182 Za dalju diskusiju vidi, Arnardottir, 2003.

183 Član 1 (stavovi 1 i 2) Protokola.

III ZAPADNI BALKAN I ZABRANA DISKRIMINACIJE

Potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (u daljem tekstu: SSP) države Zapadnog Balkana su preuzele obavezu da usklade nacionalno zakonodavstvo sa *acquis-om* Unije, prije svega u smislu dosledne primjene uporedivog zakonodavstva. Prema članu 72. SSP koji je Crna Gora zaključila sa EU, ugovorne strane su potvrdile značaj približavanja postojećeg zakonodavstva u Crnoj Gori sa *acquis-om* Unije, kao i njegove efektivne primjene. Takođe, Crna Gora se opredijelila za postepeno usklađivanje postojećih zakona i budućeg zakonodavstva sa pravnim propisima EU, uključujući i adekvatno sprovođenje postojećeg (i budućeg) zakonodavstva.

Shodno Lisabonskom ugovoru, politika EU prema zemljama Zapadnog Balkana definisana je članom 49, koji navodi da „svaka evropska država koja poštuje vrijednosti navedene u članu 2 (Ugovora) i koja je posvećena njihovom promovisanju, može podnijeti zahtjev za članstvo u Uniji.“ Ove vrijednosti uključuju poštovanje ljudskog dostojanstva, slobodu, demokratiju, jednakost, vladavinu prava i poštovanje ljudskih prava. Za EU, proširenje predstavlja jedan od najmoćnijih „političkih instrumenata“ kojim se olakšava transformacija zemalja centralne i istočne Evrope od komunističkih režima ka modernoj demokratiji. U odnosu na Zapadni Balkan ovakva politika treba da doprinese transformaciji regiona gdje su „države slabe i društva podijeljena“, pri čemu Komisija jasno ističe stav da ove zemlje mogu dobiti članstvo EU samo pošto ispune kompletne kriterijume.¹⁸⁴ Iako se u strateškom izvještaju o proširenju is 2009. godine konstatuje određen napredak u smislu političkih i ekonomskih reformi u zemljama Zapadnog Balkana, Komisija ipak ističe da još uvijek postoje problemi, pri čemu je korupcija česta u mnogim područjima i utiče na živote građana, dok sloboda izražavanja, takođe, predstavlja pitanje koje zabrinjava.

Prema tome, politika proširenja na države Zapadnog Balkana zavisiće, prije svega od kapaciteta država da preuzmu obaveze iz članstva, a u skladu sa osnovnim principima na kojima počiva EU, uključujući i kriterijume iz Kopenhaga. Ljudska prava i pitanja, kao što su diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodni identitet, predstavljaju važne oblasti unutar ovih kriterijuma, i ovo su, pored ostalih, uslovi koje zemlje moraju ispuniti na putu članstva u EU. U odnosu na odredbe u pogledu pitanja diskriminacije, Lisabonski ugovor u Članu 3(3) donosi novu opštu obavezu za države članice „da se bore protiv socijalne isključenosti i diskriminacije“. U kombinaciji sa Članom 2 Ugovora o Evropskoj uniji ovo sigurno predstavlja dodatni izazov za zemlje Zapadnog Balkana u realizaciji obaveza iz SSP-a, u cilju poštovanja osnovnih ljudskih prava i zabrane diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

1. Ustavna zaštita od diskriminacije

Zemlje Zapadnog Balkana u svojim ustavima uvode opšte odredbe koje se odnose na zabranu diskriminacije. Tako, na primjer, Ustav Crne Gore u članu 8. propisuje da je zabranjena „svaka neposredna ili posredna diskriminacija, *po bilo kom osnovu*“.¹⁸⁵ Ustav Republike Hrvatske u članu 14 zabranjuje diskriminaciju na način da „svatko u Republici Hrvatskoj ima prava i slobode, neovisno o njegovoj rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama. Svi su

¹⁸⁴ Evropska Komisija, 2005 Strategija proširenja, COM (2005) 561, str. 2.

¹⁸⁵ Član 8 (Zabranu diskriminacije) Ustava Crne Gore glasi:

„(1) Zabranjena je svaka neposredna ili posredna diskriminacija, po bilo kom osnovu. (2) Neće se smatrati diskriminacijom propisi i uvođenje posebnih mjera koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti i zaštite lica koja su po bilo kom osnovu u nejednakom položaju. (3) Posebne mjere se mogu primjenjivati samo dok se ne ostvare ciljevi zbog kojih su preduzete.“ Član 17 Ustava Crne Gore odnosi se na osnov i jednakost u pogledu poštovanja ljudskih prava, i glasi: „(1) Prava i slobode ostvaruju se na osnovu Ustava i potvrđenih međunarodnih sporazuma. (2) Svi su pred zakonom jednaki, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo“.

pred zakonom jednaki”.¹⁸⁶ U Ustavu Republike Srbije odredba koja se odnosi na zabranu diskriminacije sadržana je u članu 21, i propisuje da je “zabranjena svaka diskriminacija, neposredna ili posredna, *po bilo kom osnovu*, a naročito po osnovu rase, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti i psihičkog ili fizičkog invaliditeta.”¹⁸⁷ U slučaju Bosne i Hercegovine (BiH) situacija u pogledu unutrašnje organizacije na nivou države je mnogo složenija.¹⁸⁸ Ustav BiH predstavlja sastavni dio Dejtonskog sporazuma.¹⁸⁹ U članu 2 Ustav sadrži čitavu lepezu ljudskih prava i sloboda koja su zagantovana, ali i ograničena samo na prava i slobode koja su priznata Ustavom. Zabrana diskriminacije definisana je članom 2 (Stav 4) na način da je uživanje prava i sloboda, predviđenih u ovom članu ili u međunarodnim sporazumima navedenim (u Aneksu I Ustava) osigurano „svim licima u Bosni i Hercegovini bez diskriminacije po bilo kojem osnovu kao što je pol, rasa, boja, jezik, vjera, političko i drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, povezanost sa nacionalnom manjinom, imovina, rođenje ili drugi status”. Takođe, Ustav Federacije BiH¹⁹⁰ u Dijelu 2 (Ljudska prava i osnovne slobode), u članu 2 navodi da će Federacija „osigurati primjenu međunarodno priznatih prava i sloboda na najvećem nivou“ inkorporiranih u Aneksu Ustava¹⁹¹, a naročito (...) jednakost pred zakonom (...) zabranu svake diskriminacije zasnovane na rasi, boji kože, polu, jeziku, religiji ili vjerovanju, političkim ili drugim uvjerenjima, nacionalnom i socijalnom porijeklu (...). Ustav Republike Srpske¹⁹² ne sadrži odredbe vezane za zabranu diskriminacije. U članu 10 Ustava¹⁹³ propisano je samo da su „građani Republike Srpske jednaki pred zakonom“ i da će „uživati jednaku zaštitu bez obzira na rasu, pol, jezik, nacionalnu pripadnost, vjeroispovijest, socijalno porijeklo, rođenje, obrazovanje, imovno stanje, političko i drugo uvjerenje, socijalni status i drugo lično svojstvo“. U slučaju Statuta Distrikta Brčko¹⁹⁴ u opštim odredbama u članu 1(4) propisano je da su Ustav, kao i svi važeći zakoni Bosne i Hercegovine „direktno primjenjivi na cijeloj teritoriji Distrikta“, kao i da zakoni i odluke vlasti Distrikta „moraju biti u skladu sa važećim zakonima i odlukama institucija Bosne i Hercegovine“. Pored toga, u smislu zabrane diskriminacije, član 13(1) Statuta navodi da „Svako ima pravo da uživa sva prava i slobode garantovane Ustavom i zakonima Bosne i Hercegovine i zakonima Distrikta bez diskriminacije po bilo kom osnovu“.

Kao što je pokazano, u domenu ustavnih odredbi koje se odnose na zaštitu od diskriminacije primjećuje se da su se gore pomenute zemlje Zapadnog Balkana dominantno opredijelile za tzv. “open-ended” odredbe, koje zabranjuju diskrimi-

186 Ustav Republike Hrvatske, konsolidovana verzija objavljena u službenom listu “Narodne novine” br. 41/01 od 7. maja, 2001, zajedno sa korekcijama objavljenim u “Narodne novine” br. 55 od 15. Juna, 2001.

187 Član 21 Ustava Republike Srbije ističe: “(1) Pred Ustavom i zakonom svi su jednaki. (2) Svako ima pravo na jednaku zakonsku zaštitu, bez diskriminacije. (3) Zabranjena je svaka diskriminacija, neposredna ili posredna, po bilo kom osnovu, a naročito po osnovu rase, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti i psihičkog ili fizičkog invaliditeta. (4) Ne smatraju se diskriminacijom posebne mere koje Republika Srbija može uvesti radi postizanja pune ravnopravnosti lica ili grupe lica koja su suštinski u nejednakom položaju sa ostalim građanima”.

188 Usvajanjem Dejtonskog sporazuma, formalno zaključenog u Parizu 14. decembra 1995, Bosna i Hercegovina je postala kompleksna država sadržana od dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, dok se Federacija sastoji od 10 kantona. Takođe, od 2000. godine Bosna i Hercegovina je dobila i treću teritorijalnu administrativnu jedinicu – Distrikt Brčko. Sve navedene teritorijalne i administrativne cjeline imaju svoje Ustave, zakone i strukturu vlasti.

189 Vidjeti Aneks 4 Dejtonskog sporazuma.

190 Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, Sl. list Federacije Bosne i Hercegovine, 1/94, 13/97, 16/02, 22/02, 52/02, 60/02, 18/03, 63/03.

191 Instrumenti za zaštitu ljudskih prava koji su nabrojani u Aneksu Ustava, pored ostalog, uključuju: Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima, Evropsku Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i njenih protokola; Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i njegovi Opcioni protokoli iz 1966. i 1989; Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima; Konvenciju o pravima djeteta.

192 Ustav Republike Srpske, Konsolidovani tekst od 2003, [Amandmani usvojeni na Skupštini Republike Srpske 18. aprila 2002, kao i oni nametnuti Odlukom Visokog predstavnika 150/02 objavljenom u Sl. listu Republike Srpske, 36/00, Odlukom 162/02, Sl. list 31/02; Odlukom 37/02, Sl. list 69/02 i Odlukom 131/03, Sl. list 31/03. Amandmani su objavljeni u Sl. listu Republike Srpske 98/03] Službeni list Republike Srpske 6/92, 8/92, 15/92, 19/92, 21/92, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96 and 21/9.

193 Član 10 Ustava Republike Srpske navodi: „Građani Republike Srpske su ravnopravni u slobodama, pravima i dužnostima, jednaki su pred zakonom i uživaju istu pravnu zaštitu bez obzira na rasu, pol, jezik, nacionalnu pripadnost, vjeroispovijest, socijalno porijeklo, rođenje, obrazovanje, imovno stanje, političko i drugo uvjerenje, socijalni status i drugo lično svojstvo”.

194 Statut Brčko Distrikta, Službene novine Distrikta Brčko, br. 1/00, 4/00, 7/04, 20/05, 24/05 i 3/07.

naciju po bilo kom osnovu. Izuzetak je Ustav Republike Srpske koji nema odredbi o zabrani bilo kojeg oblika diskriminacije, uključujući seksualnu orijentaciju, niti postoje odredbe koje se direktno odnose na zaštitu prava po osnovu seksualne orijentacije. Termini kao što su „ostale karakteristike“ ili „bilo koji drugi osnov“, ili „bilo koje lično svojstvo“ jesu sinonimi za termin „drugi status“, kako je to navedeno u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim slobodama ili Evropskoj Konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Ovo se tumači i u pogledu zabrane diskriminacije i po osnovu seksualne orijentacije.

2. Koncept diskriminacije

Hrvatska je među prvim zemljama u regionu koja je usvojila anti-diskriminacioni zakon.¹⁹⁵ Nju je pratila Republika Srbija koja je Zakon o zabrani diskriminacije usvojila 26. marta 2009¹⁹⁶, zatim Bosna i Hercegovina koja je usvojila Zakon o zabrani diskriminacije 23. jula 2009,¹⁹⁷ i na kraju, Crna Gora koja je ovaj Zakon donijela 27. jula 2010.¹⁹⁸

Usvajanjem anti-diskriminacionih zakona pomenute države uspostavile su zakonodavni okvir za implementaciju jednakih prava i šansi za sve i definisale sistem zaštite od diskriminacije, eksplicitno uključujući i seksualnu orijentaciju, u javnom i u privatnom sektoru. Uopšteno govoreći, osnovna definicija diskriminacije u ovim zakonima predstavlja svaki različit tretman, uključujući svako isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva zasnovanim na stvarnoj ili pretpostavljenoj karakteristici prema bilo kojoj osobi ili grupi lica zbog njihove rase ili etničke pripadnosti ili boje kože, pola, rodnog identiteta, jezika, religije, političkog ili drugog ubjeđenja, imovine, nacionalne ili socijalne pripadnosti, obrazovanja, članstva u sindikatu ili nekom drugom udruženju, rođenja, socijalnog statusa, bračnog ili porodičnog statusa, starosti, zdravstvenog stanja, invaliditeta, genetskih karakteristika, seksualnog izražavanja ili seksualne orijentacije, i drugih stvarnih ili pretpostavljenih ličnih karakteristika.¹⁹⁹

Anti-diskriminacijsko zakonodavstvo u pomenutim zemljama prepoznaje oblike diskriminacije koji su karakteristični za evropsko anti-diskriminaciono zakonodavstvo: direktna diskriminacija, indirektna (posredna) diskriminacija, uznemiravanje i podsticanje na diskriminaciju. Definicije u ovim Zakonima su u skladu sa evropskim zakonodavstvom. Takođe, anti-diskriminacioni zakoni BiH i Hrvatske, u skladu sa evropskim zakonodavstvom, definišu seksualno uznemiravanje kao „svako verbalno, neverbalno ili fizičko neželjeno ponašanje spolne naravi koje ima za cilj ili stvarno predstavlja povredu dostojanstva osobi, koje uzrokuje strah, neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje”.²⁰⁰ Ovdje je važno istaći da je hrvatski anti-diskriminacioni zakon predvidio i tzv. asocijativnu diskriminaciju („associative discrimination”)²⁰¹, koja postoji kada diskriminisana osoba nema neku određenu karakteristiku ili lično svojstvo, ali je diskriminisana po osnovu rodbinskih ili drugih ralacija zbog osobe koja takvu karakteristiku posjeduje.²⁰² Dalje, hrvatski anti-diskriminacioni zakon eksplicitno zabranjuje diskriminaciju i kada je neka osoba stavljena u nepovoljniji položaj na osnovu pogrešnog shvatanja o postojanju osnove za diskriminaciju.²⁰³ Jednako, ovo se može tumačiti i u slučaju srpskog zakona koji u svojoj generalnoj definiciji ističe da će se diskriminacijom smatrati svako neopravdano

195 9. jula 2008, Zakon o suzbijanju diskriminacije, "Narodne novine" Službeni list RH br. 85, 21. jul 2008.

196 Zakon o zabrani diskriminacije, "Službeni glasnik" Republike Srbije br. 22/2009, 30. mart 2009., stupio na snagu 7. aprila 2009., osim Članova 28-40 koji su stupili na snagu 1. januara 2010.

197 Zakon o zabrani diskriminacije, "Službeni Glasnik BiH br. 59/09, Jul 2009.

198 Zakon o zabrani diskriminacije, "Sl. list Crne Gore", br. 46/10 od 06.08.2010.

199 Član 2 Zakona o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine; Član 1 Zakona o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske; Član 2 Zakona o zabrani diskriminacije Republike Srbije; Član 2 Zakona o zabrani diskriminacije Crne Gore.

200 Član 3(2) hrvatskog Zakona o suzbijanju diskriminacije. Takođe, Član 4(2) Zakona o zabrani diskriminacije BiH navodi: „Spolno uznemiravanje je svaki oblik neželjenog verbalnog, neverbalnog ili fizičkog ponašanja spolne prirode čiji je cilj ili efekat povreda dostojanstva lica, posebno kada se njime stvara zastrašujuće, neprijateljsko, degradirajuće, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje”.

201 Vidi pravni predmet C-303/06, S. Coleman v Attridge Law and Steve Law, ECR 2008, str. I-5603; U presudi od 17. jula 2008. Evropski sud pravde je smatrao da Okvirna direktiva pokriva direktnu diskriminaciju i uznemiravanje zaposlenog na osnovu njegove relacije sa osobom koja ima smetnje u razvoju.

202 Član 1(2) Zakona o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske: "Diskriminacijom u smislu ovoga Zakona smatra se stavljanje u nepovoljniji položaj bilo koje osobe po osnovi iz stavka 1. ovoga članka, kao i osobe povezane s njom rodbinskim ili drugim vezama”.

203 Član 1(3) Zakona o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske.

pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje u odnosu na 'lica ili grupe kao i na članove njihovih porodica, ili njima bliska lica (...) i drugim stvarnim, odnosno pretpostavljenim ličnim svojstvima'.²⁰⁴

2.1 Zaštita od viktimizacije

Anti-diskriminacioni zakoni Crne Gore, Hrvatske i Srbije propisuju zaštitu od viktimizacije. Naime, diskriminacija postoji ukoliko je osoba (ili grupa) dovedena u nepovoljniji položaj zbog toga što su tražili ili namjeravaju da traže zaštitu od diskriminacije, ili su ponudili ili pokušali da ponude dokaze o diskriminatorском tretmanu²⁰⁵, odnosno: ako je osoba odbila instrukciju da diskriminiše drugoga, ili da na bilo koji način učestvuje u postupku diskriminacije.²⁰⁶ Crnogorski anti-diskriminacioni zakon zaštitu od viktimizacije propisuje u pogledu štetnih posljedica koje bi neko trpio "zbog prijavljivanja slučaja diskriminacije, davanja iskaza pred nadležnim organom ili nudenja dokaza u postupku u kojem se ispituje slučaj diskriminacije".²⁰⁷

2.2 Ostali oblici diskriminacije

2.2.1 Segregacija

Anti-diskriminaciono zakonodavstvo pomenutih zemalja Zapadnog Balkana poznaje i pojam segregacije²⁰⁸ kao oblik diskriminacije, definišući isto kao „prisilno i sistematsko razdvajanje osoba“ po nekom od osnova kao što su pol, jezik, religija (...) izražavanje ili seksualna orijentacija, što je zabranjeno zakonom.²⁰⁹ Crnogorski Zakon o zabrani diskriminacije u članu 9 na sličan način definiše segregaciju, i dodaje da se segregacijom neće smatrati kada je razdvajanje „objektivno i opravdano“, i kada je način za postizanje cilja „neophodan i srazmjeran“.

2.2.2 Mobing

Zakon o zabrani diskriminacije BiH u članu 4(3) kao oblik diskriminacije poznaje i mobing. Ovo je definisano kao „oblik nefizičkog uznemiravanja na radnom mjestu koji podrazumijeva ponavljanje radnji koje imaju ponižavajući efekat na žrtvu čija je svrha ili posljedica degradacija radnih uslova ili profesionalnog statusa zaposlenog“. Takođe, crnogorski Zakon o zabrani diskriminacije u članu 8 predviđa mobing kao posebni oblik diskriminacije i definiše ga na sličan način.²¹⁰

204 Član 2(1) Zakona o zabrani diskriminacije Republike Srbije.

205 Član 9 Zakona o zabrani diskriminacije Republike Srbije navodi: „Diskriminacija postoji ako se prema licu ili grupi lica neopravdano postupa lošije nego što se postupa ili bi se postupalo prema drugima, isključivo ili uglavnom zbog toga što su tražili, odnosno nameravaju da traže zaštitu od diskriminacije ili zbog toga što su ponudili ili nameravaju da ponude dokaze o diskriminatorском postupanju“.

206 Član 7 Zakona o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske propisuje: „Nitko ne smije biti doveden u nepovoljniji položaj zbog toga jer je u dobroj vjeri prijavio diskriminaciju, nazočio diskriminaciji, odbio nalog za diskriminatornim postupanjem ili na bilo koji način sudjelovao u postupku vođenom povodom diskriminacije sukladno odredbama ovoga Zakona“.

207 Član 4, Zakon o zabrani diskriminacije Crne Gore.

208 Praksa Evropskog suda za ljudska prava poznaje slučajeve u odnosu na pitanja romske djece u obrazovanju. Vidjeti Sampanis and Others v Greece, Predstavka br. 32526/05, ECHR 2008, 5. jun, 2008; ili D.H. and Others v Czech Republic, Predstavka br. 57325/00, ECHR 2008, 7 Februar 2006.

209 Član 5 hrvatskog Zakona o suzbijanju diskriminacije propisuje: „(1) Diskriminacijom iz Članka 1. ovoga Zakona smatra se i segregacija; (2) Segregacija u smislu ovoga Zakona predstavlja prisilno i sustavno razdvajanje osoba po nekoj od osnova iz Članka 1. stavka 1. ovoga Zakona“; Član 4(4) Zakona o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine ističe da segregacija predstavlja djelo "kojim (fizičko ili pravno) lice odvaja druga lica na osnovu jedne od nabrojanih osnova iz Člana 2. ovog Zakona, u skladu s definicijom diskriminacije sadržanom u Članu 2. ovog Zakona“.

210 Član 8, Zakon o zabrani diskriminacije Crne Gore: „Mobing je ponašanje na radnom mjestu, kojim jedno ili više lica sistematski, u dužem vremenskom periodu, psihički zlostavlja ili ponižava drugo lice vrijeđanjem, omalovažavanjem, uznemiravanjem i drugim aktivnostima i dovodi to lice u nejednak položaj po nekom od osnova iz Člana 2 stav 2 ovog Zakona, što ima za cilj ugrožavanje njegovog/njenog ugleda, časti, dostojanstva i integriteta, a može izazvati štetne posljedice mentalne, psihosomatske i socijalne prirode ili dovesti u pitanje profesionalnu budućnost lica koje je žrtva mobinga“.

2.2.3 Višestruka diskriminacija

Anti-diskriminacioni zakoni Crne Gore, Hrvatske i Srbije eksplicitno zabranjuju višestruku diskriminaciju i smještaju je u kategoriju teških oblika diskriminacije.²¹¹ Ovi Zakoni samo prepoznaju višestruku diskriminaciju kao formu, i pri tome ne definišu ovaj pojam. Dodatno, hrvatski Zakon u članu 6(2) eksplicitno navodi da će, prilikom donošenja presude, a prilikom određivanja naknade za neimovinsku štetu, sudovi razmotriti sve okolnosti u odnosu na teške oblike diskriminacije, što se odnosi i na višestruku diskriminaciju.²¹² Bosanski anti-diskriminacioni zakon ne uključuje višestruku diskriminaciju, dok crnogorski zakon u članu 20(1) višestruku diskriminaciju prepoznaje kao teški oblik diskriminacije koja je „učinjena prema istom licu ili grupi lica po više osnova”, a u odnosu na zabranjene osnove diskriminacije predviđene zakonom.

2.2.4 Drugi oblici diskriminacije

Kao posebne oblike diskriminacije, srpski Zakon o zabrani diskriminacije predviđa: Povredu načela jednakih prava i obaveza (član 8); Udruživanje radi vršenja diskriminacije (član 10) i Govor mržnje (član 11). Takođe, crnogorski Zakon, iako eksplicitno ne upotrebljava termin „govor mržnje”, sadrži Odredbu kojom zabranjuje ovaj oblik diskriminacije.

2.2.4.1 Povreda načela jednakih prava i obaveza

Povreda načela jednakih prava i obaveza se pojavljuje ukoliko je osoba (ili grupa lica), zbog njihovih ličnih karakteristika dovedena u nepovoljniju situaciju u istoj ili sličnoj situaciji u poređenju sa drugom osobom (ili grupom), ukoliko cilj ili posljedice preduzetih mjera nijesu opravdane, i ako ne postoji proporcija između preduzetih mjera i ciljeva koji se njima žele postići.²¹³

2.2.4.2 Udruživanje radi vršenja diskriminacije

Kao poseban oblik diskriminacije, anti-diskriminacioni zakon u Srbiji zabranjuje udruživanje koje je motivisano vršenjem diskriminacije.²¹⁴ Pored suštinskog značenja ove odredbe, ono se čini veoma važnom u odnosu na položaj LGBT osoba u Srbiji, što je dugo vremena bila tabu tema. Prema izvještajima nevladinih organizacija, LGBT populacija u Srbiji je često suočena sa fizičkim i drugim oblicima nasilja od strane organizovanih grupa, čije ponašanje ne samo da ima karakter diskriminatornog, već uključuje i elemente krivičnih djela propisane Krivičnim zakonom Republike Srbije. LGBT osobe su kontinuirano izložene pritiscima, fizičkom nasilju i diskriminaciji, kako od pojedinaca, tako i od organizovanih grupa.

2.2.4.3 Govor mržnje

U odnosu na govor mržnje, kao na negativnu društvenu pojavu koju treba suzbijati, Anti-diskriminacioni zakon Republike Srbije donosi značajno poboljšanje i u članu 11. kao jedan od oblika diskriminacije zabranjuje govor mržnje, odnosno „izražavanje ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog ličnog svojstva, u javnim glasilima i drugim publikacijama, na skupovima i mestima dostupnim javnosti, ispisivanjem i prikazivanjem poruka ili simbola i na drugi način”. Bosanski zakon ne prepoznaje govor

211 Član 13(5) Zakona o zabrani diskriminacije Republike Srbije; Član 6(1) Zakona o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske; Član 20(1) Zakona o zabrani diskriminacije Crne Gore.

212 Član 6(2) hrvatskog Anti-diskriminatornog zakona zajedno sa Članom 11 (pravo na naknadu štete).

213 Član 8, Zakona o zabrani diskriminacije Republike Srbije: „Povreda načela jednakih prava i obaveza postoji ako se licu ili grupi lica, zbog njegovog, odnosno njihovog ličnog svojstva, neopravdano uskraćuju prava i slobode ili nameću obaveze koje se u istoj ili sličnoj situaciji ne uskraćuju ili ne nameću drugom licu ili grupi lica, ako su cilj ili posledica preduzetih mera neopravdani, kao i ako ne postoji srazmera između preduzetih mera i cilja koji se ovim merama ostvaruje”.

214 Član 10. Zakona o zabrani diskriminacije Republike Srbije propisuje da je „zabranjeno udruživanje radi vršenja diskriminacije, odnosno delovanje organizacija ili grupa koje je usmereno na kršenje ustavom, pravilima međunarodnog prava i zakonom zajamčenih sloboda i prava, ili na izazivanje nacionalne, rasne, verske i druge mržnje, razdora ili netrpeljivosti”.

mržnje, dok crnogorski zakon, iako eksplicitno ne pominje govor mržnje, u članu 20(4) među teškim oblicima diskriminacije podrazumijeva „propagiranje (diskriminacije) putem javnih glasila, kao ispisivanjem i isticanjem sadržaja i simbola diskriminatorske sadržine na javnim mjestima“.

3. Obrazovanje

Zakon o visokom obrazovanju Republike Srbije²¹⁵ u Članu 4(6) navodi da su aktivnosti visokog obrazovanja zasnovane na principima poštovanja ljudskih prava i građanskih sloboda, uključujući zabranu svih oblika diskriminacije. Takođe, u članu 8(1) ovog Zakona, garantuje se pravo na visoko obrazovanje svim osobama koji su završile srednju školu, bez obzira na rasu, boju kože, pol, seksualnu orijentaciju, etničko porijeklo, nacionalno ili socijalno porijeklo, jezik, religiju, političko ili drugo mišljenje, status stečen rođenjem, postojanje senzornog ili motornog hendikepa ili imovinskog stanja. U Republici Hrvatskoj Zakon o naučnoj djelatnosti i visokom obrazovanju garantuje jednake mogućnosti za upis na fakultet svim licima, bez obzira na rasu, boju kože, pol, jezik, vjeru, (...) seksualnu orijentaciju i starost.²¹⁶ Jednako, Okvirni zakon o visokom obrazovanju BiH iz 2007. svim licima garantuje pristup visokom obrazovanju, eksplicitno navodeći seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov diskriminacije u ostvarivanju prava na visoko obrazovanje.²¹⁷ Suprotno, Zakon o visokom obrazovanju Crne Gore ne prepoznaje seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov diskriminacije.²¹⁸ Međutim, u članu 15 crnogorskog anti-diskriminacionog zakona zabranjuje se diskriminacija u oblasti vaspitanja, obrazovanja i stručnog osposobljavanja, i pod time se podrazumijeva „otežavanje ili onemogućavanje upisa u vaspitno-obrazovnu ustanovu i ustanovu visokog obrazovanja i izbora obrazovnog programa na svim nivoima vaspitanja i obrazovanja, isključivanje iz ovih ustanova, otežavanje ili uskraćivanje mogućnosti praćenja nastave i učešća u drugim vaspitnim, odnosno obrazovnim aktivnostima, razvrstavanje djece, učenika(-ca), polaznika(-ca) obrazovanja i studenata(-kinja), zlostavljanje ili na drugi način neopravdano pravljenje razlika ili nejednako postupanje” prema licima u odnosu na zabranjene osnove diskriminacije, što eksplicitno uključuje i seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov diskriminacije. Takođe, u članu 9 (Jednakost) Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju propisano je da Crna Gora svim građanima garantuje pravo na obrazovanje, bez obzira na „nacionalnu pripadnost, rasu, pol, jezik, vjeru, socijalno porijeklo ili drugo lično svojstvo”.²¹⁹ Ovakve, tzv. „open-ended“ odredbe, kao što su *drugo lično svojstvo*, takođe su prisutne i u Okvirnom zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju BiH.²²⁰ Konačno, u pogledu zabrane diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije u oblasti obrazovanja, ovdje je važno pomenuti da je hrvatsko Ministarstvo prosvjete i sporta, a shodno Zakonu o udžbenicima za osnovnu i srednju školu, usvojilo Udžbenički standard, gdje je u Članu 2 (Standardi i zahtjevi za izradu udžbenika), stav 4 (Etički zahtjevi) tačka 9 propisalo da su u udžbenicima zabranjeni sadržaji koji navode na diskriminaciju, neprijateljstvo i negativni odnos prema pojedincima i grupama, pored ostalog, eksplicitno navodeći seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov diskriminacije.²²¹

215 Zakon o visokom obrazovanju, „Službeni glasnik RS” br. 76/05, 30.8.2005. Napomena: Zakon je dopunjen i izmijenjen 29. 6. 2010. godine, ali u dijelu relevantnih (citiranih) odredbi nije pretrpio nikakve izmjene.

216 Član 77(2), Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju Republike Hrvatske, „Narodne novine” br. 123, 31.07.2003.

217 Okvirni zakon o visokom obrazovanju, „Službeni glasnik BiH” br. 59/07, 7. avgust 2007.; Član 7(2) Okvirnog zakona o visokom obrazovanju propisuje: „Pristup visokom obrazovanju koji vrše licencirane obrazovne institucije u BiH neće biti zabranjen, direktno ili indirektno, po bilo kom pretpostavljenom osnovu kao što je pol, rasa, seksualna orijentacija, psihičkom ili drugom oštećenju, bračnom statusu, boji kože, jeziku, religiji, političkom ili drugom mišljenju, nacionalnom, etničkom ili socijalnom porijeklu, pripadnosti nacionalnim manjinama, imovinskom stanju, rođenju, starosti ili drugom statusu.”

218 Zakon o visokom obrazovanju Crne Gore „Službeni list Republike Crne Gore” br. 60/03, u Članu 7 (Jednakost) navodi: „U ostvarivanju prava na visoko obrazovanje nije dozvoljena diskriminacija po osnovu: pola, rase, bračnog stanja, boje, jezika, vjere, političkog ili drugog ubjeđenja, nacionalnog, etničkog ili drugog porijekla, pripadnosti nacionalnoj zajednici, imovinskom statusu, onesposobljenosti (invalidnosti) ili drugom sličnom osnovu, položaju ili okolnosti”.

219 Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, „Službeni list Republike Crne Gore” brojevi 64/02 od 28.11.2002, 31/05 od 18.05.2005 i 49/07 od 10.08.2007. Prema Članu 1, ovim Zakonom uređuju se „organizacija i uslovi za obavljanje obrazovnog i vaspitnog rada u oblastima: predškolskog vaspitanja i obrazovanja, osnovnog obrazovanja i vaspitanja, srednjeg opšteg obrazovanja, stručnog obrazovanja, vaspitanja i obrazovanja lica sa posebnim potrebama i obrazovanja odraslih”.

220 Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju BiH, „Službeni glasnik BiH” br. 18/03; Član 3(2-e) propisuje: „Opšti ciljevi obrazovanja su: (...) (e) osiguranje jednakih mogućnosti za obrazovanje i mogućnost izbora na svim nivoima obrazovanja, bez obzira na pol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, psihofizicke i druge lične osobine”.

221 Udžbenički standard „Narodne novine RH” Br. 63, 15.04.2003.

4. Mediji

Zakon o javnom informisanju Republike Srbije koji je na snazi od aprila 2003. zabranjuje govor mržnje. Prema članu 38 ovog Zakona, protivpravno je objavljivati ideje, informacije i mišljenja koja promovišu diskriminaciju, mržnju ili nasilje prema osobi ili grupi lica, eksplicitno navodeći, pored ostalog, i seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov.²²² Zakon o medijima Crne Gore iz 2002. godine u Članu 23(1) takođe zabranjuje podsticanje diskriminacije, mržnje ili nasilja protiv pojedinca (ili grupe) na osnovu njihove seksualne orijentacije.²²³ Pored toga, srpski Zakon o radiodifuziji iz 2002. godine, u članu 21, koji se odnosi na suzbijanje govora mržnje takođe eksplicitno pominje seksualnu orijentaciju. Prema ovom članu, Agencija za radiodifuziju će osigurati da programi emitera „ne sadrže informacije kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica“, pored ostalog, i po osnovu seksualne orijentacije. Takođe, ponašanje suprotno ovim zabranama imaće za posljedicu izricanje kazni, odnosno predviđenih mjera od strane Agencije, i to nezavisno od drugih pravnih sredstava koja su dostupna oštećenom.²²⁴ U vezi sa tim, Agencija može opomenuti ili upozoriti emitera (članovi 17 i 18),²²⁵ a može mu i privremeno ili trajno oduzeti dozvolu za emitovanje, shodno članu 63, a povezano sa članovima 17 i 18 ovog zakona.²²⁶ U Republici Hrvatskoj zabrana diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije eksplicitno je navedena kroz tri zakona u oblasti medija. To su Zakon o Hrvatskoj radio televiziji (član 8(1))²²⁷, Zakon o elektronskim medijima iz 2003, 2009 godine (član 12(2)),²²⁸ i Zakon o medijima (član 3) iz 2004 godine.²²⁹ Shodno odredbama pomenutih zakona zabranjeno je u medijima prenositi programske sadržaje kojima se promoviše diskriminacija ili izaziva neprijateljstvo ili nepodnosljivost, uključujući, pored ostalog, i seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov diskriminacije.

222 Zakon o javnom informisanju RS, SL. list RS "Službeni glasnik" br. 43/03 2003, 22.4.2003; Član 39 ovog Zakona predviđa tužbu koju pojedinac ili organizacija može podnijeti sudu protiv autora informacije i protiv odgovornog urednika javnog glasila zbog kršenja zabrane govora mržnje.

223 Član 20 crnogorskog Zakona o medijima propisuje da, ako medij objavi programski sadržaj kojim se narušava zakonom zaštićen interes lica na koje se informacija odnosi, zainteresovano lice ima pravo na tužbu nadležnom sudu za naknadu štete protiv autora i osnivača medija. Takođe, Član 43(3) ovog Zakona propisuje da će se osnivač medija kazniti novčanom kaznom od dvadesetostrukog do pedesetostrukog iznosa minimalne zarade, ako se „objave informacije i mišljenja suprotno Članu 23 ovog Zakona. Međutim, shodno Članu 23(2) Zakona o medijima propisano je da „osnivač medija i autor neće odgovarati ako su objavljene informacije i mišljenja iz Stava 1 ovog Člana dio naučnog ili autorskog rada koji se bavi javnom stvari a objavljeni su: bez namjere da se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje i dio su objektivnog novinarskog izvještaja; s namjerom da se kritički ukaže na diskriminaciju, mržnju ili nasilje ili na pojave koje predstavljaju ili mogu da predstavljaju podsticanje na takvo ponašanje“, Službeni list RCG" br. 51/02.

224 Član 21(2) Zakona o radiodifuziji Republike Srbije, "Službeni glasnik RS" br. 42/02, 18.07.2002, prema Amandmanima iz Službenog glasnika RS", brojevi: 97/04, 76/05, 79/05, 62/06, 85/06, 86/06, 41/09.

225 Član 17 Zakona o Radiodifuziji Republike Srbije navodi: (1) Agencija može emiteru izreći opomenu i upozorenje, a može mu, u skladu sa odredbama ovog Zakona, privremeno ili trajno oduzeti dozvolu za emitovanje programa; (2) Izuzetno, emiterima – ustanovama javnog radiodifuznog servisa koje ne podležu obavezama pribavljanja dozvole za emitovanje programa od strane Agencije, može se izreći samo opomena i upozorenje; (3) Agencija može da pred nadležnim sudom ili drugim državnim organom pokrene postupak protiv emitera ili odgovornog lica emitera, ako njegovo činiojenje ili nečinjenje ima obeležja dela kažnjivog prema Zakonu". Član 18 propisuje: "(1) Opomena iz Člana 17. st. 1. i 2. ovog Zakona izriče se emiteru koji prvi put prekrši neku od obaveza utvrđenih ovim Zakonom ili aktom Agencije donetim na osnovu ovog Zakona; (2) Opomena se ne objavljuje u javnim glasilima; (3) Upozorenje se izriče emiteru koji: (3.1) i pored izrečene opomene nastavi da postupi suprotno obavezama utvrđenim ovim Zakonom ili aktom Agencije donetim na osnovu ovog Zakona; (3.2) prvi put prekrši neku od obaveza utvrđenih ovim Zakonom ali na način da to kršenje ozbiljno ugrožava ostvarivanje načela regulisanja odnosa u oblasti radiodifuzije; (3.3) prekrši neki od uslova koji su sadržani u izdatoj dozvoli za emitovanje programa [...]".

226 Član 63. Zakona o radiodifuziji Republike Srbije propisuje da "(1) Emiteru koji, i pored izrečenog upozorenja u smislu Člana 18. ovog Zakona, nastavi da ne izvršava odredbe ovog Zakona ili propisa donetih na osnovu njega ili ne poštuje uslove predviđene dozvolom za emitovanje programa, ili koji ne postupi po merama za otklanjanje učinjenih povreda koje je Savet utvrdio u izrečenom upozorenju, Savet izriče privremeno oduzimanje dozvole za emitovanje programa, u trajanju do 30 dana; (2) Emiteru koji ne izvršava svoje obaveze, a kome je prethodno najmanje tri puta bila izrečena mera privremenog oduzimanja dozvole za emitovanje, izriče se trajno oduzimanje dozvole za emitovanje programa".

227 Član 8(1), Zakona o hrvatskoj radio televiziji "Narodne novine RH" br. 25/03.

228 Zakon o elektroničkim medijima, "Narodne novine RH" br. 59, 122/03; prema Amandamina iz 2009. seksualna orijentacija, pored ostalog, kao osnov zabrane diskriminacije navedeno je u Članu 12(2), Zakon o elektroničkim medijima "Narodne novine RH" br. 153/09, 29.12.2009.

229 Član 3, Zakon o medijima, "Narodne novine RH" br. 59, 10.05.2004.

5. Zapošljavanje

U pomenutim zemljama Zapadnog Balkana, zabrana diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije zastupljena je i u radnom zakonodavstvu. Zakon o radu Republike Srbije u članu 18 eksplicitno zabranjuje direktnu i indirektnu diskriminaciju osoba koje traže zaposlenje i zaposlenih, pored ostalog i u odnosu na njihovu seksualnu orijentaciju.²³⁰ Shodno tome, diskriminacija po osnovu seksualne orijentacije je zabranjena u vezi sa uslovima za zapošljavanje, te u pogledu izbora kandidata za određeni posao, radnih uslova i svih prava koja proističu iz zaposlenja, obrazovanja, osposobljavanja i usavršavanja, u odnosu na unapređenje na poslu, kao i kod otkaza Ugovora o radu.²³¹ Zakon, takođe, propisuje da će se odredbe Ugovora o radu kojima se utvrđuje diskriminacija po nekom od osnova, uključujući i seksualnu orijentaciju, smatrati ništave.²³² U slučaju diskriminacije, osoba koja traži posao ili zaposleni može podnijeti tužbu za naknadu štete pred nadležnim sudom.²³³ Takođe, zakon propisuje da opšti i posebni kolektivni ugovori moraju biti u saglasnosti sa Zakonom.²³⁴ Jednako, hrvatski Zakon o radu u članu 2 zabranjuje diskriminaciju lica koja traže posao ili zaposlenih, eksplicitno navodeći, pored ostalog, i seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov. U istom članu (stavovi 2 i 3) hrvatski zakon o radu definiše direktnu i indirektnu diskriminaciju i definiše gotovo identične uslove kao što to predviđa srpski zakon u smislu zabrane diskriminacije (stavovi 4 i 5).²³⁵ U slučaju diskriminacije, uključujući i diskriminaciju po osnovu seksualne orijentacije, osoba koja traži zaposlenje može tražiti naknadu štete, dok se zaposleni može pozvati na član 109 Zakona o radu koji propisuje da je poslodavac dužan nadoknaditi radniku štetu koju je pretrpio na radu ili u vezi sa radom, ili je poslodavac uzrokovao štetu povredom prava radnika iz radnog odnosa.²³⁶ U slučaju spora, ukoliko osoba koja traži posao ili zaposleni dostavi dokaze koji navode na sumnju da je poslodavac postupio suprotno zakonskim odredbama, teret dokazivanja će pasti na poslodavca.²³⁷ Crnogorski Zakon o radu iz 2008 takođe eksplicitno zabranjuje diskriminaciju po osnovu seksualne orijentacije. Ovaj Zakon to čini na veoma sličan način kako su to uredile Republika Srbija i Republika Hrvatska. Isto tako, crnogorski Zakon definiše direktnu i indirektnu diskriminaciju, i prethodno opisane uslove u pogledu zabrane diskriminacije.²³⁸ U Članu 8(3) crnogorski Zakon, takođe, zabranjuje uznemiravanje i seksualno uznemiravanje na radu. Seksualno uznemiravanje definiše kao svako „neželjeno verbalno, neverbalno ili fizičko ponašanje koje ima za cilj ili predstavlja povredu dostojanstva lica koje traži zaposlenje, kao i zaposlenog lica u sferi polnog života, a koje izaziva strah ili stvara neprijateljsko, ponižavajuće, neugodno, agresivno ili uvredljivo okruženje“. U slučaju diskriminacije, po bilo kom osnovu, uključujući i osnov seksualne orijentacije, osoba koja traži posao ili zaposleni, shodno odredbama ovog Zakona mogu podnijeti tužbu nadležnom sudu.²³⁹

Zakon o radu Federacije BiH²⁴⁰ u svojim odredbama ne pominje eksplicitno zabranu diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije. Ovim Zakonom u Članu 5(1) propisano je da osoba koja traži posao, ili zaposleno lice, ne mogu biti diskriminirani po osnovu „rase, boje kože, pola, jezika [...] ili bilo koje druge okolnosti, članstva ili ne članstva u političkoj stranci, članstva ili ne članstva u sindikatu, tjelesnih i duševnih poteškoća u pogledu angažiranja, obrazovanja, unapređenja, uslova i zahtjeva rada, otkazivanja ugovora o radu ili drugih pitanja koja proističu iz radnog odnosa“.²⁴¹ U

230 Zakon o radu, "Službeni glasnik RS" brojevi 24/2005 61/2005, 54/2009.

231 Član 20 (1) Zakona o radu Republike Srbije

232 Član 20(2) Zakona o radu Republike Srbije.

233 Član 23 Zakona o radu Republike Srbije.

234 Član 4 Zakona o radu Republike Srbije.

235 Zakon o radu (Procisceni tekst), "Narodne novine RH" br. 137/04, 21.09. 2004

236 Naknada plate koju radnik ostvari zbog nezakonitog otkaza neće se smatrati naknadom štete. (Član 109(3) Zakona o radu Republike Hrvatske).

237 Član 6 Zakona o radu Republike Hrvatske.

238 Član 7(1) Zakona o Radu istice da je diskriminacija, propisana ovim Zakonom, zabranjena u odnosu na: (1) uslove zapošljavanja i izbor kandidata za obavljanje određenog posla; (2) uslove rada i sva prava iz radnog odnosa; (3) obrazovanje, osposobljavanje i usavršavanje; (4) napredovanje na poslu; (5) otkaz Ugovora o radu, "Službeni list CG" br. 49/08.

239 Član 10, Zakon o radu Crne Gore, "Službeni list CG" br. 49/08.

240 Zakon o radu, "Službene novine FBiH" brojevi 43/99, 32/00 i 29/03.

241 Član 5(1) Zakona o Radu Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine FBiH" brojevi 43/99, 32/00 i 29/03.

slučaju diskriminacije po nekom od osnova iz člana 5 ovog Zakona, osoba čija su prava ugrožena može podnijeti tužbu nadležnom Sudu. Ukoliko Sud ustanovi da je poslodavac postupao suprotno odredbama Zakona, teret dokazivanja da diskriminacije nije bilo podnijeće poslodavac. Ukoliko Sud utvrdi da je postojalo kršenje prava Sud će vratiti osobu na posao, odnosno obezbijediti ili ponovo uspostaviti prava koja proističu iz ugovora o radu.²⁴² Diskriminacija po osnovu seksualne orijentacije se u konkretnom slučaju tumači kroz tzv. „open-ended“ odredbu „bilo koje druge okolnosti“. Seksualna orijentacija, kao zabranjeni osnov diskriminacije nigdje se eksplicitno ne pominje u Zakonu o radu Republike Srpske.²⁴³ Staviše, ovaj Zakon nije jasan ni u pogledu tzv. „open-ended“ odredbe, a kojom bi se mogla tumačiti zabrana diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije u oblasti zapošljavanja.²⁴⁴

6. Krivično zakonodavstvo

U krivičnom zakonodavstvu takođe se nalaze odredbe koje su od značaja za sankcionisanje diskriminacije i nasilja prema LGBT osobama.

6.1 Povreda ravnopravnosti

Krivični zakon Republike Hrvatske²⁴⁵ u članu 106 eksplicitno navodi seksualnu orijentaciju kod definisanja povrede ravnopravnosti građana, i predviđa da je kršenje ovog prava krivično djelo kažnjivo zakonom, kao i da će se počinitelj kazniti kaznom zatvora između šest mjeseci i pet godina.²⁴⁶ Sa druge strane, Krivični zakonik Crne Gore²⁴⁷ i Republike Srbije²⁴⁸ kod definisanja ovog krivičnog djela ne navode eksplicitno seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov. Naime, oba Zakona u svojim odredbama sadrže tzv. „open-ended“ klauzulu „*drugo lično svojstvo*“, što se tumači i u odnosu na seksualnu orijentaciju. Dakle, oba zakona slično propisuju da svako ko drugome uskrati ili negira prava čovjeka i građanina, odnosno ljudska prava i slobode koje su garantovane Ustavom, zakonima i drugim propisima ili ratifikovanim međunarodnim ugovorima, a zbog nacionalne ili etničke pripadnosti, rase (pripadnosti rasi) ili vjeroispovijesti, ili odsustva te pripadnosti, društvenog porijekla, zbog pola, jezika, obrazovanja (...) ili nekog *drugog ličnog svojstva* kazniće se zatvorom do tri godine.²⁴⁹ U slučaju da službeno lice u vršenju službe učini ovakvo krivično djelo, Krivični zakon Srbije propisuje kaznu zatvora od tri mjeseca do pet godina.²⁵⁰ Nedavne izmjene i dopune crnogorskog Krivičnog zakona predviđaju kaznu od tri mjeseca do pet godina ako je ovakvo krivično djelo učinjeno iz mržnje prema „pripadniku grupe određene na osnovu rase, boje kože, religije, porijekla, državne ili nacionalne pripadnosti“, ²⁵¹ odnosno od jedne do osam godina zatvora ako je takvo djelo učinilo službeno lice u vršenju službe.²⁵² U Krivičnom zakonodavstvu BiH nadležnost je podijeljena između države Bosne i Hercegovine, entiteta i Distrikta Brčko. Krivični zakon Bosne i Hercegovine²⁵³ u članu 145 definiše krivično djelo „Povreda ravnopravnosti čovjeka i građanina“ gdje se, pored drugih osnova, seksualna orijentacija (u stavu 1 člana 145), eksplicitno navodi kao zabranjeni osnov kod uskraćivanja

242 Član 5(3) Zakona o radu Federacije Bosne i Hercegovine.

243 Zakon o radu (Konsolidovani tekst), „Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 55/07, 30.05.2007.

244 Član 5 Zakona o radu Republike Srpske navodi: „Radnik, kao i lice koje traži zaposlenje, ne može biti stavljen u neravnopravan položaj kod ostvarivanja prava po osnovu rada i prava na zaposlenje zbog rase, etničke pripadnosti, boje kože, pola, jezika, religije, političkog ili drugog mišljenja i ubjeđenja, socijalnog porijekla, imovnog stanja, članstva ili nečlanstva u sindikatu ili političkoj organizaciji, tjelesnog i duševnog zdravlja i drugih obilježja koja nisu u neposrednoj vezi sa prirodom radnog odnosa“.

245 Krivični zakon Republike Hrvatske „Narodne novine“ br. 110, 21. oktobar, 1997. (stupio na snagu 1. januara 1998.); Promjene Krivičnog zakona „Narodne novine“ br. 27/98, 27. februar 1998.; Amandmani i dodaci Krivičnom zakonu, „Narodne novine“ br. 129/2000, 22. decembar 2000.; Amandmani Krivičnog zakona, „Narodne novine“ br. 51/2001, 6. jun 2001.; Amandmani i dodaci Krivičnom zakonu, „Narodne novine“ br. 111/2003, 15. jul 2003.; Amandmani i dodaci Krivičnom zakonu, „Narodne novine“ br. 105/2004, 28. jul 2004.; Amandmani i dodaci Krivičnom zakonu, „Narodne novine“ br. 110/2007, 25. oktobar 2007.; Amandmani i dodaci Krivičnom zakonu, „Narodne novine“ br. 152/2008, 24. decembar 2008.

246 Član 106(1) Krivičnog zakona Republike Hrvatske.

247 Krivični zakonik, „Službeni list Crne Gore“ Brojevi 70/2003, 13/2004, 47/2006, 40/2008 i /2010

248 Krivični zakon, „Službeni glasnik Republike Srbije“ Brojevi. 85/2005, 88/2005, 107/2005.

249 Član 128(1) Krivičnog zakona Srbije, Član 159(1) Krivičnog zakona Crne Gore.

250 Član 128(2) Krivičnog zakona Srbije.

251 Član 159(2) Krivičnog zakona Crne Gore.

252 Član 159(3) Krivičnog zakona Crne Gore.

253 Krivični zakon Bosne i Hercegovine (Konsolidovana verzija), Službene novine BiH brojevi 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05.

građanskih prava. Ovim članom se predviđa da će se svako ponašanje službenog lica ili odgovornog lica u institucijama Bosne i Hercegovine koji na osnovu razlike „u rasi, boji kože, nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti, vjeroispovijesti, političkom ili drugom uvjerenju, polu, seksualnom opredjeljenju (...), uskrati ili ograniči građanska prava utvrđena Ustavom Bosne i Hercegovine, ratificiranim Međunarodnim ugovorom, Zakonom Bosne i Hercegovine, drugim propisom Bosne i Hercegovine ili opštim aktom [...]“ smatrati krivičnim djelom za koje je predviđena kazna zatvora od šest mjeseci do pet godina. Takođe, član 145 (u stavu 3) predviđa kaznu zatvora od šest mjeseci do pet godina, i ukoliko službeno ili odgovorno lice u institucijama BiH uskrati ili ograniči pravo građanina na slobodno zapošljavanje, i pod jednakim uslovima. Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, takođe, propisuje krivično djelo „Povreda ravnopravnosti čovjeka i građanina“ i u članu 177 (stav 1) eksplicitno navodi seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov uskraćivanja ovog prava, i predviđa kaznu zatvora od šest mjeseci do pet godina.²⁵⁴ Reforme krivičnog zakonodavstva Republike Srpske iz 2003 godine takođe donose izmjene, i u članu 162 (stav 1) eksplicitno uključuju seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov uskraćivanja prava u smislu definisanja krivičnog djela „Povreda ravnopravnosti građana“. S tim u vezi, predviđena je zakonska kazna u trajanju do tri godine. Krivični zakon Distrikta Brčko Bosne i Hercegovine u članu 174 gotovo identično definiše krivično djelo „Povreda ravnopravnosti čovjeka i građanina“, eksplicitno uključujući (član 174, stav 1) seksualnu orijentaciju, i predviđajući, pri tom, zatvorsku kaznu od šest mjeseci do pet godina za one koji krše ovo pravo građanina, odnosno kaznu zatvora od jedne do osam godina ukoliko službeno ili odgovorno lice počinio ovo krivično djelo (član 174, stav 2), odnosno zatvorsku kaznu od šest mjeseci do pet godina za službeno ili odgovorno lice koje povrijedi ovo pravo u odnosu na slobodno zapošljavanje građana pod jednakim uslovima (član 174, stav 4).²⁵⁵

6.2 Izazivanje mržnje i netolerancije

Krivični zakoni zemalja predviđaju da je izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i/ili netrpeljivosti krivično djelo kažnjivo zatvorom.²⁵⁶ Uopšteno govoreći, bilo koja osoba koja izaziva ili raspaljuje nasilje, nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju, razdor ili netoleranciju među ljudima i etničkim zajednicama kazniće se zatvorom od šest mjeseci do pet godina²⁵⁷, odnosno kaznom zatvora od jedne do pet godina²⁵⁸, odnosno novčanom kaznom ili kaznom zatvora do dvije godine.²⁵⁹ Krivični zakon Republike Hrvatske u ovom pogledu predstavlja najbolji primjer, eksplicitno navodeći seksualnu orijentaciju kao zabranjenu osnovu povrede ovog prava. Član 174(1) hrvatskog Krivičnog zakona propisuje da svako ko na osnovu razlike „u rasi, vjeri, jeziku, političkom ili drugom uvjerenju, (...) boji kože, nacionalnosti (...)“ krši temeljna ljudska prava i slobode priznate od međunarodne zajednice“, biće kažnjen zatvorskom kaznom od šest mjeseci do pet godina.²⁶⁰ Dodatno, član 174 (u Stavu 3) propisuje da svako ko u cilju širenja mržnje ili omalovažavanja javno iznosi ideje o superiornosti ili potčinjenosti neke rase, etničke ili vjerske zajednice, pola, etničkog porijekla (...) ili drugih osobina, ili u cilju omalovažavanja iznosi ideje o superiornosti ili potčinjenosti, i po osnovu seksualne orijentacije, biće kažnjen zatvorskom kaznom od tri mjeseca do tri godine.

254 Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, „Službene novine FBiH“ br. 36/03, 29. Jul 2003.

255 Krivični zakon Distrikta Brčko, „Službeni glasnik Brčko Distrikta“ br. 10/03.

256 Član 163 Krivičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine; Član 160 Krivičnog zakona Distrikta Brčko; Član 390 Krivičnog zakona Republike Srpske; Član 370 Krivičnog zakona Crne Gore i Član 317 Krivičnog zakona Srbije.

257 Član 370(1) Krivičnog zakona CG i Član 317(1) Krivičnog zakona Srbije.

258 Član 163(1) Krivičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine; Član 160(1) Krivični zakon Brčko Distrikta.

259 Član 390(1) Krivični zakon Republike Srpske.

260 Takođe, onaj ko progona pojedince ili organizacije koje se zalažu za ravnopravnost ljudi će se kazniti zatvorskom kaznom od šest mjeseci do pet godina (Član 174, stav 2 Krivičnog Zakona Republike Hrvatske).

7. Porodično pravo

7.1 Pravo na brak i vanbračna zajednica

Ono što je zajedničko za pravne sisteme zemalja Zapadnog Balkana (Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Hrvatsku i Srbiju) jeste identična definicija braka kao zajednice života *muškarca i žene*.²⁶¹ Prema tome, dvije osobe istog pola ne mogu stupiti u brak. Tako, na primjer, član 15. Porodičnog zakona Crne Gore definiše brak kao „zakonom uređenu zajednicu života muškarca i žene“. Shodno članu 16 istog Zakona, muškarac i žena stupaju u brak „saglasnošću volja“ pred nadležnim tijelom, i u skladu sa Zakonom. U smislu postupka, osobe različitog pola koje namjeravaju da stupe u brak podnose prijavu za sklapanje braka nadležnom opštinskom tijelu za registraciju, pri čemu su obavezni da uz prijavu dostave svoje izvode iz Matične knjige rođenih, i, eventualno, druga dokumenta, ako to zatraži nadležni organ.²⁶² Slične odredbe predviđaju i porodični zakoni ostalih pomenutih zemalja u regionu. Dodatno, vanbračna zajednica u porodičnim zakonima je definisana kao *zajednica života muškarca i žene* koji nijesu u braku (odnosno vanbračnoj zajednici sa drugim licima) i koja traje duži vremenski period,²⁶³ odnosno tri godine ili kraće, ako je u njoj rođeno zajedničko dijete.²⁶⁴ Vanbračna zajednica izjednačena je sa bračnom u pogledu prava na međusobno izdržavanje i druge imovinsko-pravne odnose. Shodno tome, istopolnim zajednicama nije dozvoljeno da uživaju bilo koje pravo koje proističe iz braka ili vanbračne zajednice. Istopolni parovi nemaju zakonski status, niti imaju mogućnost da registruju istopolno partnerstvo. Određeni napredak na ovom planu je postignut samo u Hrvatskoj, koja je u julu 2003. usvojila Zakon o istopolnim zajednicama. Međutim, ovaj Zakon ne dozvoljava registraciju istopolnih zajednica i ograničen je u odnosu na efekte koje donosi za istopolne parove.²⁶⁵

Diskriminatorski odnos prema istopolnim parovima

Predstavljena zakonska rješenja imaju za posljedicu da pravo na brak, kao i privilegije koje proizilaze iz braka²⁶⁶ pripadaju samo heteroseksualnim osobama. Primjera radi, Zakon o radu Crne Gore u članu 72 (stav 1) propisuje da zaposleni ima pravo na plaćeno odsustvo u slučaju „sklapanja braka, porođaja supruge, teže bolesti člana uže porodice, polaganja stručnog ispita i u drugim slučajevima utvrđenim Kolektivnim ugovorom i Ugovorom o radu. Takođe, zaposleni ima pravo na plaćeno odsustvo od sedam radnih dana u slučaju smrti člana uže porodice (član 72, stav 3). Zakon dalje propisuje da su članovi uže porodice „bračni drug, djeca (bračna, vanbračna, usvojena i pastorčad), braća, sestre, roditelji, usvojilac i staratelj“.²⁶⁷ Veoma slične odredbe donose i Zakoni o radu drugih zemalja Zapadnog Balkana.

Primjeri odozgo jasno ukazuju na diskriminatorski odnos i postojanje razlike u tretmanu prema ljudima zbog njihove seksualne orijentacije, čime su istopolne zajednice stavljene u nepovoljniji i pravno nezaštićen položaj u odnosu na vanbračnu zajednicu, i to bez objektivnog i razumnog opravdanja. Osobe različitog pola u vanbračnoj zajednici uživaju čitav spektar prava u odnosu na uzajamno izdržavanje i imovinsko pravne odnose koji proističu iz bračne zajednice, što nije slučaj u odnosu na istopolne parove. Za razliku od braka koji je definisan na tradicionalan način, kao zajednica

261 Član 5 Obiteljskog zakona Republike Hrvatske "Narodne novine" br. 116/2003, 17/2004, 136/2004, 107/2007; Član 6 Porodičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine FBiH" br. 35/05, 41/05; Član 4(1) Porodičnog zakona Distrikta Brčko BiH "Službeni glasnik Brčko Distrikta" br. 23/07; Član 4(1) Porodičnog zakona Republike Srpske "Službeni glasnik Republika Srpska" br. 54/02; Član 15 Porodičnog zakona Crne Gore, "Službeni list CG" br. 1/07, 9. kanuar 2007; Član 3(1) Zakona o braku i porodičnim odnosima Republike Srbije, "Službeni glasnik RS" br. 18/2005.

262 Član 25 Porodičnog zakona Crne Gore.

263 Član 12 Porodičnog zakona Crne Gore; Član 4(1) Porodičnog zakona Republike Srbije.

264 Član 3 Porodičnog zakona Federacije BiH; Član 5(1) Porodičnog zakona Distrikta Brčko BiH; Član 3 Porodičnog zakona Republike Hrvatske.

265 Republika Hrvatska 14. jula 2003 godine usvojila je Zakon o istopolnim zajednicama. Međutim, ovaj Zakon je ograničen i pruža samo sigurnost u odnosu na međusobno izdržavanje i pomaganje i imovinske odnose (Član 4 Zakona). Takođe, zabranjuje se svaka diskriminacija (direktna i indirektna) na osnovu istopolne zajednice, kao i činjenice homoseksualne orijentacije (Član 21 Zakona). Ipak, ovim Zakonom nije moguće registrovati istopolnu zajednicu, niti ovaj Zakon pruža prava i beneficije koje proizilaze iz prava na brak, kao ni u odnosu na prava koja važe za vanbračnu zajednicu.

266 Izuzimajući Republiku Hrvatsku u odnosu na međusobno izdržavanje, imovinske odnose i zabranu diskriminacije po osnovu istopolne zajednice.

267 Član 72(4) Zakona o radu CG, "Službeni list CG" br. 49/08.

muškarca i žene, te očuvanja tradicionalnih vrijednosti i porodice, argumenti tradicionalnosti i moralnih vrijednosti ne mogu važiti u slučaju vanbračne zajednice, niti je diskriminatorni odnos i razlika u tretmanu prema ljudima zbog njihove seksualne orijentacije u skladu sa Međunarodnim pravom i praksom Evropskog suda za ljudska prava, a u kontekstu donesenih presuda u odnosu na Pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života.

U pravnom predmetu *Young v. Australia*, Komitet UN za ljudska prava je bio na stanovištu da nepriznavanje benefita istopolnim parovima koji uživaju heteroseksualni parovi po osnovu vanbračne zajednice predstavlja diskriminaciju na bazi seksualne orijentacije i kršenje člana 26 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. U stavu 10(4) Komitet je istakao da je „jasno da podnosilac predstavke, kao istopolni partner, nije imao mogućnost da stupi u brak, niti mu je u cilju sticanja penzije, a zbog njegovog pola ili seksualne orijentacije, mogao biti priznat status vanbračnog partnera gospodina C. [...] Država ugovornica nije pružila nikakve argumente u pogledu razlike u tretmanu i između partnera istog pola, kojima je zakonom onemogućeno pravo na penziju, i nevjenčanih heteroseksualnih partnera zasnovano na objektivnim i razumnim opravdanjima, niti je ponudila ijedan dokaz kojim bi se opravdala takva razlika. Uzimajući ovo u obzir, Komitet nalazi da je država ugovornica prekršila član 26 Pakta, time što je podnosiocu predstavke uskratila pravo na penziju po osnovu njegovog pola ili seksualne orijentacije“.²⁶⁸

U pravnom predmetu *Karner v Austria* (2003), kao i u veoma sličnom predmetu *Kozak v Poland* (2010), a koji su se odnosili na sukcesiju stanarskog prava, Evropski sud za ljudska prava je utvrdio da je zakonsko razlikovanje nevjenčanih istopolnih parova i nevjenčanih heteroseksualnih parova diskriminatorno i da predstavlja kršenje člana 14 Evropske Konvencije o ljudskim pravima, zajedno sa članom 8 Konvencije. Pravo na nasljeđivanje stanarskih prava jednako je priznato istopolnim, kao i heteroseksualnim parovima. Takođe, u nizu drugih slučajeva Evropski sud za ljudska prava je utvrdio povredu člana 8, odnosno člana 14 Konvencije:²⁶⁹

- (1) proglašavanje istopolnih seksualnih aktivnosti za krivično djelo suprotno je pravu na poštovanje privatnog života iz člana 8 Konvencije;
- (2) otpuštanje zaposlenog zbog seksualne orijentacije suprotno je pravu na poštovanje privatnog života iz člana 8 Konvencije;
- (3) Odbijanje davanja starateljstva zbog seksualne orijentacije podnosioca zahtjeva suprotno je pravu na privatni i porodični život iz člana 8 Konvencije (a u vezi sa članom 14 Konvencije koji zabranjuje diskriminaciju);
- (4) Postavljanje veće starosne granice za stupanje u seksualne odnose za gej muškarce je diskriminatorno, i u suprotnosti je sa članom 14 Konvencije, u vezi sa članom 8 Konvencije (pravo na privatni život).

7.2 Usvojenje

U pogledu usvajanja djece Porodični zakoni Crne Gore, Federacije Bosne i Hercegovine, Brčko Distrikta BiH i Republike Srpske poznaju dva oblika usvojenja: nepotpuno usvajanje i potpuno usvojenje.²⁷⁰ Kod potpunog usvojenja između usvojlaca i njegovih srodnika sa jedne strane, i usvojenika i njegovih potomaka sa druge strane uspostavlja se neraskidiva veza kao da se radi o krvnom srodstvu.²⁷¹ Nepotpunim usvajanjem između usvojlaca s jedne strane i usvojenika i njegovih/njenih potomaka sa druge zasnivaju se prava i dužnosti kao između roditelja i djece (osim ako zakonom nije drugačije određeno).²⁷²

268 Komunikacija br. 941/2000, UN Doc CCPR/C/78/D/941/2000 (Young v Australia), 18 Septembar 2003.

269 Za više vidjeti na stranicama 24. i 28. ovog teksta.

270 Član 121 Porodičnog zakona Crne Gore; Član 91(2) Porodičnog zakona FBiH; Član 76(2) Porodičnog zakona Distrikta Brčko; Član 149 Porodičnog zakona Republike Srpske.

271 Član 144(1) Porodičnog zakona Crne Gore; Član 113(1) Porodičnog zakona FBiH; Član 96(1) Porodičnog zakona Distrikta Brčko; Član 156 Porodičnog zakona Republike Srpske.

272 Član 148(1) Porodičnog zakona Crne Gore; Član 117(1) Porodičnog zakona FBiH; Član 100(1) Porodičnog zakona Distrikta Brčko; Član 150(1) Porodičnog zakona Republike Srpske.

Zakoni propisuju opšte uslove za usvojioca. U tom smislu usvojilac ne može biti osoba: koja je lišena (ili ograničena) roditeljskog prava, koja je lišena ili joj je ograničena poslovna sposobnost, ukoliko ne pruža dovoljne garancije da će na pravi način ostvarivati roditeljsko staranje (osoba čiji bračni drug ima jednu od ovih smetnji takođe ne može biti usvojilac).²⁷³ Dodatno, porodični zakoni Crne Gore i Republike Srpske predviđaju da dijete ne može usvojiti ni lice koje boluje od bolesti koja može imati štetne efekte na usvojenika.²⁷⁴ Porodični zakoni takođe propisuju posebne uslove koje usvojilac mora da ispuni za usvojenje djeteta, i to:

a) Kod potpunog usvajanja:

- Dijete do deset godina²⁷⁵, odnosno pet godina starosti²⁷⁶ može biti potpuno usvojeno.
- Dijete mogu potpuno usvojiti bračni drugovi zajednički, te maćeha ili očuh djeteta koje se usvaja.²⁷⁷
- Dijete može biti potpuno usvojeno i od strane vanbračnih partnera koji duže vremena žive u vanbračnoj zajednici²⁷⁸, odnosno najmanje pet godina.²⁷⁹ Porodični zakon Distrikta Brčko BiH ističe da je u ovom slučaju potpuno usvajanje moguće ukoliko postoje naročito opravdani razlozi za to. Porodični zakon Republike Srpske kod potpunog usvojenja propisuje da će bračni drugovi zajednički usvojiti dijete ako su oba ili jedan od njih stariji od usvojenika najmanje osamnaest godina. Takođe, potpuno usvojiti može i bračni supružnik roditelja djeteta koje se usvaja, i u tom slučaju razlika u godinama u odnosu na usvojenika može biti i manja od osamnaest godina.²⁸⁰

b) Kod nepotpunog usvojenja:

- Dijete može biti nepotpuno usvojeno do navršene osamnaeste godine života.²⁸¹
- Bračni drugovi zajednički, odnosno jedan bračni drug uz pristanak drugog, te maćeha ili očuh djeteta koje se usvaja, mogu nepotpuno usvojiti dijete.²⁸²
- Osoba koja nije u braku, kao i partneri iz vanbračne zajednice koji zajedno žive kraći vremenski period,²⁸³ odnosno vanbračni partneri koji žive u zajednici najmanje pet godi-na²⁸⁴ mogu nepotpuno usvojiti dijete ukoliko postoje *naročito opravdani razlozi za to*.

Porodični zakon Republike Hrvatske u članu 143 propisuje da se usvojenjem između usvojilaca i njegovih srodnika, i usvojenika i njegovih potomaka zasniva neraskidiv odnos srodstva, uključujući sva prava i dužnosti koja iz toga proizilaze.²⁸⁵ Prema porodičnom zakonu Republike Srbije između usvojenika i njegovih potomaka, i usvojitelja i njihovih srodnika usvojenjem se uspostavljaju jednaka prava i dužnosti kao između roditelja i djeteta.²⁸⁶ Usvojiti se može samo maloljetno dijete i ne prije nego što navrší treći mjesec života. Takođe, ne može se usvojiti dijete koje je steklo potpunu

273 Član 127 Porodičnog zakona Crne Gore; Član 97 Porodičnog zakona FBiH; Član 82 Porodičnog zakona Distrikta Brčko; Član 155 Porodičnog zakona Republike Srpske.

274 Član 127(1.3) Porodičnog zakona Crne Gore; Član 155(1.4) Porodičnog zakona Republike Srpske.

275 Član 131 Porodičnog zakona Crne Gore; Član 101 Porodičnog zakona FBiH; Član 86(1) Porodičnog zakona Distrikta Brčko.

276 Član 157 Porodičnog zakona Republike Srpske.

277 Član 132(1) Porodičnog zakona Crne Gore; Član 102(1) Porodičnog zakona FBiH; Član 86(2) Porodičnog zakona Distrikta Brčko.

Article 102(1) of the Family Law of the Federation of Bosnia and Herzegovina; Article 86(2) of the Family Law of the Brcko District of Bosnia and Herzegovina; Article 132(1) of the Family Law of Montenegro.

278 Član 132(2) Porodičnog zakona Crne Gore.

279 Član 102(2) Porodičnog zakona FBiH; Član 86(3) Porodičnog zakona Distrikta Brčko.

280 Član 158 Porodičnog zakona Republike Srpske.

281 Za usvojenje djeteta starijeg od deset godina neophodan je njegov pristanak. Član 133 Porodičnog zakona Crne Gore; Član 103 Porodičnog zakona FBiH; Član 87 (stavovi 1 i 2) Porodičnog zakona Distrikta Brčko. Porodični zakon Republike Srpske kao zajednički uslov Član 145(2) takođe propisuje da je kod usvojenja djeteta koje je starije od 10 godina potrebna djetetova saglasnost.

282 Član 134(1) Porodičnog zakona Crne Gore; Član 104(1) Porodičnog zakona FBiH; Član 87 (stav 3) Porodičnog zakona Distrikta Brčko.

283 Član 134(2) Porodičnog zakona Crne Gore.

284 Član 104(2) Porodičnog zakona FBiH; Član 87(4) Porodičnog zakona Distrikta Brčko.

285 Član 143 Porodičnog zakona Republike Hrvatske.

286 Član 104 Porodičnog zakona Republike Srbije.

poslovnu sposobnost,²⁸⁷ dok hrvatski zakon ne poznaje ova ograničenja i usvojenje se može zasnovati do osamnaeste godine života djeteta.²⁸⁸ Dijete koje je navršilo desetu godinu života i sposobno je za rasuđivanje,²⁸⁹ odnosno dijete koje je napunilo dvanaest godina života i koje je sposobno da shvati značenje usvojenja,²⁹⁰ mora da se saglasi sa usvojenjem. Razlika u godinama između usvojitelja i usvojenika ne može biti manja od osamnaest, niti veća od 45 godina,²⁹¹ dok hrvatski zakon propisuje da usvojitelj može biti osoba od najmanje 21 godinu starosti, i da razlika u godinama između usvojitelja i usvojenika mora biti najmanje 18 godina.²⁹² Takođe, zakoni regulišu da usvojlac na može biti osoba: koja je lišena roditeljskog prava;²⁹³ koja je (potpuno ili djelimično) lišena poslovne sposobnosti;²⁹⁴ čije ponašanje i osobine pokazuju da takvom licu nije poželjno povjeriti dijete na staranje;²⁹⁵ koja je oboljela od bolesti koja može imati štetne posledice na dijete;²⁹⁶ osuđena za krivično djelo iz grupe krivičnih djela protiv braka i porodice, seksualnih sloboda i protiv života i tijela.²⁹⁷

U pogledu prava na usvojenje, dijete mogu usvojiti:

(a) Bračni drugovi zajednički,²⁹⁸ odnosno bračni drugovi zajednički ili vanbračni partneri zajednički prema odredbama Porodičnog Zakona Republike Srbije.²⁹⁹

(b) jedan bračni drug ako je drugi bračni drug roditelj ili usvojitelj djeteta te jedan bračni drug uz pristanak drugog bračnog druga,³⁰⁰ odnosno lice koje je supružnik ili vanbračni partner roditelja djeteta.³⁰¹

(c) osoba koja nije u braku ako je to od naročite koristi za dijete,³⁰² odnosno, u izuzetnim slučajevima, ministar nadležan za porodičnu zaštitu može dozvoliti usvojenje osobi koja živi sama, ako za to postoje naročito opravdani razlozi.³⁰³

Shodno navedenom, jasno je da istopolni parovi nemaju mogućnost potpunog usvajanja djece. Ovo bi jedino bilo moguće ako bi bili u braku, što je isključeno nepostojanjem zakonske regulative o sklapanju istopolnog braka. Ono što je moguće, po pitanju usvajanja djeteta, je slučaj gdje je propisano da usvojlac može biti osoba koja nije u braku *ako postoje naročito opravdani razlozi za to*. U pravnom predmetu *E.B v. France* (2008) Evropski sud za ljudska prava utvrdio je, da odbijanje davanja saglasnosti za usvojenje djeteta zbog seksualne orijentacije osobe koja nije u braku predstavlja povredu Člana 14 (zabrana diskriminacije), zajedno sa Članom 8 Konvencije (pravo na privatni i porodični život).

287 Član 90 Porodičnog zakona Republike Srbije.

288 Član 132(1) Porodičnog zakona Republike Hrvatske.

289 Član 98 Porodičnog zakona Republike Srbije.

290 Član 134 Porodičnog zakona Republike Hrvatske.

291 Član 99 Porodičnog zakona Republike Srbije. U stavu 2 ovog Člana ističe se da izuzetno, nadležni ministar za porodičnu zaštitu može odlučiti drugačije ako je takvo usvojenje u najboljem interesu djeteta.

292 Ako postoje naročito opravdani razlozi usvojitelj može biti i osoba mlađa od 21 godine starosti (Član 126 Porodičnog zakona Republike Hrvatske).

293 Član 100(2.1) Porodičnog zakona Republike Srbije; Član 128(1.1) Porodičnog zakona Republike Hrvatske.

294 Član 100(2.2) Porodičnog zakona Republike Srbije; Član 128(1.2) Porodičnog zakona Republike Hrvatske.

295 Član 128(1.3) Porodičnog zakona Republike Hrvatske.

296 Član 100(2.3) Porodičnog zakona Republike Srbije.

297 Član 100(2.4) Porodičnog zakona Republike Srbije.

298 Član 133(1) Porodičnog zakona Republike Hrvatske.

299 Član 101(1) Porodičnog zakona Republike Srbije.

300 Član 133(1) Porodičnog zakona Republike Hrvatske.

301 Član 101(2) Porodičnog zakona Republike Srbije.

302 Član 133(2) Porodičnog zakona Republike Hrvatske.

303 Član 101(3) Porodičnog zakona Republike Srbije.

LITERATURA

Knjige, poglavlja u knjigama, časopisi

- Arnardottir, Oddný Mjöll, "Equality And Non-Discrimination Under The European Convention On Human Rights", The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 2003.
- Balon, B., Mršević, Z., "Zločin iz mržnje kao ekstremna manifestacija diskriminacije". U Popadić, D, *Uvod u Mirovne studije*, Vol II, Beograd: Grupa Most, 2006, str. 89-103.
- Barić-Punda, V., "Načelo Nediskriminacije – jedno od temeljnih načela zaštite ljudskih prava i sloboda", Zbornik radova Pravnog Fakulteta u Splitu, god. 42, 2005, str. 27-42.
- Bell, M., "Anti-discrimination law and the European Union", Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Berman, A., "The Repeal of the Sodomy Laws in Tasmania in 1997 and the Status of Homophobia in Contemporary Australia". In Robinson, S. (Ed.), *Homophobia: An Australian history*, New South Wales, Annandale: The Federation Press, 2008, 236-253.
- Blackburn, R., "The Institutions and Processes of the Convention". In Blackburn, R., Polakiewicz, J. (eds), *Fundamental. Rights in Europe: The ECHR and its Member States 1950- 2000*, Oxford University Press, 2001, pp. 3-29.
- Craig, P., De Búrca, G., "EU law: text, cases and materials", 4th ed., Oxford University Press Inc, New York, 2008.
- Fairhurst, J., "Law of the European Union", 5th edition, Harlow: Pearson, 2006.
- Falkner, G., Treib, O., Holzleithner, E. (eds.), "Compliance in the enlarged European Union. Living rights or dead letters?", Aldershot: Ashgate, 2008.
- Farrior, S., "Human Rights Advocacy on Gender Issues: Challenges and Opportunities", *Journal of Human Rights Practice* Vol 1, Number 1, Oxford University Press, March 2009, pp. 83-100.
- Harris, D.J., O'Boyle, M. and C. Warbrick, C., "Law of the European Convention on Human Rights", London: Butterworths, 1995.
- McBride, J., "Proportionality and the European Convention on Human Rights". In Ellis, E. (ed.), *The Principle of Proportionality in the Laws of Europe*, Oxford: Hart Publishing, 1999. pp. 23-3.
- Mršević, Z., "Ka demokratskom društvu – Sloboda javnog okupljanja – Pravo svih", Institut društvenih nauka, Beograd, 2007.
- O'Flaherty, M., Fisher, J. "Sexual Orientation, Gender Identity and International Human Rights Law: Contextualising the Yogyakarta Principles". *Human Rights Law Review* 8 (2), Oxford University Press, 2008, pp. 207-248.
- Saunders, D., "Getting Lesbian and Gay Issues on the International Human Rights Agenda", 18 *Human Rights Quarterly*, Volume 18, Number 1, February 1996.
- Tobler, C., "Indirect Discrimination. A Case Study into the Development of the Legal Concept of Indirect Discrimination under EC law", Antwerp, Oxford: Intersentia, 2005.
- Tobler, C., Waaldijk, K., Case C-267/06, Tadao Maruko v Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen. Judgment of the Grand Chamber of the Court of Justice of 1 April 2008 (with annotation), *Common market law review*, Vol 46, No 2, 2009.

- Türk, H. Alexander, "Judicial Review in EU Law", Edward Elgar Publishing, 2009.
- Uepermann-Witzak, R., "Personal Rights and the Prohibition of Discrimination". In Ehlers, D. (ed.), *European Fundamental Rights and Freedoms*, Berlin: De Gruyter Recht, 2007, pp. 67-96.
- Vachudova, Milada A., "Europe Undivided – Democracy, Leverage, and Integration After Communism", Oxford: Oxford Press, 2005.
- Waaldijk, C., Bonini-Baraldi, M., "Sexual Orientation Discrimination in the European Union: National Laws and the Employment Equality Directive", T-M-C Asser Press: The Hague, 2006.

Evropska Unija, Savjet Evrope

- Charter of Fundamental Rights of the European Union, Official Journal of the European Communities, C 364/01, 18.12.2000.
- The Treaty establishing the European Community (Consolidated version 1997), Official Journal of the European Communities, C 340, 10.11.1997.
- The Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community (Consolidated version 2002), Official Journal of the European Communities, C 325/5, 24.12.2002.
- Commission of the European Communities, Communication from the Commission, 2005 Enlargement Strategy Paper, COM (2005) 561 final, Brussels, 09.11.2005.
- Commission of the European Communities, Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social committee and the Committee of the Regions - Non-discrimination and equal opportunities for all - A framework strategy {SEC(2005) 689}, Brussels, 01.6.2005, COM(2005)224 final.
- Commission of the European Communities, Employment, Social Affairs and Equal Opportunities DG, Directorate-General, Community Programme for employment and social solidarity (PROGRESS) – General Guidelines for the implementation of the Community action programme for employment and social solidarity PROGRESS (2007-2013), Brussels, 21.12.2006, 01/FB D(2006).
- Commission of the European Communities, Proposal for a Council Directive establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation, 25.11.1999, COM (1999)565 final.
- Commission of the European Communities, Proposal for a Council Directive on implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of religion or belief, disability, age or sexual orientation, Brussels, 02.7.2008, COM(2008)426 final.
- Council Decision 2000/750/EC of 27 November 2000 establishing a Community action programme to combat discrimination (2001 to 2006), Official Journal of the European Communities, L 303, 02.12.2000.
- Council Directive 75/117/EEC of 10 February 1975 on the approximation of the laws of the Member States relating to the application of the principle of equal pay for men and women, Official Journal of the European Communities, L 45, 19.02.1975.
- Council Directive 76/207/EEC of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions, Official Journal of the European Communities, L 39, 14.02.1976.
- Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin, Official Journal of the European Communities, L 180, 19.07.2000.
- Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation, Official Journal of the European Communities, L 303, 02.12.2000.

- Council of Europe, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 4 November 1950, ETS 5.
- Decision No 771/2006/EC of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 establishing the European Year of Equal Opportunities for All (2007) — towards a just society, Official Journal of the European Communities, 31.05.2006.
- Decision No 1672/2006/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 2006 establishing a Community Programme for Employment and Social Solidarity — Progress, Official Journal of the European Communities, L 315, 15.11.2006.
- Directive 2002/73/EC of the European Parliament and of the Council of 23 September 2002 amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions, Official Journal of the European Communities, L 269/15, 05.10.2002.
- Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast), Official Journal of the European Communities, L 204, 26.7.2006.

Ujedinjene Nacije

- United Nations, *Charter of the United Nations*, 24 October 1945, 1 UNTS XVI.
- UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General Comment No. 14 (E/C.12/2000/4), The right to the highest attainable standard of health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), 11 August 2000.
- UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General Comment No. 15 (E/C.12/2002/11), The right to water (arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), 20 January 2003.
- UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General Comment No. 18 (E/C.12/GC/18), The Right to work (Article 6 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), 6 February 2006.
- UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General Comment No. 20 (E/C.12/GC/20), Non-Discrimination in Economic, Social and Cultural Rights (art. 2, para. 2), 10 June 2009.
- UN Committee on the Rights of the child (UNCRC), General Comment No. 3 (CRC/GC/2003/3), HIV/AIDS and the right of the child (Thirty-second session, 2003), 17 March 2007.
- UN Committee on the Rights of the child (UNCRC), General Comment No. 4 (CRC/GC/2003/4), Adolescent health and development in the context of the Convention on the Rights of the Child (Thirty-third session, 2003), 1 July 2003.
- UN General Assembly, *Convention on the Rights of the Child*, 20 November 1989, United Nations, Treaty Series, vol. 1577, p. 3.
- UN General Assembly, *International Covenant on Civil and Political Rights*, 16 December 1966, United Nations, Treaty Series, vol. 999, p. 171.
- UN General Assembly, *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, 16 December 1966, United Nations, Treaty Series, vol. 993, p. 3.
- UN General Assembly, *Statement on Human Rights, Sexual Orientation and Gender Identity*, 18 December 2008.
- UN General Assembly, *Universal Declaration of Human Rights*, 10 December 1948, 217 A (III).

- UN Human Rights Committee, General Comment 18, Non-discrimination (Thirty-seventh session, 1989), Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies, U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 at 26 (1994).
- UN Human Rights Committee, *Toonen v Australia*, CCPR/C/50/D/488/1992, 4 April 1994.
- UN Human Rights Committee, Views of the Human Rights Committee under the Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights: Communication No. 941/2000, UN Doc CCPR/C/78/D/941/2000 (*Young v Australia*), 18 September 2003.
- UN Human Rights Committee, Views of the Human Rights Committee: Communication No 488/1992, UN Doc CCPR/C/50/D/488/1992 (*Toonen v Australia*), 31 March 1994.
- UN Human Rights Committee, Views of the Human Rights Committee under the Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights: Communication No. 941/2000, UN Doc CCPR/C/78/D/941/2000 (*Young v Australia*), 18 September 2003.

Pravni predmeti: Evropski sud pravde i Evropski sud za ljudska prava

- Case C-13/94, *P. v S. and Cornwall County Council*, European Court reports 1996, Page I-2143.
- Case C-249/96, *Lisa Jacqueline Grant v South-West Trains Ltd.*, European Court reports 1998, Page I-621.
- Cases C-122/99P and C-125/99P, *D & Sweden v Council*, European Court reports 2001, Page I-4319.
- Case C-267/06, *Tadao Maruko v Versorgungsanstalt der deutschen Bühnen*, Court of Justice of the European Union, Judgement, 01.04.2008.
- Case C-303/06, *S. Coleman v Attridge Law and Steve Law*, European Court reports 2008, Page I-5603.
- Case *A.D.T. v The United Kingdom*, Application No. 35765/97, European Court of Human Rights, 31. July 2000.
- Case of *B. v France*, Application No. 13343/87, European Court of Human Rights, 25 March 1992.
- Case *Beck, Copp and Bazeley v The United Kingdom*, Application Nos. 48535/99, 48536/99 and 48537/99, European Court of Human Rights, October 22, 2002.
- Case *Christine Goodwin v The United Kingdom*, Application No. 28957/95, European Court of Human Rights, 11 July 2002.
- Case *D.H. and Others v. Czech Republic*, Application No. 57325/00, European Court of Human Rights, 7 Februar 2006.
- Case *Dudgeon v The United Kingdom*, Application No. 7525/76, European Court of Human Rights, 22 October 1981.
- Case *E.B. v. France*, Application No. 43546/02, European Court of Human Rights, 22 January 2008.
- Case *Grant v The United Kingdom*, Application No. 32570/03, European Court of Human Rights, 23 May 2006.
- Case *Karner v Austria*, Application No. 40016/98, European Court of Human Rights, 24 July 2003.
- Case *Kozak v Poland*, Application No. 13102/02, European Court of Human Rights, 2 March 2010.
- Case *L. v Lithuania*, Application No. 27527/03, European Court of Human Rights, 11 September 2007.

- Case *L. and V. v Austria*, Application No. 39392/98 i 39829/98, European Court of Human Rights, January 9, 2003.
- Case *Lustig-Prean and Beckett v The United Kingdom*, Application No. 31417/96 and 32377/96, European Court of Human Rights, September 27, 1999.
- Case *Marckx v Belgium*, Application no. 6833/74, European Court of Human Rights, 13 June 1979.
- Case *Modinos v Cyprus*, Application No. 15070/89, European Court of Human Rights, April 22, 1993.
- Case *Norris v Ireland*, Application No. 10581/83, European Court of Human Rights, October 26, 1988.
- Case *Perkins and R. v The United Kingdom*, Application No. 43208/98 and 44875/98, European Court of Human Rights, October 22, 2002.
- Case *'Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium' v Belgium* (Merits) - Belgian Linguistics v. Belgium - Application Nos. 1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63, 2126/64, European Court of Human Rights, 23 July 1968.
- Case *S.L. v Austria*, Application No. 45330/99, European Court of Human Rights, January 9, 2003.
- Case *Salgueiro Da Silva Mouta v Portugal*, Application No. 33290/96, European Court of Human Rights, December 21, 1999.
- Case *Sampanis and Others v Greece*, Application No. 32526/05, European Court of Human Rights, 5 Jun, 2008.
- Case *Smith and Grady v The United Kingdom*, Application No. 33985/96 i 33986/96, European Court of Human Rights, September 27, 1999.
- Case *Van Kück v Germany*, Application No. 35968/97, European Court of Human Rights, 12 June 2003.

Ustavi/Statuti

- Statut Brčko Distrikta, Službene novine Distrikta Brčko, br. 1/00, 4/00, 7/04, 20/05, 24/05 i 3/07.
- Ustav Crne Gore, „Sl. list Crne Gore“, broj 1/07 od 25. oktobra 2007.
- Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, „Sl. list Federacije Bosne i Hercegovine“, 1/94, 13/97, 16/02, 22/02, 52/02, 60/02, 18/03, 63/03.
- Ustav Republike Hrvatske (konsolidovana verzija) „Narodne novine“ br. 41/01 od 7. maja, 2001, zajedno sa korekcijama objavljenim u „Narodne novine“ br. 55 od 15. Juna, 2001.
- Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br. 98/06.
- Ustav Republike Srpske, Konsolidovani tekst od 2003, [Amandmani usvojeni na Skupštini Republike Srpske 18. aprila 2002, kao i oni nametnuti Odlukom Visokog predstavnika 150/02 objavljenom u Sl. listu Republike Srpske, 36/00, Odlukom 162/02, Sl. list 31/02; Odlukom 37/02, Sl. list 69/02 i Odlukom 131/03, Sl. list 31/03. Amandmani su objavljeni u Sl. listu Republike Srpske 98/03] Službeni list Republike Srpske 6/92, 8/92, 15/92, 19/92, 21/92, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96 and 21/9.

Zakoni o zabrani diskriminacije

- Zakon o suzbijanju diskriminacije, „Narodne novine“ Službeni list RH br. 85, 21. jul 2008.
- Zakon o zabrani diskriminacije, „Sl. list Crne Gore“, br. 46/10 od 06.08.2010.

- Zakon o zabrani diskriminacije, "Službeni Glasnik BiH br. 59/09, Jul 2009.
- Zakon o zabrani diskriminacije, "Službeni glasnik" Republike Srbije br. 22/2009, 30. mart 2009., stupio na snagu 7. aprila 2009., osim Članova 28-40 koji su stupili na snagu 1. januara 2010.

Zakoni: Obrazovanje

- Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju BiH, "Službeni glasnik BiH" br. 18/03.
- Okvirni zakon o visokom obrazovanju, "Službeni glasnik BiH" br. 59/07, 7. avgust 2007.
- Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, "Službeni list Republike Crne Gore" brojevi 64/02 od 28.11.2002, 31/05 od 18.05.2005 i 49/07 od 10.08.2007.
- Udžbenički standard „Narodne novine RH” Br. 63, 15.04.2003.
- Zakon o visokom obrazovanju, "Službeni glasnik RS" br. 76/05, 30.8.2005.
- Zakon o visokom obrazovanju, "Službeni list Republike Crne Gore" br. 60/03.
- Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju Republike Hrvatske, "Narodne novine" br. 123, 31.07.2003.

Zakoni: Mediji

- Zakon o elektroničkim medijima, "Narodne novine RH" br. 59, 122/03 i 153/09.
- Zakona o hrvatskoj radio televiziji "Narodne novine RH" br. 25/03.
- Zakon o javnom informisanju RS, "Službeni glasnik" RS br. 43/03 2003, 22.4.2003.
- Zakon o medijima, "Narodne novine RH" br. 59, 10.05.2004.
- Zakon o medijima, Službeni list RCG" br. 51/02.
- Zakon o radiodifuziji Republike Srbije, "Službeni glasnik RS" br. 42/02, 18.07.2002, prema Amandmanima iz Službenog glasnika RS", brojevi: 97/04, 76/05, 79/05, 62/06, 85/06, 86/06, 41/09.

Zakoni o radu

- Zakon o radu Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine FBiH" brojevi 43/99, 32/00 i 29/03.
- Zakon o radu (Konsolidovani tekst), "Službeni glasnik Republike Srpske" br. 55/07, 30.05.2007.
- Zakon o radu (Pročišćeni tekst), „Narodne novine RH“ br. 137/04, 21.09. 2004.
- Zakon o radu, "Službeni glasnik RS" brojevi 24/2005 61/2005, 54/2009.
- Zakon o radu, "Službeni list CG" br. 49/08.
- Zakon o radu, "Službene novine FBiH" brojevi 43/99, 32/00 i 29/03.

Krivični zakoni

- Krivični zakon Bosne i Hercegovine (Konsolidovana verzija), Službene novine BiH brojevi 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05.
- Krivični zakon Distrikta Brčko, "Službeni glasnik Brčko Distrikta" br. 10/03.
- Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine FBiH" br. 36/03, 29. Jul 2003.
- Krivični zakon Republike Hrvatske "Narodne novine" br. 110, 21. oktobar, 1997. (stupio na snagu 1. januara 1998.); Promjene Krivičnog zakona "Narodne novine" br. 27/98, 27. februar 1998.; Amandmani i dodaci Krivičnom zakonu, "Narodne novine" br. 129/2000, 22. decembar 2000.; Amandmani Krivičnog zakona, "Narodne novine" br. 51/2001, 6. jun 2001.; Amandmani i dodaci Krivičnom zakonu, "Narodne novine" br. 111/2003, 15. jul 2003; Amandmani i dodaci Krivičnom zakonu, "Narodne novine" br. 105/2004, 28. jul 2004.; Amandmani i dodaci Krivičnom zakonu, "Narodne novine" br. 110/2007, 25. oktobar 2007.; Amandmani i dodaci Krivičnom zakonu, "Narodne novine" br. 152/2008, 24. decembar 2008.
- Krivični zakon, "Službeni glasnik Republike Srbije" Brojevi. 85/2005, 88/2005, 107/2005.
- Krivični zakonik, "Službeni list Crne Gore" Brojevi 70/2003, 13/2004, 47/2006, 40/2008 i /2010

Porodični zakoni

- Obiteljskog zakon Republike Hrvatske, "Narodne novine" br. 116/2003, 17/2004, 136/2004, 107/2007.
- Porodični zakon Distrikta Brčko BiH "Službeni glasnik Brčko Distrikta" br. 23/07.
- Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine FBiH" br. 35/05, 41/05;
- Porodični zakona Crne Gore, "Službeni list CG" br. 1/07, 9. januar 2007.
- Porodični zakon Republike Srpske "Službeni glasnik Republika Srpska" br. 54/02.
- Zakon o braku i porodičnim odnosima Republike Srbije, "Službeni glasnik RS" br. 18/2005.

Ostali zakoni

- Gesetz über die Eingetragene Lebenspartnerschaft (Lebenspartnerschaftsgesetz - LPartG) vom 16. Februar 2001 (BGBl. I S. 266); Geändert vom 15. Dezember 2004 (BGBl. 2004 I S. 3396).
- Zakon o istospolnim zajednicama, "Narodne novine" Republike Hrvatske, br.116/2003

Internet referenca

- Evropska Komisija za pravo seksualne orijentacije
European Commission on Sexual Orientation Law (ECSOL)
<http://www.sexualorientationlaw.eu/>

Marko Jurčić, LGBT aktivist
Republika Hrvatska

ZAKONSKI OKVIR I NJEGOVA PRIMJENA KOD ZABRANE DISKRIMINACIJE I NASILJA NA OSNOVU SEKSUALNE ORIJENTACIJE I RODNOG IDENTITETA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Osnove diskriminacije LGBT osoba koje prepoznaju zakoni RH su: seksualna orijentacija, rodni identitet i rodno izražavanje, dok se ponekad navodi i termin “druge osobine”.

Ustav RH u članku 14. spominje “druge osobine”, a pokušaj da se u taj članak Ustava eksplicitno uvrsti i osnova za ostvarivanje prava i slobode neovisno o seksualnoj orijentaciji dogovorom između parlamentarnih stranaka nije uvrštena u konačni prijedlog ustavnih promjena iz 2010., dok se o uvrštavanju rodnog identiteta i rodnog izražavanja u Ustav RH nije uopće ni raspravljao.

Hrvatsko zakonodavstvo spominje zaštitu LGBT osoba od diskriminacije kroz 10 zakona, od kojih su dva uvjet za članstvo u Europskoj uniji (Zakon o suzbijanju diskriminacije i Zakon o radu). Kroz te zakone regulirana su gotovo sva polja života LGBT osoba, osim obiteljskog, dok se dodatna zaštita od diskriminacije transrodnih osoba treba osigurati i kroz promjene Zakona o osobnom imenu i Zakona o državnim maticama.

Kada je u pitanju reguliranje obiteljskog, odnosno bračnog života LGBT osoba, Hrvatski sabor je 2003. godine izglasao Zakon o istospolnim zajednicama koji u praksi nije pokazao nikakve rezultate. Takav zakon, koji je nastao kao politički konsenzus tadašnje koalicije (SDP-LS-HSS-HNS-LIBRA) regulira (izvanbračnu istospolnu) zajednicu koja se ne može registrirati, već se sudskim putem dokazuje da bi se ostvarila tek dva prava – pravo na podjelu zajednički stečene imovine i pravo na uzdržavanje partnera/ice na godinu dana nakon prekida istospolne zajednice. Prijedlog Zakona o registriranom partnerstvu dvojice zastupnika 2005. godine tadašnja saborska većina nije podržala, zahvaljujući vladajućem HDZ-u, kao i strankama koje su im se pridružile u rušenju tog zakona – HSS i HSP. LGBT organizacije zabilježile su tada brojne izljeve govora mržnje od strane niže rangiranih zastupnika HDZ-a.

U aktualnom sazivu Hrvatskog sabora vladajuća većina (HDZ-HSS) u decembru 2010. odbila je raspravljati prijedlog zastupnika SDP-a o izmjenama Zakona o osobnom imenu koje bi učinile bolju zaštitu privatnosti transrodnih osoba, što bi osiguralo da se zahtjev za promjenom imena ne objavljuje na oglasnoj ploči u nadležnoj općini te da promjene spola i imena nisu vidljive na rodnom listu osobe.

1) Kazneni zakon

Značenja izraza u ovom zakonu

Čl. 89

(36) “Zločin iz mržnje je svako kaznenio djelo ovoga Zakona, počinjeno iz mržnje prema osobi zbog njezine rase, boje kože, spola, spolne orijentacije, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog podrijetla, imovine, rođenja, naobrazbe, društvenog položaja, dobi, zdravstvenog statusa ili drugih osobina

Rasna i druga diskriminacija

Čl. 174.

(1) Tko na temelju razlike u rasi, vjeri, jeziku, političkom ili drugom uvjerenju, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama, spolu, boji kože, nacionalnosti ili etničkome podrijetlu krši temeljna ljudska prava i slobode priznate od međunarodne zajednice, kaznit će se kaznom zatvora od šest mjeseci do pet godina.

(2) Kaznom iz stavka 1. ovoga članka kaznit će se tko progona organizacije ili pojedince zbog njihova zalaganja za ravnopravnost ljudi.

(3) Tko u cilju širenja rasne, vjerske, spolne, nacionalne, etničke mržnje ili mržnje po osnovi boje kože ili spolnog opredjeljen-

ja, ili drugih osobina, ili u cilju omalovažavanja, javno iznese ili pronese zamisli o nadmoćnosti ili podčinjenosti jedne rase, etničke ili vjerske zajednice, spola, nacije ili zamisli o nadmoćnosti ili podčinjenosti po osnovi boje kože ili spolnog opredjeljenja, ili drugih osobina, kaznit će se kaznom zatvora od tri mjeseca do tri godine.

2) Zakon o ravnopravnosti spolova

Definicije pojmova

čl. 6

(1) Diskriminacija na temelju spola (u daljnjem tekstu: diskriminacija) označava svaku razliku, isključenje ili ograničenje učinjeno na osnovi spola kojemu je posljedica ili surha ugrožavanje ili onemogućavanje priznanja, uživanja ili korištenja ljudskih prava i osnovnih sloboda u političkom, gospodarskom, društvenom, kulturnom, građanskom ili drugom području na osnovi ravnopravnosti muškaraca i žena, obrazovnom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom, građanskom i svakom drugom području života.

(3) Zabranjuje se diskriminacija na temelju spolne orijentacije.

Diskriminacija na područjima zapošljavanja i rada

Čl. 13

(5) Pri oglašavanju nije dozvoljeno koristiti izričaje koji uzrokuju ili bi mogli uzrokovati diskriminaciju na temelju spola, bračnog i obiteljskog statusa i spolne orijentacije.

3) Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju

Uvjeti za upis

Čl. 77

(2) Sveučilište, veleučilište ili visoka škola utvrđuju postupak odabira pristupnika za upis na način koji jamči ravnopravnost svih pristupnika bez obzira na rasu, boju kože, spol, jezik, vjeru, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno podrijetlo, imovinu, rođenje, društveni položaj, invalidnost, seksualnu orijentaciju i dob. Sveučilište, veleučilište ili visoka škola utvrđuju kriterije (uspjeh u prethodnom školovanju, vrsta završenog školovanja, uspjeh na klasifikacijskom ili drugom ispitu, posebna znanja, vještine ili sposobnosti i sl.) na temelju kojih se obavlja klasifikacija i odabir kandidata za upis.

4) Zakon o medijima

Opća načela

Čl. 3

(4) Zabranjeno je prenošenjem programskih sadržaja u medijima poticati ili veličati nacionalnu, rasnu, vjersku, spolnu ili drugu neravnopravnost ili neravnopravnost na temelju spolne orijentacije, kao i ideološke i državne tvorevine nastale na takvim osnovama, te izazivati nacionalno, rasno, vjersko, spolno ili drugo neprijateljstvo ili nesnošljivost, neprijateljstvo ili nesnošljivost na temelju spolne orijentacije, poticati nasilje i rat.

5) Zakon o elektroničkim medijima

Opće odredbe

Čl. 12

(2) U audio i/ili audiovizualnim medijskim uslugama nije dopušteno poticati, pogodovati poticanju i širiti mržnju ili diskriminaciju na osnovi rase ili etničke pripadnosti ili boje kože, spola, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog podrijetla, imovnog stanja, članstva u sindikatu, obrazovanja, društvenog položaja, bračnog ili obiteljskog statusa, dobi, zdravstvenog stanja, invaliditeta, genetskog naslijeđa, rodnog identiteta, izražavanja ili spolne orijentacije, te antisemitizam i ksenofobiju, ideje fašističkih, nacionalističkih, komunističkih i drugih totalitarnih režima.

Čl. 16

(4) Audiovizualne komercijalne komunikacije ne smiju:

- dovoditi u pitanje poštivanje ljudskog dostojanstva
- uključivati ili promicati bilo kakvu diskriminaciju na temelju spola, rase, etničke pripadnosti, nacionalnosti, vjere ili uvjerenja, invalidnosti, dobi ili spolne orijentacije,
- poticati ponašanje koje je štetno za zdravlje ili sigurnost,
- poticati ponašanje koje je iznimno štetno za zaštitu okoliša.

6) Zakon o istospolnim zajednicama

<http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/306172.html>

7) Zakon o radu

Zabrana diskriminacije

Čl. 2.

(1) Zabranjena je izravna ili neizravna diskriminacija osobe koja traži zaposlenje i osobe koja se zaposli (radnik, namještenik, službenik ili drugi radnik (u daljnjem tekstu: radnik) na temelju rase, boje kože, spola, spolnog opredjeljenja, bračnoga stanja, porodičnih obveza, dobi, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog podrijetla, imovnog stanja, rođenja, društvenog položaja, članstva ili nečlanstva u političkoj stranci, članstva ili nečlanstva u sindikatu te tjelesnih ili duševnih poteškoća.

8) Zakon o športu

Opća odredba

Čl. 1.

(3) Šport mora biti jednako dostupan svima bez obzira na dob, rasu, spol, spolnu orijentaciju, vjeru, nacionalnost, društveni položaj, političko ili drugo uvjerenje.

9) Zakon o azilu

Značenje izraza u ovom Zakonu

Čl. 2

Određena društvena skupina podrazumijeva osobe iz iste sredine, istih običaja ili istog društvenog položaja. Članovi te skupine dijele uvjerenja na kojima se temelji njihov identitet ili svijest te ih se ne žele odreći. Skupina mora imati poseban identitet u relevantnoj zemlji te se razlikovati od društva koje ju okružuje. Ovisno o okolnostima u zemlji podrijetla, određena društvena skupina može značiti i skupinu koja se temelji na zajedničkim karakteristikama spolne orijentacije.

Stoga se većina odredbi Zakona o azilu odnosi i na LGB osobe, npr:

Zabrana prisilnog udaljenja ili vraćanja (»refoulement«)

Članak 3.

Nije dopušteno prisilno udaljiti ili na bilo koji način vratiti stranca u zemlju u kojoj bi njegov život ili sloboda bili ugroženi zbog rase, vjerske ili nacionalne pripadnosti, pripadnosti određenoj društvenoj skupini ili zbog političkog mišljenja ili u zemlju u kojoj bi mogao biti podvrgnut mučenju, nečovječnom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju.

10) Zakon o volonterstvu

Načelo zabrane diskriminacije volontera i korisnika volontiranja

Čl. 9.

(1) Organizator volontiranja dužan je postupati prema volonterima u skladu s načelom jednakih mogućnosti za sve osobe bez obzira na: dob, rasu, boju kože, jezik, vjeru, spol, spolnu orijentaciju, rod i rodno izražavanje, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno podrijetlo, imovinsko stanje, naobrazbu, društveni položaj, bračno stanje, obiteljske obveze, članstvo ili ne članstvo u političkoj stranci, udruzi ili sindikatu, tjelesne ili duševne poteškoće ili oboljenja i druge osobne karakteristike ako drukčije ne proizlazi iz prirode volonterske aktivnosti, mogućnosti same volonterke ili volontera ili ako nije drukčije uređeno ovim Zakonom.

(2) Organizator volontiranja i volonterka ili volonter dužni su postupati prema fizičkim osobama korisnicima volontiranja prema načelu jednakih mogućnosti za sve osobe bez obzira na: dob, rasu, boju kože, jezik, vjeru, spol, spolnu orijentaciju, rod i rodno izražavanje, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno podrijetlo, imovinsko stanje, naobrazbu, društveni položaj, bračno stanje, obiteljske obveze, članstvo ili ne članstvo u političkoj stranci, udruzi ili sindikatu, tjelesne ili duševne poteškoće ili oboljenja i druge osobne karakteristike.

11) Zakon o suzbijanju diskriminacije

Čl. 1

Ovim se Zakonom osigurava zaštita i promicanje jednakosti kao najviše vrednote ustavnog poretka Republike Hrvatske, stvaraju se pretpostavke za ostvarivanje jednakih mogućnosti i uređuje zaštita od diskriminacije na osnovi rase ili etničke pripadnosti ili boje kože, spola, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog podrijetla, imovnog stanja, članstva u sindikatu, obrazovanja, društvenog položaja, bračnog ili obiteljskog statusa, dobi, zdravstvenog stanja, invaliditeta, genetskog naslijeđa, rodnog identiteta, izražavanja ili spolne orijentacije.

NASILJE PROTIV LGBT OSOBA U REBUBLICI HRVATSKOJ

1. Ljudska prava LGBT osoba i priključivanje Europskoj uniji

Unatoč novim pozitivnim mjerama u hrvatskom zakonodavstvu, posebice od donošenja Zakona o suzbijanju diskriminacije, što je prepoznala i Europska komisija u svojem Izvješću o napretku pregovora s Europskom unijom ("SEC(2010) 1326"), do sada nije izrečena niti jedna presuda za kazneno djelo poticanje na rasnu ili drugu mržnju. Od 2010. pred sudom se nalaze dva slučaja udruženih tužbi po Zakonu o suzbijanju diskriminacije, a dvije tužbe za diskriminaciju čekaju očitovanje suda.

Kako stoji u Izvješću o napretku pregovora s EU za 2010. godinu, a odnosi se na mjere iz Poglavlja 23 - pravosuđe i temeljna prava: "LGBT (lezbijke, gejevi, biseksualne i transrodne) osobe bile izložene prijetnjama i napadima, no odgovor vlasti bio je ograničen."

U posebnom Izvještaju o stanju u području pravosuđa i ljudskih prava u Hrvatskoj Europske komisij, a koje se tiče samo analiziranja mjerila za zatvaranje poglavlja 23, objavljenog u februaru 2011. godine zaključeno je da "Hrvatska će trebati daljnje jačanje Ureda pučkog pravobranitelja posebice kroz osiguravanje planiranih dodatnih članova osoblja i povećanja proračuna, te će trebati osigurati odgovarajuće praćenje preporuka pučkog pravobranitelja i napraviti daljnji napredak u provedbi antidiskriminacijskog zakona i Zakona o zločinu iz mržnje." (<http://to.ly/9LYN>)

2. Zločin iz mržnje – gorući problem za LGBT osobe u Republici Hrvatskoj

Stopa nasilja i diskriminacije LGBT osoba u RH strahovito su visoki. Prema istraživanju prof. Aleksandre Pikić i prof. Ivane Jugović ("Nasilje nad lezbijkama, gejevima i biseksualnim osobama u Hrvatskoj", 2006) svaki drugi gej muškarac, lezbijka ili biseksualna osoba u Hrvatskoj doživjela je neki oblik nasilja. Od ukupnog broja ispitanih LGBT osoba koje su doživjele nasilje, u 42 posto slučajeva radi se o psihološkom nasilju (uvrede, psovke, izmijavanje, ucjene, prijetnje i drugi oblici povrede dostojanstva – u najvećem broju nepoznate osobe na otvorenim mjestima, zatim kolege na poslu/školi/fakultetu, članovi uže obitelji te javna služba), dok se u 30 posto slučajeva radi o seksualnom nasilju (počinitelji su najčešće nepoznate osobe ili seksualni partner/ica), a u 15 posto slučajeva zabilježeno je fizičko nasilje (u daleko najvećem broju počinitelji su nepoznate osobe na javnim mjestima). Primjetan je i visok postotak ekonomskog nasilja/uskraćivanja od strane uže ili šire rodbine (18 posto).

Podaci istraživanja Jugović/Pikić iz 2005. poklapaju se s istraživanjem Lezbijske organizacije Rijeka iz 2007. prema kojem je čak 47 osoba doživjelo neki oblik nasilja, dok je 97 posto ispitanih čulo da je neka LGBT osoba bila izložena nekom nasilju. Od ukupnog broja osoba koje su doživjele nasilje, svaka druga je bila verbalno zlostavljana, dok je četvrtina bila izložena raznim oblicima fizičkog nasilja. Po tom istom istraživanju 34 posto LGBT osoba nikada nikome nije prijavilo nasilje, dok ih je samo 5 posto prijavilo institucijama.

Iskustva naših udruga pokazuju da najveći broj zločina iz mržnje žrtve nikada ne prijave policiji ponajviše iz straha od osvete, daljnjeg razotkrivanja njihove seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta, ali i zbog nepovjerenja u rad policijskih službenika.

Ured za ljudska prava Vlade RH od 2006. godine bilježi broj zločina iz mržnje. Od 2011. statistika zločina iz mržnje trebala bi se sistematički provoditi prema Protokolu o postupanju u slučaju zločina iz mržnje, što znači da bi javnosti bio poznata i osnova diskriminacije po kojoj je počinjen zločin iz mržnje.

U razdoblju od 2006 – 2009 Državno odvjetništvo RH imalo je 70 kaznenih predmeta koji su povezani sa zločinom iz mržnje. Koji su od tih kaznenih tjela odnosi na zločin iz mržnje po osnovi seksualne orijentacije, nije poznato.

3. Preporuke za poboljšanja

Mišljenja smo da se u rad na suzbijanju homofobije i transfobije trebaju uključiti i druge institucije, te škole i sveučilišta. Naime, primjetan je i veoma visok postotak homofobije i predrasuda kod mladih osoba opće populacije. Prema rezultatima ispitivanja 999 učenika hrvatskih srednjih škola (Politički stavovi učenika završnih razreda srednjih škola i njihove determinante dr.sc. Dragan Bagić, Filozofski fakultet u Zagrebu. GONG 2010.), čak 45,9 posto mladih smatra da je homoseksualnost bolest, dok 64,3 potpuno se ili dijelom slaže s time da bi "homoseksualnim osobama trebalo zabraniti javno nastupanje jer te osobe na taj način utječu na odgoj mladih". Uzmemo li u obzir da su upravo mladi do 20 godina najčešći počinitelji zločina iz mržnje, što pokazuju policijska izvješća a što što su dokumentirale naše grupe (Gaybashing karta: <http://to.ly/8e7X>), predlažemo da Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH predloži mjeru izrađivanja Nacionalne strategije suzbijanja homofobije i transfobije.

Tabela 3.4

	2006.	2007.	2008.	2009.
BROJ PREDMETA	4	23	24	19
PRESUDE	1 osuđujuća presuda/ 1 osuđujuća presuda	6 osuđujućih presuda/ 1 osuđujuća presuda	9 osuđujućih presuda	5 osuđujućih presuda

U 2010. godini po prvi puta smo uspjeli dobiti informacije o osnovama diskriminacije po kojima je počinjeno neko kazneno djelo iz mržnje: od ukupno 27 zabilježenih zločina iz mržnje (podaci MUP-a i Državnog odvjetništva) u 2010. godini, dva se odnose na kaznena djela počinjena iz mržnje po osnovi seksualne orijentacije, dok se ostali slučajevi odnose na nacionalnu (srpsku, grčku, makedonsku i albansku), regionalnu (dalmatinsku), etničku (romsku) odnosno, kako zakon kaže, rasnu pripadnost.

Iako su policija i Državno odvjetništvo u 2010. zabilježili svega dva slučaja zločina iz mržnje protiv LGBT osoba (u oba slučaja radi se o osuđujućim presudama), nevladine organizacije dokumentirale su najmanje 8 zločina iz mržnje protiv LGBT osoba. U najmanje dva slučaja policija nije kroz istražni postupak događaje nije prepoznala i kvalificirala kao zločin iz mržnje.

Monitorirajući dva slučaja zločina iz mržnje u 2010. godini prepoznali smo da unatoč osuđujućim presudama za kaznena djela počinjena iz mržnje, sudovi nijesu uzimali diskriminaciju kao otegotni element, već su visine presude bile uobičajene takva za kaznena djela koja nisu počinjena iz mržnje. U oba slučaja Državno odvjetništvo RH uložilo je žalbu na presude koje su, prema njihovom mišljenju, preniske, a radi se o uvjetnim, odnosno 8 mjesečnim zatvorskim kaznama, iako su počinitelji svi redom već bili kažnjavani za nasilnička ponašanja.

4. LGBT(IQ) pokret u RH

U RH LGBT pokret kontinuirano postoji od 2002. godine i organiziranja prve zagrebačke Povorke ponosa, dok se razni oblici političkog organiziranja LGB osoba javljaju još od 1989. godine, no zbog ratnih okolnosti veliki broj LGBT aktivista/kinja angažira se u Antiratnoj kampanji Hrvatske.

Trenutno postoji pet registriranih LGBT organizacija koje su prvenstveno fokusirane na javno-političko djelovanje (prema institucijama i/ili prema LGBT zajednici), uz koje još djeluje nekoliko neformalnih LGBT grupa, ad-hoc inicijativa, ali i ljudsko-pravaških organizacija koje se povremeno bave i LGBT pravima.

Od pet registriranih udruženja od 2010. postoji jasna politička polarizacija na dvije koalicije: Centar za LGBT ravnopravnost (udruge Zagreb Pride, Lezbijka organizacija Rijeka - LORI i Queer Zagreb) s jedne strane, te Iskorak i Kontra s druge.

Od neformalnih grupa i ad-hoc inicijativa trenutno djeluju: Zbeletron, Voxfeminae, kulturno-ulična gej Akcija (kugA), Qlapa, Qsport, Queer-art-gerila i LeZbor, dok su u prošlosti djelovale još i LoST, Inicijativa Queer Zadar, Duga Vuko-

var, ŽUG-Ženska urbana gerila, Lila Inicijativa, NoNe, Oskar – udruženje homoseksualaca, podružnica Iskorak Rijeka, podružnica Iskorak Osijek, te LIGMA, kao nevladina organizacija koja je postojala od 1992 – 1997.

Među relevantnim ljudsko-pravaškim organizacijama, LGBT pravima bave se Ženska soba, Kuća ljudskih prava, Domine, BaBe i Centar za mirovne studije.

U RH vlada izrazito neprijateljska atmosfera prema LGBT zajednici izvan Zagreba, izuzev regije Istra i Primorje, stoga LGBT pokret u drugim regijama, gradovima i mjestima koje ne gravitiraju prema Zagrebu i Rijeci, trećem gradu po veličini, uopće ne postoji, a LGBT zajednica ostaje praktički potpuno nevidljiva. Stanje ljudskih prava i društveni položaj LGBT osoba u tim mjestima može se stoga samo pretpostaviti.

LGBT pokret najviše se financira preko natječaja na različite projekte Europske unije, dok su pojedine organizacije razvile strateške partnerske odnose sa drugim međunarodnim LGBT ili feminističkim fondacijama (Astrea, Mama Cash, Heinrich Boell Stiftung i Global fund for Women), dok je tek manji dio aktivnosti podržan od strane hrvatskih institucija (Grad Zagreb, Grad Rijeka, Ministarstvo kulture, Ministarstvo zdravstva, Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva itd..)

Marija Savić

LGBT aktivistkinja između Sarajeva i Beograda

ZAKONSKI OKVIR I NJEGOVA PRIMENA KOD ZABRANE DISKRIMINACIJE I NASILJA NA OSNOVU SEKSUALNE ORIJENTACIJE I RODNOG IDENTITETA U REPUBLICI SRBIJI

Nakon 2009. godine i usvajanja Zakona o zabrani diskriminacije, može se reći da u Srbiji trenutno postoji solidan zakonski okvir za zaštitu prava lezbejki, gejeva i biseksualnih osoba (LGBT), što nažalost ne važi i za transrodne osobe. Međutim, sam zakonski okvir bez implementacije nije dovoljan za potpunu zaštitu prava LGBT osoba. Antidiskriminativne odredbe u kojima se eksplicitno spominje i zabrana diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije prisutne su u okviru pet zakona u Srbiji: Zakon o radu, Zakon o visokom obrazovanju, Zakon o učeničkom i studentskom standardu, kao i dva tzv. medijska zakona: Zakon o javnom informisanju i Zakon o radiodifuziji.

U svim ovim zakonima, antidiskriminativne odredbe usvojene su u skladu sa međunarodnim standardima, ali se u praksi gotovo uopšte ne primenjuju. Kada se radi o diskriminaciji istopolno orijetisanih osoba na radu ili kroz obrazovni sistem, ovaj vid diskriminacije je i dalje vrlo prikriven, tako da neprimenjivanje ovih zakona ponajviše ima veze sa strahom žrtava da prijavljuju slučajeve. Međutim, kada je reč o govoru mržnje putem medija, glavni razlog neprimenjivanja zakona leži upravo u nefunkcionisanju institucija odgovornih za njihovo primenjivanje.

Od 2007. godine, Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava se više puta obraćala Republičkoj radio-difuznoj agenciji (RRA), zbog govora mržnje prema LGBT zajednici u elektronskim medijima. RRA je do 2010. godine odgovarala jedino u situacijama kada je, zbog probijanja zakonskog roka za utvrđivanje činjenica i izricanje mera, intervenisao i Republički ombudsman. Sve odluke RRA do 2010. godine bile su negativne po LGBT zajednicu, tj. RRA je u svim slučajevima tvrdila da su pritužbe neosnovane. Međutim, 2010. godine RRA po prvi put je zaključila da je u emisija *Luda kuća*, emitovanoj na TV Košava 2009. godine, zaista bio prisutan govor mržnje prema transrodnim osobama. Nažalost, ovaj jedini pozitivan korak koji je RRA napravila kada je u pitanju zabrana govora mržnje u medijima prema LGBT osobama, nije bio zvaničan (RRA je Labrisu poslala e-mail, ali ne i zvaničan pismeni odgovor), niti je RRA izrekla mere emiteru zbog utvrđenog govora mržnje.

U martu 2009. godine usvojen je opšti Zakon o zabrani diskriminacije. Nakon više od pet godina zalaganja organizacija civilnog društva za usvajanje ovog zakona, on je usvojen onda kada je to postao uslov za približavanje Srbije evropskim integracijama. Sam proces usvajanja Zakona o zabrani diskriminacije pratili su brojne političke kontroverze. Samo dan pre nego što je o usvajanju ovog zakona trebalo da se glasa u skupštini, Vlada Republike Srbije povukla je model zakona iz skupštinske procedure, a zbog intervencije Srpske pravoslavne crkve koja je tražila izmenu člana 18, koji se odnosi na verska uverenja, kao i brisanje člana 21, koji zabranjuje diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Tokom 22 dana, koliko je bilo potrebno da se zakon vrati u skupštinsku proceduru i izglasa, bio je izražen napor pre svega Koalicije protiv diskriminacije u lobiranju i zagovaranju za usvajanje ovog zakona u neizmenjenom sadržaju. Pored informacija o preko 400 predloženih amandmana na predlog Zakona o zabrani diskriminacije, nakon vraćanja u skupštinsku proceduru neretko smo imale/i prilike da slušamo govor mržnje prema LGBT populaciji za skupštinskom govornicom, kao i putem medija. Posle svega, Zakon o zabrani diskriminacije je usvojen 26. marta 2009. godine, sa 127 glasova za i 59 glasova protiv.

U usvojenom tekstu ovog zakona, član 21 definiše pravo na privatnost i izražavanje seksualne orijentacije. Pre povlačenja modela zakona iz skupštinske procedure, ovaj član sadržao je i definiciju prava na privatnost i na izražavanje rodnog identiteta. Izbacivanje rodnog identiteta iz člana 21 Zakona o zabrani diskriminacije direktna je posledica protivljenja crkve i velikog dela javnosti usvajanju ovog zakona. Pored toga, diskriminacija se definiše i zabranjuje između ostalih,

i na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, i članom 2 kojim se definišu opšti pojmovi: diskriminacija, lice ili svako, građanin i organ javne vlasti.

Diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije

Član 21.

(1) Seksualna orijentacija je privatna stvar i niko ne može biti pozvan da se javno izjasni o svojoj seksualnoj orijentaciji.

(2) Svako ima pravo da se izjasni o svojoj seksualnoj orijentaciji, a diskriminatorsko postupanje zbog takvog izjašnjavanja je zabranjeno.

U Srbiji još uvek nema zadovoljavajuće implementacije Zakona o zabrani diskriminacije. Pored parničnog postupka, ovaj zakon predviđa i instituciju za vanparnično rešavanje sporova – Poverenika za zaštitu ravnopravnosti. Institucija Poverenika za zaštitu ravnopravnosti uspostavljena je u maju 2009. godine, nakon brojnih nepravilnosti – probijanja zakonskog roka, nezadovoljavanja zakonskih uslova u pogledu stručnosti, politizacije i partijskog uticaja na osnivanje ove institucije, itd. Do sada je Poverenica dobila ukupno tri pritužbe zbog diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije, a od Labrisa – organizacije za lezbejska ljudska prava. Za sve tri pritužbe Poverenica je izrekla preporuke, ali uz probijanje zakonskog roka. Treba istaći i da odluke Poverenice nisu obavezujuće, kao ni da ne postoji dovoljna angažovanost od strane organizacije koja joj je uputila preporuke, a za praćenje izvršavanja mera i preporuka o kojima je ona odlučivala. Sve ovo govori o trenutnom nesnalaženju i još uvek prisutnim teškoćama za uspostavljanje funkcionalne institucije koja predstavlja novinu nastalu na osnovu Zakona o zabrani diskriminacije.

Zakonodavstvo u Srbiji ne prepoznaje brak niti bilo kakvu drugu formu alternativnog registrovanja istopolnih partnerstava. Usvajanje dece dozvoljeno je bračnim ili vanbračnim zajednicama, što zapravo znači da istopolni partneri nemaju prava da usvajaju decu. Takođe, Ustav RS iz 2006. godine definiše brak kao zajednicu muškarca i žene³⁰⁴, a isto tako i Porodični zakon. Zbog definisanja braka i vanbračne zajednice kao partnerstva između muškarca i žene, kao i zbog zakonskog neprepoznavanja istopolnih partnerstava, jasno je da zakonodavstvo Srbije ne sadrži mere koje bi obezbedile jednaki pristup, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, socijalnom osiguranju i drugim merama socijalne zaštite.

Prema Ustavu RS, svi imaju jednaka prava na obrazovanje. Međutim, predrasude i nasilje nad LGBT osobama u školama i na fakultetima vrlo su rašireni. Udžbenici u medicinskim školama i na fakultetu zapostavljaju teme seksualne orijentacije ili se njome bave sa negativnom konotacijom, dok je u srednjim školama tema homoseksualnosti potpuno nevidljiva.

Takođe, iako je pravo na rad garantovano Ustavom RS, LGBT osobe su često žrtve diskriminacije na radu ili prilikom zapošljavanja. O tome svedoče brojna obraćanja ovih ljudi LGBT organizacijama, ali i dalje ne postoje slučajevi pred sudom zbog ovakvog oblika diskriminacije.

Pored toga što su izložene pretnjama nasiljem, LGBT organizacije su često izložene i indirektnoj diskriminaciji u pristupu javnim dobrima i uslugama. Prilikom sprovođenja svojih aktivnosti, LGBT organizacije se često suočavaju sa problemima kao što su iznajmljivanje oglasnog prostora, mini-buseva, prostora za održavanje javnih manifestacija.

Nasilje nad LGBT osobama

Fizičko nasilje i govor mržnje protiv LGBT osoba u Srbiji su vrlo česta pojava. Napadi na LGBT osobe obično se dešavaju u blizini mesta na kojima se LGBT zajednica okuplja (gej klubovi i kafići, cruising mesta, itd). Pored toga, posebno su LGBT aktivistkinje i aktivisti izloženi pretnjama i zastrašivanjima od strane pripadnika ekstremističkih desničarskih organizacija i drugih ultra-konzervativnih grupa. Bez obzira na to, Krivični zakonik RS ne prepoznaje zločin iz mržnje kao krivično delo. Međutim, član 387 Krivičnog zakonika RS zabranjuje rasnu i drugu diskriminaciju.

304 Prethodni Ustav SRJ iz 2000. godine definisao je brak kao zajednicu dve osobe, tako da je u izvesnom smislu došlo do degradacije prava na zasnivanje porodice.

Rasna i druga diskriminacija

Član 387.

(1) Ko na osnovu razlike u rasi, boji kože, verskoj pripadnosti, nacionalnosti, etničkom poreklu ili nekom drugom ličnom svojstvu krši osnovna ljudska prava i slobode zajamčena pšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i ratifikovanim međunarodnim ugovorima od strane Srbije, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.

(2) Kaznom iz stava 1. ovog člana kazniće se ko vrši proganjanje organizacija ili pojedinaca zbog njihovog zalaganja za ravnopravnost ljudi.

(3) Ko širi ideje o superiornosti jedne rase nad drugom ili propagira rasnu mržnju ili podstiče na rasnu diskriminaciju, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.

(4) Ko širi ili na drugi način učini javno dostupnim tekstove, slike ili svako drugo predstavljanje ideja ili teorija koje zagovaraju ili podstrekavaju mržnju, diskriminaciju ili nasilje, protiv bilo kojeg lica ili grupe lica, zasnovanih na rasi, boji kože, verskoj pripadnosti, nacionalnosti, etničkom poreklu ili nekom drugom ličnom svojstvu, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.

(5) Ko javno preti da će, protiv lica ili grupe lica zbog pripadnosti određenoj rasi, boji kože, veri, nacionalnosti, etničkom poreklu ili zbog nekog drugog ličnog svojstva, izvršiti krivično delo za koje je zaprećena kazna zatvora veća od četiri godine zatvora, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.”.

Pokušaj korišćenja ovog člana zakona prvi put se desio nakon organizovanog napada pripadnika ekstremno desničarske organizacije *Obraz* na učesnice i učesnike Queer Beograd Festivala, u oktobru 2008. godine. Tada je policija uhapsila trojicu napadača i po službenoj dužnosti okrivila ih za nasilničko ponašanje i nanošenje teških telesnih povreda jednom od učesnika. Labris je tada pokušao da ovim optužbama doda i one koje se odnose na motiv napada, tj po prvi put upotrebi član 387 KZ-a. Tužilaštvo je posle mesec dana odlučilo da nema osnova za ovakve optužbe.

Fizičko nasilje i pretnje nasiljem posebno su prisutni kada je LGBT osobama potrebno obezbediti slobodu okupljanja, odnosno, kada je povećana vidljivost LGBT zajednice. Prilikom prvog pokušaja organizovanja Parade ponosa, 2001. godine, policija nije pružila adekvatnu zaštitu učesnicama/ima, a na centralnim beogradskim ulicama povređeno je nekoliko desetina LGBT osoba, a govor mržnje i nasilje dolazilo je od pripadnika desničarskih ekstremističkih organizacija, crkve, navijačkih grupa itd.

Osam godina nakon toga su LGBT aktivistkinje i aktivisti najavili održavanje Povorke ponosa za 20. septembar 2009. godine. Samo dan pred zakazanu Povorku ponosa, Premijer RS, Mirko Cvetković, uručio je organizatorkama/ima Povorke Rešenje Ministarstva unutrašnjih poslova kojim se lokacija skupa premešta na Ušće. U rešenju, koje je ispred MUP-a potpisao Direktor policije Milorad Veljović, stajalo je da se lokacija skupa premešta zbog „ekstremno visokih rizika“. Ovim je Povorka ponosa de facto zabranjena jer je onemogućeno da se Povorka održi na mestu koje je unapred predviđeno i prijavljeno policiji, a organizatorkama/ima nije ostavljeno pravo žalbe niti im je dostavljeno objašnjenje kako promena lokacije može da doprinese bezbednosti skupa.

Petoro članica/ova Organizacionog odbora Povorke ponosa 2009. podnelo je žalbu Ustavnom sudu zbog zabrane Povorke ponosa koja je trebalo da se održi 20. septembra. Ustavna žalba Ustavnom sudu Republike Srbije podneta je kako bi se osporilo rešenje kojim je Direkcija policije Ministarstva unutrašnjih poslova naložila organizatorima da premeste skup iz centra Beograda na Ušće, kao i zbog propuštanja državnih organa da učine sve što je u njihovoj moći da spreče nasilje nad učesnicima Povorke ponosa i da obezbede ostvarivanje elementarnog prava na slobodno javno okupljanje, zajamčenog i Ustavom RS. Uprkos tome što su podnositeljke/i žalbe ubrzo potom podnele/i predstavku i Evropskom sudu za ljudska prava jer za to ne postoje proceduralne prepreke, šansa je data i domaćem pravosuđu da ispravi nepravdu. Podnosiocce Ustavne žalbe u ovom slučaju zastupa Beogradski centar za ljudska prava.

Nakon zabranjene Povorke ponosa 2009, nekoliko desetina ekstremista uhapšeno je 20. septembra 2009, ali optužbe protiv njih ne sadrže antidiskriminativne odredbe, već se većina njih krivi zbog nedozvoljenog okupljanja u centru grada. Pored toga, vođe organizacija *SNP 1389* i *Obraza*, uhapšeni su i okrivljeni upravo na osnovu člana 387, stav 4. Ovo je prvi put da se u okviru krivičnog zakonodavstva Srbije koristi ovaj član zakona, a zbog nasilja i diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije. Nažalost, ova suđenja i dalje traju, što svedoči o neefikasnosti sudskog sistema u Srbiji, ali i o nerešenosti države da se sistematski bori protiv nasilja nad jednom od najugroženijih manjinskih grupa.

Stav Vlade i države prema održavanju Parade ponosa potpuno je promenjen 2010. godine, a pod pritiskom međunarodne zajednice. Ovaj put Paradu su podržali brojni predstavnici Vlade, kao i sam Predsednik RS, Boris Tadić. Parada je

održana 10. Oktobra 2010, uz ogromnu policijsku zaštitu, a učesnice/i su prošetali centralnim gradskim ulicama, očišćenim od ljudi i automobila i zatvoreni unutar nekoliko prstenova policijske zaštite. Iza policijskih kordona oko 6000 huligana rušilo je grad i napadalo policijske službenike. Nakon Parade ponosa, 249 osoba je uhapšeno, 195 punoletnih i 54 maloletne osobe, 131 osoba je zadržana u pritvoru, 160 osoba je povređeno (većinu povređenih čine policajci), a do sada su za samo dve osobe izrečene presude – za sprečavanje službenog lica u vršenju službenih dužnosti na šest meseci zatvora, uslovno dve godine. U decembru 2010. su mediji objavili da je završen istražni postupak i pokrenute 83 optužnice zbog nasilničkog ponašanja i napada na službena lica. Iako su u Organizacioni odbor Parade ponosa bili uključeni i javni tužioci, i dalje nema podataka o postojanju optužnica koje sadrže elemente diskriminacije ili zločina iz mržnje, što ponovo dokazuje da država ne prepoznaje važnost kvalifikovanja motivacije u vršenju nasilja motivisanog homofobijom.

Međutim, četrnaestoro pripadnika organizacije *Obraz*, među kojima i lider, Mladen Obradović, uhapšeno je i optuženo na osnovu jednog novog člana KZ-a, donetog upravo nakon zabranjene Povorka ponosa 2009 i eskalacije nasilja koja se tada dogodila. Naime, u decembru 2009. Skupština dopunjuje Krivični zakonik članom 344a³⁰⁵. I ovaj član KZ-a sadrži antidiskriminativne odredbe, a posebno se odnosi na zabranu organizovanog nasilja. Takođe, i ova suđenja za članove i jednu članicu *Obraza* još uvek traju.

Položaj transrodnih osoba u Srbiji

Kada je reč o institucionalnoj diskriminaciji prema LGBT osobama i dalje postoji potpuno ignorisanje transrodnih osoba od strane države. Naime, iako se u Srbiji već više od dvadeset godina vrše medicinska prilagođavanja pola transeksualnih osoba, i dalje ne postoji nikakva zakonska regulativa kojom bi se regulisao njihov pravni subjektivitet. U praksi postoji mogućnost promene imena i jedinstvenog matičnog broja nakon obavljenih hirurških intervencija u samo jednoj beogradskoj opštini, međutim, potpuno nelegalno i zavisi isključivo od dobre volje jedne od zaposlenih koja je senzibilisana za pitanja roda, pa je voljna da promenu dokumenata izvrši i prikaže je kao grešku u sistemu. Međutim, ukoliko je pravni status osoba koje pristupaju medicinskom prilagođavanju pola po bilo čemu karakterističan (ukoliko su u heteroseksualnom braku koji je zaključen pre tranzicionog perioda, ukoliko su roditelji/ke, itd), čak ni nelegalno ne mogu promeniti svoja lična dokumenta u toku ili nakon tranzicionog perioda.

Upravo takav je i slučaj A. T. koja je u aprilu 2010. godine podnela žalbu Ustavnom sudu Republike Srbije, uz podršku pravnika Beogradskog centra za ljudska prava. Radi se o transeksualnoj osobi koja ne može da promeni dokumenta nakon operacija prilagođavanja pola. Takođe, A.T ima problema jer je pre tranzicije sklopila brak iz kojeg ima i dete. Sada ne želi da prekine brak, pa od suda traži potvrdu da prava stečena brakom uključujući i roditeljstvo, još uvek važe, iako se brak trenutno faktički može opisati kao nevažeći jer su u pitanju dve osobe istog pola. Iako je Beogradski centar za ljudska prava nakon podnošenja žalbe Ustavnom sudu, naknadno poslao i zahtev za što hitnije rešavanje ovog slučaja zbog posebno teške situacije u kojoj se A. T. nalazi, kao i zahtev za sakrivanje ličnih podataka A. T, do sada je Ustavni sud jedino potvrdio da će lični podaci A. T. biti zaštićeni, kao i da će se slučaj rešiti u najkraćem roku, ali od tada nema više informacija da se nešto zaista i dogodilo u pravcu rešavanja ovog slučaja.

305 Nasilničko ponašanje na sportskoj priredbi ili javnom skupu - Član 344a

(1) Ko fizički napadne ili se fizički obračunava sa učesnicima sportske priredbe ili javnog skupa, vrši nasilje ili oštećuje imovinu veće vrednosti prilikom dolaska ili odlaska sa sportske priredbe ili javnog skupa, unese u sportski objekat ili baca na sportski teren, među gledaoce ili učesnike javnog skupa predmete, pirotehnička sredstva ili druge eksplozivne, zapaljive ili škodljive supstance koje mogu da izazovu telesne povrede ili ugroze zdravlje učesnika sportske priredbe ili javnog skupa, neovlašćeno uđe na sportski teren ili deo gledališta namenjen protivničkim navijačima i izazove nasilje, oštećuje sportski objekat, njegovu opremu, uređaje i instalacije, svojim ponašanjem ili parolama na sportskoj priredbi ili javnom skupu izaziva nacionalnu, rasnu, versku ili drugu mržnju ili netrpeljivost zasnovanu na nekom diskriminatornom osnovu usled čega dođe do nasilja ili fizičkog obračuna sa učesnicima, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina i novčanom kaznom.

(2) Ako je delo iz stava 1. ovog člana izvršeno od strane grupe, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina.

(3) Kolovođa grupe koja izvrši delo iz stava 1. ovog člana, kazniće se zatvorom od tri do dvanaest godina.

(4) Ako je izvršenjem dela iz stava 1. ovog člana došlo do nereda u kome je nekom licu naneta teška telesna povreda ili je oštećena imovina veće vrednosti, učinilac će se kazniti zatvorom od dve do deset godina.

(5) Službeno ili odgovorno lice koje pri organizovanju sportske priredbe ili javnog skupa ne preduzme mere obezbeđenja kako bi se onemogućilo ili sprečilo nered, pa usled toga budu ugroženi život ili telo većeg broja ljudi ili imovina veće vrednosti, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine i novčanom kaznom.

(6) Učiniocu dela iz st. 1. do 4. ovog člana koje je izvršeno na sportskoj priredbi obavezno se izriče mera bezbednosti zabrane prisustvovanja određenim sportskim priredbama.

Zato je važno da se ovo pitanje pravno uredi na zadovoljavajući način kako transeksualne i transrodne osobe ne bi bile izložene različitim vidovima diskriminacije, odnosno kako bi njihov pravni subjektivitet odgovarao faktičkom stanju. Pored toga, važno je utvrditi i pravni status heteroseksualnih brakova koji nakon prilagođavanja pola postaju istopolni, odnosno obezbediti da prava stečena iz takvog braka ne budu poništena, s obzirom da je brak sklopljen u momentu kada partneri/partnerke nisu bili/e istog pola. I na kraju, važno je urediti i pitanje roditeljskog prava u ovakvim slučajevima i obezbediti da se, u najboljem interesu deteta, roditeljsko pravo osobama koje su prošle kroz procedure prilagođavanja biološkog pola održi bez ikakvih smetnji.

Marija Savić
LGBT aktivistkinja između Sarajeva i Beograda

ZAKONSKI OKVIR I NJEGOVA PRIMENA KOD ZABRANE DISKRIMINACIJE I NASILJA NA OSNOVU SEKSUALNE ORIJENTACIJE I RODNOG IDENTITETA U BOSNI I HERCEGOVINI

Zakonski okvir koji štiti prava LGBT osoba u Republici Bosni i Hercegovini (BiH) je vrlo ograničen, kako nedovoljnim brojem zakona i propisa, tako i zbog složenosti državnog uređenja BiH, što sigurno dodatno utiče na sporost rešavanja svih društveno-političkih problema u državi. Potpisivanjem Dejtonskog sporazuma i okončanjem rata u BiH, Bosna i Hercegovina je postala složeno uređena država koja se sastoji iz dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH), Republike Srpske (RS), kao i distrikta Brčko. Oba entiteta i Brčko Distrikt, kao i Republika BiH, imaju sopstvene ustave, zakone, zakonske odredbe i nadležne institucije i ministarstva.³⁰⁶

BiH je potpisnica 16 međunarodnih konvencija upisanih u Ustav BiH, a Evropska konvencija o ljudskim pravima i fundamentalnim slobodama je iznad svih zakona u BiH. Ustav Federacije Bosne i Hercegovine obuhvata listu od 21 međunarodnog instrumenta za zaštitu ljudskih prava. Ovakav spisak ne postoji u okviru Ustava RS-a, kao ni Brčko Distrikta, iako i oni imaju slične odredbe za zaštitu ljudskih prava. I pored toga, LGBT prava u BiH ostaju gotovo potpuno nevidljiva.

Homoseksualnost je u Bosni i Hercegovini dekriminalizovana 1996. godine, a prvi sledeći pozitivan korak kada se radi o zakonskoj zaštiti prava na seksualnu orijentaciju i/ili rodni identitet desio se tek 2003. godine, usvajanjem Zakona o ravnopravnosti spolova. Ovaj zakon u članu 2 zabranjuje svaki oblik diskriminacije na osnovu pola/roda, kao i seksualne orijentacije.³⁰⁷ Takođe, ovim zakonom se zabranjuje diskriminacija na osnovu pola, ali i seksualne orijentacije jer je ona obuhvaćena opštom zabranom diskriminacije i članom 2, u oblastima obrazovanja, zapošljavanja, rada i pristupa svim oblicima javnih resursa, socijalne zaštite, zdravstvene zaštite, sporta i kulture, javnog života i u medijima.

Zakon o zabrani diskriminacije usvojen je u julu 2009. godine. Ovaj zakon članom 2 definiše diskriminaciju i zabranu diskriminacije. Ono što je nedostatak ovog zakona je što u okviru njega ne postoji definicija seksualne orijentacije/rodnog identiteta, kao ni eksplicitna zabrana kršenja prava na privatnost i slobode izražavanja seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta.

Diskriminacija

Član 2

Diskriminacijom će se, u smislu ovog zakona, smatrati svako različito postupanje uključujući svako isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti utemeljeno na stvarnim ili pretpostavljenim osnovama prema bilo kojem licu ili grupi lica na osnovu njihove rase, boje kože, jezika, vjere, etničke pripadnosti, nacionalnog ili socijalnog porijekla, veze s nacionalnom manjinom, političkog ili drugog uvjerenja, imovnog stanja, članstva u sindikatu ili drugom udruženju, obrazovanja, društvenog položaja i spola, **spolnog izražavanja ili orijentacije**, kao i svaka druga okolnost koja ima za

³⁰⁶ Dalje je FBiH uređena tako da je sačinjava deset kantona, a zatim opštine kao niže samoupravno-teritorijalne jedinice. Svaki kanton ima sopstvenu vladu, skupštinu, ustav i zakone. Kantoni imaju sve nadležnosti koje nisu izričito poverene federalnoj vlasti. S druge strane, Republika Srpska je centralizovana i nju sačinjavaju samo opštine. Ovaj tekst bavi se analizom samo zakonskog okvira na republičkom, delimično i na nivoima entiteta, a analiza ne obuhvata niže samoupravno-teritorijalne jedinice.

³⁰⁷ Član 2, Zakon o ravnopravnosti spolova BiH

Spolovi su ravnopravni.

Puna ravnopravnost spolova garantira se u svim sferama društva, a naročito u oblasti obrazovanja, ekonomiji, zapošljavanju i radu, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, sportu, kulturi, javnom životu i medijima, bez obzira na bračno i porodično stanje.

Diskriminacija na osnovu spola i **spolne orijentacije** zabranjena je.

svrhu ili posljedicu da bilo kojem licu onemogućiti ili ugrožava priznavanje, uživanje ili ostvarivanje na ravnopravnoj osnovi, prava i sloboda u svim oblastima javnog života.

Zabrana diskriminacije primjenjuje se na sve javne organe kao i na sva fizička ili pravna lica, i u javnom i u privatnom sektoru, u svim oblastima, a naročito u oblastima: zaposlenja, članstva u profesionalnim organizacijama, obrazovanja, obuke, stanovanja, zdravstva, socijalne zaštite, dobara i usluga namijenjenih javnosti i javnim mjestima, te obavljanja privrednih aktivnosti i javnih usluga.

Antidiskriminatorne odredbe nalaze se i u okviru Zakona o radu, na nivou FBiH i RS, kao i Brčko Distrikta, ali se u okviru njih ne navodi eksplicitno seksualna orijentacija, već se ona može tumačiti u okviru generalne klauzule "ili kakve druge okolnosti", a u okviru navođenja ličnih svojstava koja predstavljaju osnov za zabranu diskriminacije. Nijedan od zakona u BiH ne definiše seksualnu orijentaciju, a definicija roda je takođe nejasna i zbunjujuća, odnosno, zakonodavstvo BiH je samo delimično obuhvatno kada se radi o zaštiti prava na osnovu seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta. Ovo može da rezultira u potrebi da se ovi pojmovi objašnjavaju u okviru samih sudskih procesa, što dodatno otežava ostvarivanje prava LGBT osoba.

Zakonodavstvo u BiH ne prepoznaje istopolni brak niti bilo kakav drugi oblik alternativnog registrovanja istopolnog partnerstva. Iz toga proizlazi da istopolnim parovima nije dozvoljeno usvajanje dece, niti bilo kakav pristup socijalnom osiguranju i drugim oblicima socijalne zaštite, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Nasilje nad LGBT osobama u Bosni i Hercegovini

Kada se radi o nasilju nad LGBT osobama, poznat je slučaj nasilnog prekida kulturnog queer festivala Queer Sarajevo u oktobru 2008. godine. To je bio prvi i jedini pokušaj organizovanja javnog događaja od strane queer osoba. Tada je više desetina nasilnika (pripadnika radikalno-konzervativne muslimanske grupe Vehabija, navijačkih grupa, itd) nasilno prekinulo otvaranje ovog festivala. Policija nije pružila adekvatnu zaštitu posetiteljima i posetiocima festivala, a organizatorke su više meseci nakon toga bile izložene javnom linču i brojnim napadima. Niko nije odgovarao za ovaj zločin, iako je i pre i nakon festivala javnost bila preplavljena pretnjama i govorom mržnje prema LGBT zajednici, kao i organizatorkama/ima festivala, tj Udruženju Q.

Krivični zakon BiH ne prepoznaje zločin iz mržnje, a od značajnih za LGBT populaciju sadrži sledeća krivična dela:

- član 145, povreda ravnopravnosti čoveka i građanina;
- član 147, protivpravno lišenje slobode;
- član 148, povreda prava na podnošenje žalbi i molbi; i
- član 149, nedozvoljeno korišćenje ličnih podataka.³⁰⁸

Međutim, krivično zakonodavstvo Federacije BiH i Brčko Distrikta prepoznaju krivično delo izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora ili netrpeljivosti, s tim da ovo krivično delo kao osnov ne navodi seksualnu orijentaciju i/ili rodni identitet. S druge strane, poznate su brojne pretnje prema LGBT zajednici, širenje mržnje i netrpeljivosti i, uopšte, gotovo najneprijateljskija klima na Balkanu što se tiče odnosa prema ovom delu stanovništva.

308 Prava i slobode LGBTIQ osoba u Bosni i Hercegovini: Analiza relevantnih pravnih akata, Damir Banović i Svetlana Đurković, Udruženje Q, Sarajevo, 2006. godina

LGBT pokret u Bosni i Hercegovini

Bosna i Hercegovina je posljednja država na teritoriji bivše SFRJ u kojoj je na organizovani način pokrenuto pitanje ljudskih prava LGBT zajednice, kada je 2004. godine osnovano Udruženje Q za promicanje kulture, identiteta i ljudskih prava queer osoba. Nažalost, od 2008. godine kada je nasilno prekinut Queer Sarajevo festival, i ovo udruženje prestaje sa redovnim političkim delovanjem. U takvim okolnostima, i ono malo zakona koji zabranjuju diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta, doneto je bez inicijative od strane LGBT zajednice. Pored toga, implementacija ovih zakona u takvoj sredini graniči se sa nemogućim.

U BiH vlada izrazito neprijateljska atmosfera prema LGBT zajednici, pa ona zbog toga ostaje gotovo potpuno nevidljiva. U sredini izrazitog neprihvatanja i neprijateljstva LGBT osobe teško prihvataju same sebe, pa se samim tim teže i angažuju u borbi za svoja prava. Većina njih skriva svoj identitet kako u najširem, tako i u najužem okruženju, iz straha od odbacivanja ili maltretiranja u porodici i/ili društvenom okruženju. To dodatno doprinosi inertnosti LGBT zajednice u borbi za ostvarenje sopstvenih prava i sloboda u društvu. Pored toga, činjenica da u BiH trenutno ne postoji niti jedna organizacija koja sistematski radi na promociji LGBT prava, doprinosi još većoj neinformisanosti LGBT osoba o sopstvenim pravima i položaju u društvu.

Naime, 2010. godine napokon je, posle duže pauze, počelo nešto da se pokreće i u Sarajevu, kada je Sarajevski Otvoreni Centar pokrenuo projekat Questionning za zastupanje LGBT kulture, umetnosti i prava. Vreme će pokazati kako će se stvari dalje razvijati, ali je svakako pohvalna svaka nova inicijativa koja bi mogla da doprinese izlasku iz ovakve jedne vrste zatvorenog kruga kada se radi o položaju LGBT zajednice u BiH.

POGLAVLJE 4

**ZAKLJUČCI I PREPORUKE ZA
UNAPREĐENJE STANJA U CRNOJ GORI**

PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE STANJA U CRNOJ GORI

Uvod

Brojna istraživanja koja su sprovedena u okviru projekta “Crna Gora – svijetla tačka na gej mapi” ukazala su nedvosmisleno da je Crna Gora prostor s izrazitim nabojem homofobije. Taj je problem dugo ostao netretiran, te su izostajale mjere suzbijanja negativne pojave homofobije, a žrtve nijesu prijavljivale slučajeve nasilja i diskriminacije usljed nedovoljnog kapaciteta nadležnih službi i nepovjerenja lezbijki, gejova, biseksualaca/ki i transrodnih osoba (LGBT) u institucije sistema.

U periodu od 14 mjeseci, od decembra 2009. godine, izraženost homofobije, njeni uzroci i posljedice ispitivani su metodom istraživanja stavova javnosti, stavova i iskustava LGBT osoba, monitoringom štampanih medija, analizom pravnog okvira i istraživanjem među profesionalcima/kama. Uporedo s tim postupkom, građena je koalicija Zajedno za LGBT prava, sastavljena od vladinih i nevladinih organizacija, koja je pripremala i sprovodila kampanju zastupanja prava LGBT osoba. Takođe, radilo se na unapređenju kapaciteta LGBT aktivista te stvaranju okruženja u kom nesmetano mogu djelovati. Aktivisti su u prvoj polovini 2010. godine izgradili platformu za unapređenje stanja i definisali ključne oblasti djelovanja. Na osnovu ove platforme, koalicija Zajedno za LGBT prava izradila je Akcioni plan za borbu protiv homofobije s ciljem strateškog rješavanja statusa LGBT osoba u crnogorskom društvu.

Trenutno stanje može se opisati kao neodrživo i nedopustivo s pozicije trenutnog pravnog i institucionalnog okvira. Trenutni propisi i standardi postupanja u dovoljnoj mjeri ne štite prava LGBT osoba. Proklamovano političko usmjerenje države u suprotnosti je s položajem LGBT osoba u Crnoj Gori, uzimajući u obzir nedvosmisleno izražen stav da Crna Gora treba da nastavi da stremlji k punopravnom članstvu u Evropskoj uniji.

Iz istraživanja proizilazi da je potrebno strateški pristupiti rješavanju problema:

1. Izražene homofobije u društvu, odnosno izrazito prisutnih stereotipa i predrasuda, ali i nedovoljnog znanja o seksualnosti i rodnom identitetu
2. Diskriminacije i nasilja prema LGBT osobama (koji se veoma rijetko dokumentuju i procesuiraju)
3. Neprilagođenog pravnog i institucionalnog okvira stvarnim potrebama LGBT osoba.

Shodno tome, definisane su sljedeće oblasti potrebnih intervencija:

1. Homofobija u društvu
2. Institucionalni mehanizmi (zakonodavni i institucionalni okvir)
3. Obrazovanje
4. Zdravstvo
5. Socio-ekonomska oblast
6. Kultura i mediji.

U okviru navedenih oblasti definisani su strateški ciljevi, operativni ciljevi i predviđene mjere (vidi Aneks 1: Akcioni plan za borbu protiv homofobije). Akcioni plan ne sadrži konkretne aktivnosti, jer se njime isključivo definišu potrebne zone i metode intervencija u periodu od 4 godine, te je potrebno na godišnjem nivou donositi konkretne godišnje planove s detaljnijim pregledom aktivnosti, potrebnih resursa za njihovo sprovođenje i podjelom odgovornosti.

1. Homofobija u društvu

Strateški cilj 1.

Istraživanja su ukazala na izrazit stepen predrasuda i stereotipa kod najmanje dvije trećine stanovništva Crne Gore. Uočeni stereotipi i predrasude nerijetko se koriste kao argumenti kojima se opravdava diskriminacija i nasilje.

Strateški cilj 2.

Jačanje kapaciteta građanskog društva za zaštitu i promociju ljudskih prava LGBT osoba.

Pokazalo se da je visok stepen stereotipa i predrasuda o seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu u korelaciji s raspros-

tranjenim tradicionalizmom, nacionalizmom, autoritarizmom i religioznošću stanovnika/ca Crne Gore. Društvene norme koje nijesu usaglašene ni s trenutnim zakonodavnim okvirom predstavljaju prepreku za potpunu primjenu propisa koji štite prava LGBT osoba.

2. Institucionalni mehanizmi (zakonodavni i institucionalni okvir)

Strateški cilj 1.

Jačanje sistemskih mjera podrške ljudskim pravima LGBT zajednice.

Pravni i institucionalni okvir nije prilagođen potrebama LGBT osoba, ni s pozicije propisa ni u smislu implementacije tih propisa. Potrebno je usaglašavanje pravnog okvira sa stvarnim potrebama i međunarodnim standardima, iniciranjem i usvajanjem promjena u sljedećim zakonima: Krivični zakonik; Porodični zakon; Zakon o liječenju neplodnosti asistiranom reproduktivnim tehnologijama; Zakon o azilu; Zakon o obligacionim odnosima; Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti; Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju; Zakon o nasljeđivanju; Zakon o zaštiti od nasilja u porodici; Zakon o pravima pacijenata; Opšti zakon o obrazovanju; Zakon o matičnim registrima; Zakon o zabrani diskriminacije; Zakon o porezu na nepokretnosti; Zakon o porezu na dohodak fizičkih lica.

3. Obrazovanje

Strateški cilj 1.

Kreiranje sigurnog i tolerantnog školskog okruženja za LGBT osobe.

Školsko okruženje, pored porodice najdirektnije utiče na kreiranje stavova i modela ponašanja mladih ljudi. To se odnosi kako na proces samospoznaje i prihvatanja sopstvenog identiteta, pa i seksualnog, odnosno rodnog, tako i na mogućnost ispoljavanja tog identiteta.

Strateški cilj 2.

Povećan stepen razumijevanja, tolerancije i povjerenja po pitanju ljudskih prava LGBT osoba među mladima u obrazovnom sistemu.

Potrebno je iskoristiti potencijal obrazovnog sistema u cilju oblikovanja društva građanskih vrijednosti zasnovanih na poštovanju ljudskih prava, miru, toleranciji, solidarnosti, slobodi, društvu znanja, vladavini prava, pravdi i jednakim mogućnostima.

4. Zdravlje

Strateški cilj 1.

Unapređenje zdravlja LGBT osoba.

Homofobija negativno utiče na zdravlje LGBT osoba. Zdravlje nije puko nepostojanje bolesti, već stanje potpunog fizičkog, mentalnog, duhovnog i socijalnog blagostanja³⁰⁹. Stav struke i profesionalaca/ki po pitanju seksualne orijentacije i rodnog identiteta potrebno je ujednačiti sa zvaničnim, međunarodno priznatim i naučno potvrđenim, stavovima struke.

Strateški cilj 2.

Izgrađeno povjerenje LGBT osoba u zdravstvene institucije.

Istraživanja ukazuju na nizak stepen povjerenja LGBT osoba u institucije sistema, pa prema tome i zdravstvene institucije. To stanje potvrđuju na iskustvenoj osnovi i organizacije koje pružaju zdravstvene servise LGBT osobama.

Strateški cilj 3.

Unapređenje zdravstvenih politika koje utiču na LGBT osobe.

Zdravstvene politike nijesu u dovoljnoj mjeri prilagođene zdravstvenim potrebama LGBT osoba, prije svega u domenu mentalnog, seksualnog i reproduktivnog zdravlja.

Strateški cilj 4.

Stvaranje normativnog i institucionalnog okvira za poštovanje prava transrodnih osoba iz oblasti zdravstvene zaštite.

Transrodne osobe nemaju mogućnost da o trošku zdravstvenog osiguranja izvrše potrebne intervencije kojima bi unaprijedili svoje zdravlje. To se prije svega odnosi na intervencije prilagođavanja tijela osobe njezinu stvarnom rodu.

5. Socio - ekonomska oblast**Strateški cilj 1.**

Obezbijediti sigurno i podržavajuće porodično okruženje za LGBT osobe.

Većina roditelja bi sebe smatrala lošim u toj ulozi ukoliko bi saznali da im dijete nije heteroseksualno. Porodice LGBT članovima/icama u najvećoj mjeri ne pokazuju razumijevanje i ne daju potrebnu podršku. Generalno iskazan većinski stav o nelegitimnosti seksualnog identiteta različitog od heteroseksualnog prenosi se na porodicu i dovodi do njene smanjene funkcionalnosti.

Strateški cilj 2.

Obezbijediti podršku socijalnih službi i organa socijalne zaštite LGBT osobama i njihovim porodicama.

Dok se LGBT osobe susrijeću s problemom neprihvatanja od strane porodice, porodice se susrijeću s istom matricom odbacivanja i diskreditacije od strane šire zajednice.

Nedostatak psiho-socijalne podrške članovima porodice s LGBT osobama vodi netretiranju posljedica homofobije sa kojom se svi članovi/ice porodice susrijeću.

Strateški cilj 3.

Obezbijediti ravnopravan tretman LGBT osoba na tržištu rada.

Diskriminacija LGBT osoba na tržištu rada posredno se dokazuje. Ne postoje slučajevi dokumentovane diskriminacije na tržištu rada ali je ona očekivana kada se uzme u obzir da se stvarna ili implicirana homoseksualnost koristi u svrhu diskreditacije i vrijeđanja dostojanstva ličnosti.

6. Kultura i mediji**Strateški cilj 1.**

Povećan stepen senzibilisanosti medija po pitanju ljudskih prava LGBT osoba.

U prethodnom periodu uočena je nedovoljna senzibilisanost posebno dijela elektronskih medija po pitanju ljudskih prava LGBT osoba. Mediji imaju ključnu ulogu u mijenjanju stavova građana, eliminaciji stepena stereotipa i predrasuda, odnosno povećanju stepena informisanosti građana o seksualnom i rodnom identitetu.

Strateški cilj 2.

Unaprijediti ulogu kulture i umjetnosti u oblasti promocije prava LGBT osoba.

Umjetnost podstiče kritičko mišljenje, inspiriše individualce/ke na timski rad, otvara nove horizonte, u ovom slučaju predstavlja i politički akt odnosno svjestan napor da se učestvuje u promjeni. Kako se unapređenjem LGBT prava mijenjaju društvene norme, umjetnost ima snažan potencijal koji proizilazi iz njene moći interakcije na psihološkom i socijalnom nivou.

ANEKS: AKCIONI PLAN ZA BORBU PROTIV HOMOFBIJE

1. Homofobija u društvu

Strateški cilj 1.

Smanjenje stereotipa i predrasuda o seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu.

Operativni cilj 1.1.

Povećana informisanost opšte populacije, pružalaca/teljki usluga i donosilaca/teljki odluka o seksualnim i rodnom identitetima.

Aktivnosti / mjere:

- 1.1.1. Izrada komunikacijske strategije za potrebe Akcionog plana.
- 1.1.2. Kreiranje i sprovođenje edukativno-informativne kampanje za opštu populaciju.
- 1.1.3. Kreiranje i sprovođenje edukativno-informativne kampanje usmjerene k profesionalcima/kama: medicinski/e radnici/ce, policijski/e službenici/ce, tužioci/teljke, sudije, novinari/ke, nastavno osoblje, socijalni/e radnici/ce, omladinski/e radnici/ce, predstavnici/ce političkih partija, donosioci/teljke odluka i drugi predstavnici/ce institucija koje se bave ostvarivanjem i zaštitom ljudskih prava LGBT osoba.
- 1.1.4. Promovisanje relevantnih nacionalnih i međunarodnih standarda i dobre prakse.
- 1.1.5. Sprovođenje monitoringa stanja i evaluacije rezultata.

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo prosvjete i sporta, Ministarstvo pravde, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo kulture, Ministarstvo rada i socijalnog staranja.

Partneri: Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, NVO

Period realizacije: 2011–2015.

Strateški cilj 2.

Jačanje kapaciteta građanskog društva za zaštitu i promociju ljudskih prava LGBT osoba.

Operativni cilj 2.1.

Podržavajuće okruženje za udruživanje i okupljanje LGBT osoba.

Aktivnosti / mjere:

- 2.1.1. Implementacija aktivnosti od strane lokalnih i nacionalnih vlasti i drugih vladinih partnera usmjerenih k osiguranju podrške ostvarivanju i zaštiti ljudskih prava LGBT osoba.
- 2.1.2. Uključivanje LGBT osoba u proces izrade i usvajanja politika koje su usmjerene na poštovanje njihovih ljudskih prava.
- 2.1.3. Organizovanje kampanja za smanjenje homofobije i promocija queer identiteta i kulture.
- 2.1.4. Organizovanje kampanja za promociju ljudskih prava.
- 2.1.5. Promocija istraživanja u oblasti zaštite prava, seksualnosti i seksualnih identiteta.
- 2.1.6. Jačanje kapaciteta NVO i neformalnih grupa koje se bave ljudskim pravima LGBT osoba.

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo pravde, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo prosvjete i sporta, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo kulture.

Partneri: Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, NVO

Period realizacije: 2011–2015.

2. Institucionalni mehanizmi (zakonodavni i institucionalni okvir)

Strateški cilj 1.

Jačanje sistemskih mjera podrške ljudskim pravima LGBT zajednice.

Operativni cilj 1.1.

Podizanje nivoa povjerenja LGBT osoba u institucije sistema.

Aktivnosti / mjere:

- 1.1.1. Kampanja među profesionalcima/kama relevantnih službi.
- 1.1.2. Kampanja upoznavanja pripadnika/ca LGBT zajednice sa svojim pravima.
- 1.1.3. Formiranje servisa pravne podrške i osnaživanje LGBT osoba da prijavljuju slučajeve kršenja svojih ljudskih prava.

Operativni cilj 1.2.

Ojačani kapaciteti države za aktivnu zaštitu ljudskih prava LGBT osoba i jasno iskazana politička volja donosilaca/teljki odluka.

Aktivnosti / mjere:

- 1.2.1. Otvaranje odjeljenja/kancelarije za zaštitu ljudskih prava LGBT osoba *u okviru relevantne institucije*.
- 1.2.2. Jačanje administrativnih i finansijskih kapaciteta Institucije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore.
- 1.2.3. Usvajanje javne politike koja se tiče ljudskih prava LGBT osoba.
- 1.2.4. Umrežavanje državnih organa u zaštiti ljudskih prava LGBT osoba.
- 1.2.5. Praćenje implementacije standarda kroz sudske postupke.

Operativni cilj 1.3.

Unapređenje pravnog okvira koji reguliše ljudska prava LGBT osoba.

Aktivnosti / mjere:

- 1.3.1. Implementacija stalnog monitoringa usklađenosti crnogorskog zakonodavstva i prakse s potrebama LGBT zajednice i međunarodnim standardima.
- 1.3.2. Iniciranje izmjena i dopuna postojećih zakona u skladu s potrebama LGBT zajednice i međunarodnim standardima (Krivični zakonik, Porodični zakon, Zakon o liječenju neplodnosti asistiranim reproduktivnim tehnologijama, Zakon o azilu, Zakon o obligacionim odnosima, Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti, Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, Zakon o nasljeđivanju, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, Zakon o pravima pacijenata, Opšti zakon o obrazovanju, Zakon o matičnim registrima, Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o porezu na nepokretnosti, Zakon o porezu na dohodak fizičkih lica, Zakon o porodičnom nasilju...).

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo pravde, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Agencija za zaštitu podataka ličnosti, Ministarstvo rada i socijalnog staranja.

Partneri: Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, NVO

Period realizacije: 2011–2015.

3. Obrazovanje

Strateški cilj 1. Kreiranje sigurnog i tolerantnog školskog okruženja za LGBT osobe.

Operativni cilj 1.1.

Povećanje zastupljenosti LGBT tematike utemeljene na činjenicama i savremenim metodama.

Aktivnosti / mjere:

- 1.1.1. Dizajniranje i uključivanje proširenog sadržaja o seksualnom identitetu, seksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu u nastavnim planovima i programima na svim nivoima obrazovanja.
- 1.1.2. Uvođenje seksualnog obrazovanja u nastavne planove i programe.
- 1.1.3. Sprovođenje istraživanja sadržaja nastavnih planova i programa u odnosu na LGBT teme.
- 1.1.4. Sprovođenje istraživanja stavova djece i mladih u odnosu na seksualnost, seksualnu orijentaciju i rodni identitet.
- 1.1.5. Monitoring materijala i tehnike koji se koriste u okviru predmeta u kojima su zastupljene LGBT teme.
- 1.1.6. Stvaranje uslova za stipendiranje studenata koji izučavaju ljudska prava LGBT osoba, seksualnost i *queer* kulturu.

Operativni cilj 2.1.

Povećan nivo znanja i senzibilisanosti nastavnog kadra o LGBT pravima, seksualnom i rodnom identitetu.

Aktivnosti / mjere:

- 2.1.1. Sprovođenje edukacije nastavnog osoblja, školskih psihologa/škinja i pedagoga/ica u odnosu na seksualnu orijentaciju i rodni identitet u osnovnim i/ili srednjim školama.
- 2.1.2. Sprovođenje edukacije nastavnog osoblja o domaćem i međunarodnom pravnom okviru kojim se uređuju ljudska prava LGBT osoba.
- 2.1.3. Kreiranje i distribucija propagandno-edukativnog materijala namijenjenog nastavnom osoblju.

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo prosvjete i sporta.

Partneri: Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, NVO

Period realizacije: 2011–2015.

Strateški cilj 2.

Povećan stepen razumijevanja, tolerancije i povjerenja po pitanju ljudskih prava LGBT osoba među mladima u obrazovnom sistemu.

Operativni cilj 2.1.

Povećan nivo znanja i senzibilisanosti mladih o seksualnom i rodnom identitetu i seksualnom ponašanju.

Aktivnosti / mjere:

- 2.1.1. Organizovanje formalnih i neformalnih programa edukacije mladih na temu ljudskih prava, seksualnosti i rodnog identiteta, seksualnog i reproduktivnog zdravlja opšte populacije i LGBT osoba.
- 2.1.2. Organizovanje formalnih i neformalnih programa edukacije mladih na LGBT teme.
- 2.1.3. Izrada i distribucija informativno-komunikacionih materijala koji obrađuju LGBT teme.

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo prosvjete i sporta, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava.

Partneri: Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, NVO

Period realizacije: 2011–2015.

4. Zdravstvo**Strateški cilj 1. Unapređenje zdravlja LGBT osoba.****Operativni cilj 1.1.**

Ujedačen stav struke i profesionalaca po pitanju seksualne orijentacije i rodnog identiteta, a u skladu sa zvaničnim, međunarodno priznatim i naučno potvrđenim, stavovima struke.

Aktivnosti / mjere:

- 1.1.1. Sprovođenje aktivnosti s ciljem osiguranja implementacije medicine zasnovane na postojećim (opštevažećim) standardima struke.
- 1.1.2. Organizovanje promocije Zakona o pravima pacijenata i usklađivanje s tim Zakonom regulativa na nivou Ljekarske komore i strukovnih udruženja.
- 1.1.3. Implementacija stalnog monitoringa primjene zakona i opštih pravila odgovornosti.

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo zdravlja, Ljekarska komora, Udruženje ljekara, KBC, domovi zdravlja.

Partneri: Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, NVO

Period realizacije: 2011–2015.

Strateški cilj 2.

Izgrađeno povjerenje LGBT osoba u zdravstvene institucije.

Operativni cilj 2.1.

Obezbijeđena kvalitetna zaštita podataka ličnosti.

Aktivnosti / mjere:

- 2.1.1. Aktivnosti usmjerene k osiguranju dosljedne primjene propisa o zaštiti podataka ličnosti.

2.2.2. Aktivnosti usmjerene k osiguranju primjene Zakona o medicinskim evidencijama.

2.1.3. Organizovanje edukacije zaposlenih o obavezama i odgovornostima u vezi s prikupljanjem i obradom podataka.

Nosioci odgovornosti:

Uprava policije Crne Gore, Ministarstvo pravde, Ministarstvo zdravlja, KBC, domovi zdravlja, Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije, Agencija za zaštitu podataka o ličnosti.

Partneri: Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore.

Period realizacije: 2011–2015.

Strateški cilj 3.

Unapređenje zdravstvenih politika koje utiču na LGBT osobe.

Operativni cilj 3.1.

Unaprijeđeno seksualno i reproduktivno zdravlje LGBT osoba.

Aktivnosti / mjere:

- 3.1.1. Sprovođenje aktivnosti usmjerenih k podizanju svijesti i edukaciji LGBT osoba o rizicima PPI i HIV infekcije.
- 3.1.2. Sprovođenje aktivnosti socijalnog marketinga o sigurnom seksu.
- 3.1.3. Sprovođenje edukacije zdravstvenih radnika/ca o seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu.
- 3.1.4. Kreiranje proširenog spektra usluga na terenu za LGBT osobe (savjetovanja na terenu, mobilne test jedinice, distribucija sredstava za sigurnije seksualno ponašanje).

Operativni cilj 3.2.

Zaštita i unapređenje mentalnog zdravlja LGBT osoba.

Aktivnosti / mjere:

- 3.2.1. Kreiranje i kontinuirani rad savjetovališta za LGBT osobe.
- 3.2.2. Kreiranje programa psiho-socijalne podrške LGBT osobama, posebno u vezi s *coming out* procesom, odnosima u porodici, odnosima na radnom mjestu, partnerskim odnosima.

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo zdravlja, Institut za javno zdravlje, KBC, domovi zdravlja, Udruženje psihijatara, Ministarstvo prosvjete i sporta.

Partneri: NVO

Period realizacije: 2011–2015.

Strateški cilj 4.

Stvaranje normativnog i institucionalnog okvira za poštovanje prava transrodnih osoba iz oblasti zdravstvene zaštite.

Operativni cilj 4.1.

Obezbjediti mogućnosti za kompletnu zdravstvenu zaštitu transrodnih osoba.

Aktivnosti / mjere:

- 4.1.1. Proširivanje liste intervencija koje se mogu vršiti van teritorije Crne Gore (podzakonski akti i međunarodni ugovori).
- 4.1.2. Formiranje ekspertskog tima za intervencije i tretmane kod transrodnih osoba.

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo zdravlja, Fond zdravstva, KBC, domovi zdravlja, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava.

Partneri: Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, NVO

Period realizacije: 2011–2015.

5. Socio-ekonomska oblast

Strateški cilj 1.

Obezbjediti sigurno i podržavajuće porodično okruženje za LGBT osobe.

Operativni cilj 1.1.

Prihvatanje i podrška LGBT osobama od strane porodice.

Aktivnosti / mjere:

- 1.1.1. Kreiranje i sprovođenje kampanje usmjerene na porodice.
- 1.1.2. Organizovanje savjetovanja za LGBT osobe i njihove porodice.

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo prosvjete i sporta, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo rada i socijalnog staranja.

Partneri: Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, NVO.

Period realizacije: 2011–2015.

Strateški cilj 2.

Obezbijediti podršku socijalnih službi i organa socijalne zaštite LGBT osobama i njihovim porodicama.

Operativni cilj 2.1.

Podići nivo svijesti socijalnih radnika/ca u timovima za porodičnu problematiku.

Aktivnosti / mjere:

- 2.1.1. Sprovođenje edukacije socijalnih radnika/ca na temu ljudskih prava LGBT osoba, seksualnog i rodnog identiteta.
- 2.1.2. Izrada i distribucija informativno-edukativnog materijala za socijalne radnike/ce.
- 2.1.3. Sprovođenje aktivnosti s ciljem stvaranja uslova za prihvatanje LGBT osoba s izraženim negativnim odnosom porodice u *coming out* procesu.

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo prosvjete i sporta, Ministarstvo rada i socijalnog staranja.

Partneri: Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, NVO

Period realizacije: 2011–2015.

Strateški cilj 3. Obezbijediti ravnopravan tretman LGBT osoba na tržištu rada.

Operativni cilj 3.1. Podržavajuće okruženje na radnom mjestu za LGBT osobe.

Aktivnosti / mjere:

- 3.1.1. Sprovođenje istraživanja stavova poslodavaca u odnosu na zapošljavanje LGBT osoba.
- 3.1.2. Sprovođenje kontinuiranog dokumentovanja povrede prava LGBT osoba u radnom odnosu.
- 3.1.3. Sprovođenje aktivnosti usmjerenih k senzibilisanju poslodavaca/ki u pogledu zapošljavanja LGBT osoba kroz promociju relevantnih zakonskih rješenja, kampanja među poslodavcima/kama...

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, Uprava za kadrove, Ministarstvo odbrane, Uprava policije, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Unija poslodavaca, Privredna komora.

Partneri: Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, NVO.

Period realizacije: 2011–2015.

Kultura i mediji

Strateški cilj 1.

Povećan stepen senzibilisanosti medija po pitanju ljudskih prava LGBT osoba.

Operativni cilj 1.1.

Povećanje zastupljenosti edukativnih sadržaja na temu seksualnosti i rodnog identiteta u medijima.

Aktivnosti / mjere:

- 1.1.1. Kreiranje i distribucija specijalizovanih medijskih sadržaja.
- 1.1.2. Produkcija, nabavka i distribucija serija i filmova koji obrađuju LGBT teme.
- 1.1.3. Promovisanje relevantnih zakonskih odredbi i internih akata medija i kontrolnih institucija.
- 1.1.4. Pospješivanje istraživačkog novinarstva u oblasti zaštite ljudskih prava LGBT osoba.
- 1.1.5. Implementacija kontinuiranog monitoringa štampanih i elektronskih medija u odnosu na LGBT teme.
- 1.1.6. Organizacija obuka za predstavnike/ce medija.

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo kulture i medija, Ministarstvo prosvjete i sporta, Nacionalni javni servis.

Partneri: Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, NVO, mediji.

Period realizacije: 2011–2015.

Strateški cilj 2.

Unaprijediti ulogu kulture i umjetnosti u oblasti promocije prava LGBT osoba.

Operativni cilj 2.1.

Dizajnirati i obezbijediti veći broj kulturnih sadržaja koji obrađuju LGBT teme.

Aktivnosti / mjere:

- 2.1.1. Organizovanje projekcija filmova koji obrađuju LGBT teme, ljudska prava i *queer* identitet.
- 2.1.2. Produkcija i igranje pozorišnih predstava koje obrađuju LGBT teme i *queer* identitet.
- 2.1.3. Organizovanje likovnih izložbi i izložbi fotografije koje obrađuju LGBT teme.
- 2.1.4. Produkcija, nabavka, distribucija i promocija književnih djela koje obrađuju LGBT teme i *queer* identitet.
- 2.1.5. Organizovanje *queer* festivala.

Nosioci odgovornosti:

Ministarstvo kulture i medija, Ministarstvo prosvjete i sporta, Nacionalni javni servis.

Partneri: NVO, mediji.

Period realizacije: 2011–2015.

POGLAVLJE 5

ANEKSI

ANEKS 1: DETALJNI PRIKAZ REZULTATA KVANTITATIVNOG ISTRAŽIVANJA

Homofobija u Crnoj Gori- rezultati istraživanja među opštom populacijom

METODOLOGIJA

Terensko istraživanje je za potrebe Juventasa sprovedeno od strane Centra za monitoring – CEMI iz Podgorice tokom jula 2010. godine “face to face” metodom:

Veličina uzorka ovog istraživanja je 1049 osoba.

Ciljna populacija su građani Crne Gore starosti 18 i više godina.

Uzorački okvir se zasniva na podacima popisa stanovništva iz 2003. godine i procijenjenim populacionim podacima na osnovu podataka vitalne statistike.

Uzorak je dizajniran tako da obezbjeđuje reprezentativne rezultate, za nivo cijele Crne Gore, kao i nivoe tipa naselja: gradska i seoska. Uzorkom je obuhvaćeno 18 opština u Crnoj Gori sa akcentom na reprezentativnost uzorka na nivou same opštine.

Izabran je višestapni slučajni stratifikovani uzorak stanovnika starosti 18 i više godina. Etape su sledeće:

1. etapa izbora: teritorija izbornog mjesta, izabrana PPS metodom: vjerovatnoća izbora proporcionalna veličini
2. etapa: domaćinstvo izabrano simulacijom prostog slučajnog uzorka (SRSWoR metodom)
3. etapa: Slučajno izabran član domaćinstava metodom prvog rođendana.

Nakon što su podaci prikupljeni, urađena je poststratifikacija prema polu, tipu naselja i starosti.

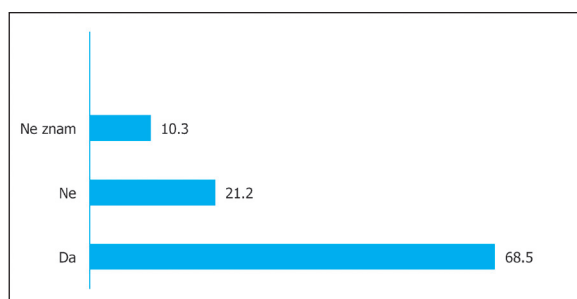
Greška za 95% statistički interval povjerenja:

- za pojave sa incidencom od 5% je $\pm 1,32\%$
- za pojave sa incidencom od 10% je $\pm 1,82\%$
- za pojave sa incidencom od 25% je $\pm 2,62\%$
- za pojave sa incidencom od 50% je $\pm 3,03\%$ (margina greške).

Da li je, po Vašem mišljenju, homoseksualnost bolest?

Ukupna ciljna populacija

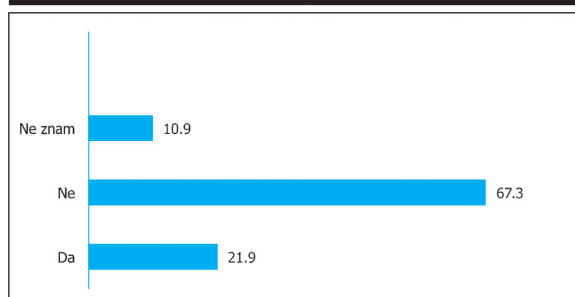
		Da li je, po Vašem mišljenju, homoseksualnost bolest?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	59,0%	27,7%	13,3%	208
	Centar	71,1%	19,8%	9,1%	499
	Sjever	70,5%	19,3%	10,1%	341
Pol	Muški	73,1%	17,8%	9,0%	510
	Ženski	64,2%	24,4%	11,4%	539
Starosne grupe	18 – 29	65,2%	24,2%	10,6%	306
	30 – 44	64,1%	23,2%	12,7%	274
	45 – 59	76,9%	17,1%	6,1%	243
	60 +	69,3%	19,2%	11,5%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	63,2%	22,9%	14,0%	278
	Srednja škola	73,2%	17,8%	9,0%	609
	Više i visoko	60,1%	31,2%	8,6%	162
Nacionalnost	Albanac	63,7%	20,5%	15,7%	43
	Crnogorac	64,5%	25,9%	9,5%	476
	Musliman/Bošnjak	68,1%	23,1%	8,7%	108
	Srbin	74,8%	13,5%	11,7%	260
	Hrvat	81,6%	18,4%		20
	Ostalo	57,7%	32,5%	9,8%	12
	Ne želi da odgovori	71,5%	17,3%	11,2%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	65,4%	24,3%	10,3%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	69,6%	21,8%	8,6%	232
	Samozaposlen/a	71,1%	10,0%	19,0%	67
	Nije zaposlen/a	69,4%	20,8%	9,8%	537
	Bez odgovora	59,4%	29,3%	11,3%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	68,1%	19,6%	12,3%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	68,4%	25,5%	6,0%	461
	NE	68,5%	12,9%	18,6%	152
	Bez odgovora	84,9%	15,1%		14
Primanja u \	0-200	73,8%	16,4%	9,8%	134
	201-500	68,8%	19,3%	11,9%	330
	501-1000	66,9%	24,8%	8,3%	229
	1000+	60,5%	27,9%	11,6%	93
	Ne želi da odgovori	69,8%	20,5%	9,7%	262
Prebivalište	Grad	66,2%	23,2%	10,6%	646
	Selo	72,3%	18,0%	9,7%	403
Total		68,5%	21,2%	10,3%	1.049

Da li je, po Vašem mišljenju homoseksualnost prirodna?

Ukupna ciljna populacija

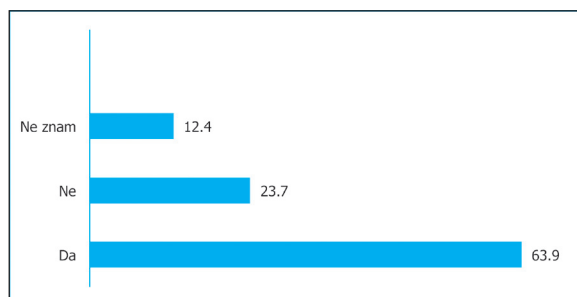
		Da li je, po Vasem mišljenju homoseksualnost prirodna?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	26.2%	64.0%	9.8%	208
	Centar	22.4%	69.8%	7.8%	499
	Sjever	18.4%	65.6%	16.0%	341
Pol	Muški	24.5%	65.1%	10.4%	510
	Ženski	19.4%	69.3%	11.3%	539
Starosne grupe	18 - 29	22.8%	67.2%	10.0%	306
	30 - 44	25.4%	65.5%	9.1%	274
	45 - 59	15.1%	73.8%	11.1%	243
	60 +	23.6%	62.5%	13.9%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	24.3%	59.4%	16.3%	278
	Srednja škola	19.1%	72.5%	8.4%	609
	Više i visoko	27.9%	61.3%	10.7%	162
Nacionalnost	Albanac	24.7%	58.3%	17.0%	43
	Crnogorac	23.5%	67.4%	9.1%	476
	Musliman/Bošnjak	23.4%	56.7%	19.9%	108
	Srbin	16.7%	71.7%	11.7%	260
	Hrvat	37.8%	62.2%		20
	Ostalo	17.9%	66.8%	15.3%	12
	Ne želi da odgovori	22.0%	70.6%	7.4%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	22.4%	70.9%	6.7%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	21.0%	68.7%	10.3%	232
	Samozaposlen/a	18.0%	71.4%	10.6%	67
	Nije zaposlen/a	22.0%	65.6%	12.4%	537
	Bez odgovora	28.7%	58.8%	12.4%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	22.0%	67.7%	10.3%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	23.0%	68.6%	8.3%	461
	NE	18.5%	63.2%	18.3%	152
	Bez odgovora	14.0%	54.0%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	20.2%	64.1%	15.7%	134
	201-500	24.5%	65.7%	9.8%	330
	501-1000	22.8%	66.8%	10.4%	229
	1000+	25.8%	66.5%	7.7%	93
	Ne želi da odgovori	17.1%	71.6%	11.3%	262
Prebivalište	Grad	22.1%	69.0%	8.8%	646
	Selo	21.4%	64.5%	14.1%	403
Total		21.9%	67.3%	10.9%	1,049

Da li je, po Vašem mišljenju homoseksualnost nemoralna?

Ukupna cilljna populacija

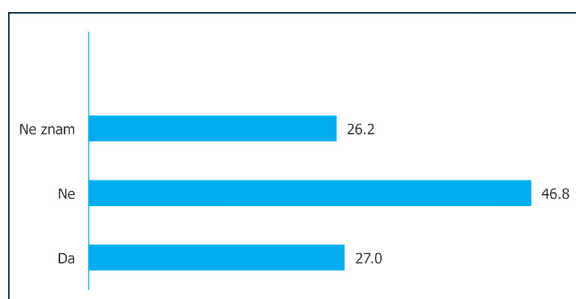
		Da li je, po VasSem mišljenju homoseksualnost nemoralna?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	49.2%	36.4%	14.4%	208
	Centar	65.7%	23.6%	10.7%	499
	Sjever	70.1%	16.2%	13.8%	341
Pol	Muški	72.3%	17.6%	10.1%	510
	Ženski	55.8%	29.5%	14.6%	539
Starosne grupe	18 - 29	56.9%	26.8%	16.3%	306
	30 - 44	60.5%	27.7%	11.7%	274
	45 - 59	67.5%	20.1%	12.4%	243
	60 +	73.4%	18.5%	8.0%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	62.9%	21.2%	15.9%	278
	Srednja škola	67.1%	21.9%	11.0%	609
	Više i visoko	53.5%	34.8%	11.7%	162
Nacionalnost	Albanac	66.2%	23.4%	10.3%	43
	Crnogorac	56.7%	30.8%	12.5%	476
	Musliman/Bošnjak	68.2%	19.4%	12.4%	108
	Srbin	74.7%	11.3%	14.0%	260
	Hrvat	37.4%	52.1%	0	20
	Ostalo	50.0%	32.5%	17.6%	12
	Ne želi da odgovori	69.4%	21.0%	9.6%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	59.8%	29.8%	10.3%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	63.0%	22.5%	14.4%	232
	Samozaposlen/a	72.0%	16.1%	11.8%	67
	Nije zaposlen/a	65.3%	22.5%	12.1%	537
	Bey odgovora	52.4%	32.7%	14.9%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	67.0%	19.9%	13.0%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	58.8%	30.3%	10.9%	461
	NE	70.0%	13.6%	16.4%	152
	Bez odgovora	69.4%	30.6%		14
Primanja u domaćinstvu	0-200	76.2%	12.6%	11.2%	134
	201-500	64.9%	20.7%	14.4%	330
	501-1000	61.5%	30.3%	8.1%	229
	1000+	56.2%	31.8%	12.0%	93
	Ne želi da odgovori	61.0%	24.6%	14.4%	262
Prebivalište	Grad	58.7%	27.6%	13.6%	646
	Selo	72.2%	17.4%	10.4%	403
Total		63.9%	23.7%	12.4%	1,049

Da li se, po Vašem mišljenju homoseksualnost može liječiti?

Ukupna ciljna populacija

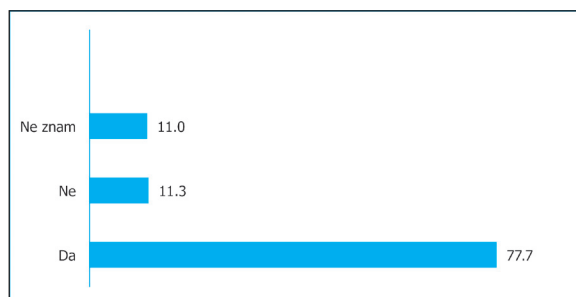
		Da li se, po Vašem mišljenju homoseksualnost može liječiti?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	22.1%	50.6%	27.3%	208
	Centar	25.9%	49.2%	25.0%	499
	Sjever	31.7%	41.0%	27.3%	341
Pol	Muški	31.1%	43.4%	25.5%	510
	Ženski	23.1%	50.0%	26.8%	539
Starosne grupe	18 - 29	23.2%	50.9%	25.9%	306
	30 - 44	28.4%	46.7%	24.8%	274
	45 - 59	29.2%	42.4%	28.3%	243
	60 +	28.1%	46.0%	25.9%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	31.8%	41.9%	26.2%	278
	Srednja škola	25.2%	48.6%	26.2%	609
	Više i visoko	25.6%	48.3%	26.2%	162
Nacionalnost	Albanac	27.4%	42.1%	30.5%	43
	Crnogorac	26.6%	52.6%	20.8%	476
	Musliman/Bošnjak	33.1%	37.6%	29.3%	108
	Srbin	24.9%	45.3%	29.8%	260
	Hrvat	21.8%	61.6%	0	20
	Ostalo	49.0%	24.4%	26.6%	12
	Ne želi da odgovori	26.6%	37.3%	36.1%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	28.0%	46.1%	25.9%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	22.0%	52.4%	25.7%	232
	Samozaposlen/a	22.3%	46.5%	31.2%	67
	Nije zaposlen/a	29.2%	45.8%	25.0%	537
	Bez odgovora	31.4%	30.8%	37.8%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	28.4%	47.8%	23.9%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	26.1%	48.9%	25.0%	461
	NE	23.5%	40.2%	36.4%	152
	Bez odgovora	56.6%	19.2%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	34.0%	40.1%	25.9%	134
	201-500	28.7%	46.9%	24.4%	330
	501-1000	31.9%	47.1%	21.1%	229
	1000+	21.7%	53.6%	24.7%	93
	Ne želi da odgovori	19.0%	47.4%	33.6%	262
Prebivalište	Grad	23.7%	49.2%	27.1%	646
	Selo	32.4%	42.9%	24.8%	403
Total		27.0%	46.8%	26.2%	1,049

Da li je, po Vašem mišljenju homoseksualnost lična stvar?

Ukupna ciljina populacija

		Da li je, po Vašem mišljenju homoseksualnost lična stvar?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	80.5%	9.6%	9.9%	208
	Centar	81.6%	9.7%	8.7%	499
	Sjever	70.3%	14.6%	15.2%	341
Pol	Muški	73.9%	14.6%	11.5%	510
	Ženski	81.3%	8.1%	10.6%	539
Starosne grupe	18 - 29	75.6%	10.8%	13.6%	306
	30 - 44	78.3%	12.2%	9.5%	274
	45 - 59	82.7%	10.6%	6.7%	243
	60 +	74.4%	11.6%	14.1%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	74.2%	13.6%	12.2%	278
	Srednja škola	78.0%	10.5%	11.5%	609
	Više i visoko	82.6%	10.2%	7.2%	162
Nacionalnost	Albanac	86.7%	10.1%	3.2%	43
	Crnogorac	83.9%	7.3%	8.8%	476
	Musliman/Bošnjak	75.0%	15.3%	9.7%	108
	Srbin	67.6%	18.2%	14.2%	260
	Hrvat	86.6%		0	20
	Ostalo	78.4%		21.6%	12
	Ne želi da odgovori	73.0%	11.5%	15.5%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	80.6%	9.3%	10.1%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	78.1%	13.2%	8.7%	232
	Samozaposlen/a	76.5%	15.6%	7.9%	67
	Nije zaposlen/a	77.3%	10.4%	12.3%	537
	Bez odgovora	69.0%	13.4%	17.5%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	74.4%	13.0%	12.6%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	82.5%	9.1%	8.3%	461
	NE	71.8%	12.9%	15.3%	152
	Bez odgovora	80.4%	12.3%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	74.4%	11.2%	14.4%	134
	201-500	77.3%	10.1%	12.6%	330
	501-1000	79.8%	13.2%	7.1%	229
	1000+	84.9%	14.0%	1.2%	93
	Ne želi da odgovori	75.5%	10.1%	14.3%	262
Prebivalište	Grad	80.3%	10.6%	9.1%	646
	Selo	73.6%	12.4%	14.1%	403
Total		77.7%	11.3%	11.0%	1,049

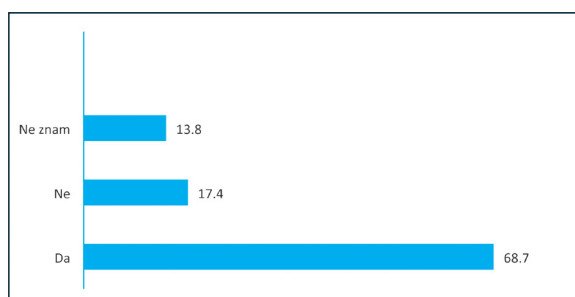

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Homoseksualnost je postojala otkad je „svijeta i vijeka“.*

Ranije se krilo a danas se priča o tome.

Ukupna ciljna populacija

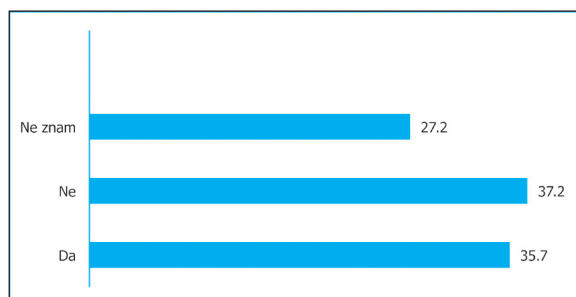
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Homoseksualnost je postojala otkad je „svijeta i vijeka“. Ranije se krilo a danas se priča o tome.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	68.6%	16.7%	14.7%	208
	Centar	69.1%	20.4%	10.5%	499
	Sjever	68.2%	13.6%	18.2%	341
Pol	Muški	67.5%	20.2%	12.3%	510
	Ženski	69.9%	14.9%	15.3%	539
Starosne grupe	18 - 29	64.8%	20.2%	15.0%	306
	30 - 44	72.7%	16.6%	10.7%	274
	45 - 59	70.2%	14.5%	15.3%	243
	60 +	67.6%	17.9%	14.4%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	58.9%	19.9%	21.2%	278
	Srednja škola	70.2%	18.1%	11.7%	609
	Više i visoko	80.0%	10.8%	9.2%	162
Nacionalnost	Albanac	69.7%	9.8%	20.5%	43
	Crnogorac	72.3%	16.5%	11.2%	476
	Musliman/Bošnjak	60.4%	22.3%	17.3%	108
	Srbin	67.0%	17.2%	15.8%	260
	Hrvat	89.5%	10.5%		20
	Ostalo	46.4%	26.9%	26.6%	12
	Ne želi da odgovori	64.5%	20.3%	15.2%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	74.6%	13.2%	12.2%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	72.3%	15.9%	11.9%	232
	Samozaposlen/a	62.1%	21.6%	16.3%	67
	Nije zaposlen/a	66.2%	19.0%	14.8%	537
	Bez odgovora	68.2%	17.8%	14.0%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	64.4%	21.4%	14.2%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	75.3%	13.6%	11.1%	461
	NE	60.6%	18.3%	21.1%	152
	Bez odgovora	73.2%	14.5%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	63.6%	22.0%	14.4%	134
	201-500	67.6%	20.4%	12.0%	330
	501-1000	67.7%	19.7%	12.5%	229
	1000+	79.7%	13.8%	6.4%	93
	Ne želi da odgovori	69.8%	10.7%	19.5%	262
Prebivalište	Grad	71.9%	16.7%	11.4%	646
	Selo	63.6%	18.6%	17.7%	403
Total		68.7%	17.4%	13.8%	1,049

Da li je po Vašem mišljenju, homoseksualnost posljedica nedostatka muževnosti/ženstvenosti?

Ukupna ciljina populacija

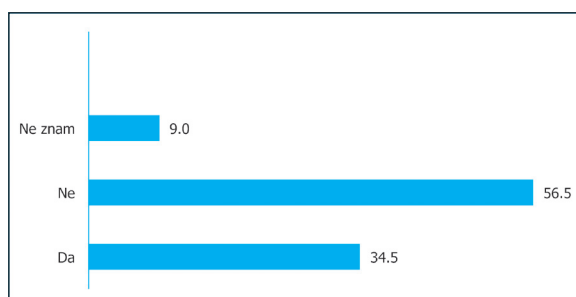
		Da li je po Vašem mišljenju, homoseksualnost posljedica nedostatka muževnosti/ženstvenosti?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	37.2%	39.0%	23.8%	208
	Centar	29.8%	41.1%	29.1%	499
	Sjever	43.3%	30.3%	26.4%	341
Pol	Muški	38.8%	33.7%	27.5%	510
	Ženski	32.7%	40.4%	26.9%	539
Starosne grupe	18 - 29	33.9%	38.9%	27.2%	306
	30 - 44	37.0%	37.9%	25.1%	274
	45 - 59	31.9%	38.3%	29.8%	243
	60 +	40.5%	32.7%	26.8%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	39.0%	29.6%	31.3%	278
	Srednja škola	35.4%	37.4%	27.2%	609
	Više i visoko	31.0%	49.2%	19.7%	162
Nacionalnost	Albanac	32.6%	37.0%	30.4%	43
	Crnogorac	30.9%	44.8%	24.3%	476
	Musliman/Bošnjak	40.2%	30.1%	29.7%	108
	Srbin	43.9%	26.9%	29.1%	260
	Hrvat	24.4%	67.2%	0	20
	Ostalo	23.0%	51.3%	25.7%	12
	Ne želi da odgovori	36.6%	29.6%	33.7%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	34.4%	41.6%	24.0%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	34.9%	38.5%	26.6%	232
	Samozaposlen/a	26.1%	40.4%	33.5%	67
	Nije zaposlen/a	38.3%	34.9%	26.8%	537
	Bez odgovora	26.4%	34.3%	39.3%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	36.3%	33.2%	30.5%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	34.1%	42.1%	23.8%	461
	NE	36.7%	34.3%	29.0%	152
	Bez odgovora	56.6%	23.9%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	38.8%	33.2%	28.0%	134
	201-500	39.8%	33.9%	26.3%	330
	501-1000	31.3%	45.4%	23.2%	229
	1000+	29.5%	47.5%	23.0%	93
	Ne želi da odgovori	34.9%	32.4%	32.8%	262
Prebivalište	Grad	33.3%	42.0%	24.7%	646
	Selo	39.4%	29.4%	31.2%	403
Total		35.7%	37.2%	27.2%	1,049

Da li bi Vam smetalo da se Vaše dijete informiše o homoseksualnosti u školi?

Ukupna ciljina populacija

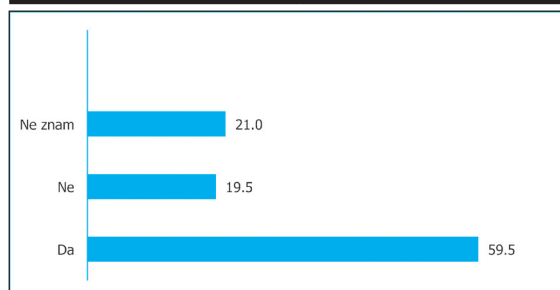
		Da li bi Vam smetalo da se Vaše dijete informiše o homoseksualnosti u školi?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	29.9%	58.8%	11.3%	208
	Centar	29.7%	62.6%	7.6%	499
	Sjever	44.2%	46.1%	9.7%	341
Pol	Muški	38.2%	54.1%	7.7%	510
	Ženski	30.9%	58.8%	10.3%	539
Starosne grupe	18 - 29	31.5%	56.5%	12.0%	306
	30 - 44	29.2%	60.9%	9.9%	274
	45 - 59	34.6%	59.1%	6.3%	243
	60 +	44.7%	48.4%	6.9%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	45.4%	43.8%	10.8%	278
	Srednja škola	32.6%	58.6%	8.8%	609
	Više i visoko	22.8%	70.3%	6.9%	162
Nacionalnost	Albanac	29.1%	63.4%	7.4%	43
	Crnogorac	28.9%	63.2%	7.9%	476
	Musliman/Bošnjak	39.5%	51.9%	8.6%	108
	Srbin	43.9%	46.2%	9.9%	260
	Hrvat	31.4%	68.6%		20
	Ostalo	46.1%	36.4%	17.6%	12
	Ne želi da odgovori	32.9%	54.2%	12.9%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	29.2%	64.9%	5.9%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	28.9%	57.7%	13.3%	232
	Samozaposlen/a	30.3%	63.4%	6.4%	67
	Nije zaposlen/a	39.4%	52.1%	8.6%	537
	Bez odgovora	31.3%	60.7%	8.0%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	37.6%	53.1%	9.3%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	29.5%	63.6%	7.0%	461
	NE	39.4%	45.3%	15.3%	152
	Bez odgovora	51.0%	49.0%		14
Primanja u domaćinstvu	0-200	49.0%	45.0%	6.0%	134
	201-500	36.5%	55.5%	7.9%	330
	501-1000	38.6%	53.7%	7.7%	229
	1000+	25.1%	71.1%	3.8%	93
	Ne želi da odgovori	24.2%	60.9%	15.0%	262
Prebivalište	Grad	28.5%	63.2%	8.2%	646
	Selo	44.0%	45.7%	10.3%	403
Total		34.5%	56.5%	9.0%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Podizanje djece od strane homoseksualnih roditelja podstiče homoseksualnost kod djece.*

Ukupna ciljna populacija

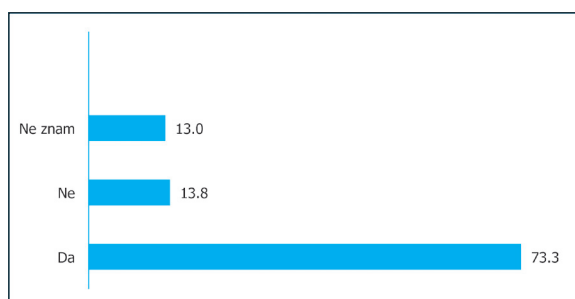
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Podizanje djece od strane homoseksualnih roditelja podstiče homoseksualnost kod djece.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	52.8%	24.8%	22.4%	208
	Centar	54.7%	23.3%	22.0%	499
	Sjever	70.5%	10.8%	18.8%	341
Pol	Muški	61.3%	18.1%	20.6%	510
	Ženski	57.7%	20.9%	21.4%	539
Starosne grupe	18 - 29	59.6%	21.9%	18.6%	306
	30 - 44	56.7%	22.4%	20.9%	274
	45 - 59	58.1%	17.2%	24.7%	243
	60 +	64.2%	15.4%	20.4%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	62.0%	14.2%	23.8%	278
	Srednja škola	58.7%	20.3%	21.0%	609
	Više i visoko	58.0%	25.9%	16.1%	162
Nacionalnost	Albanac	62.6%	16.9%	20.5%	43
	Crnogorac	56.2%	25.0%	18.7%	476
	Musliman/Bošnjak	61.6%	13.7%	24.7%	108
	Srbin	67.2%	13.4%	19.4%	260
	Hrvat	40.6%	38.8%	0	20
	Ostalo	50.0%	26.5%	23.6%	12
	Ne želi da odgovori	56.8%	13.8%	29.5%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	55.1%	24.4%	20.5%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	60.2%	16.2%	23.6%	232
	Samozaposlen/a	60.5%	17.7%	21.8%	67
	Nije zaposlen/a	61.2%	19.2%	19.6%	537
	Bez odgovora	48.6%	24.9%	26.5%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	61.4%	16.3%	22.3%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	57.1%	24.5%	18.4%	461
	NE	60.6%	13.2%	26.2%	152
	Bez odgovora	65.4%	22.3%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	61.7%	14.5%	23.9%	134
	201-500	61.3%	19.8%	18.9%	330
	501-1000	58.6%	21.6%	19.7%	229
	1000+	62.0%	29.6%	8.4%	93
	Ne želi da odgovori	55.9%	16.3%	27.8%	262
Prebivalište	Grad	57.8%	24.1%	18.0%	646
	Selo	62.1%	12.1%	25.8%	403
Total		59.5%	19.5%	21.0%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Da saznam da je moje dijete homoseksualac, osjećao/la bih se kao neuspješan roditelj.*

Ukupna ciljna populacija

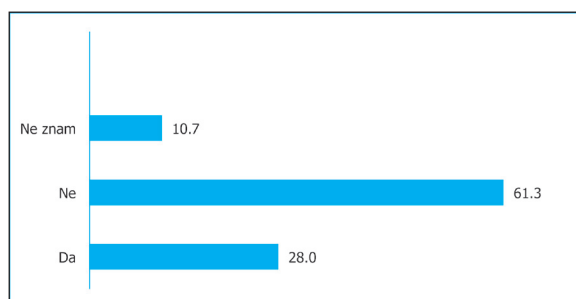
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Da saznam da je moje dijete homoseksualac, osjećao/la bih se kao neuspješan roditelj.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	60.9%	24.8%	14.3%	208
	Centar	73.8%	14.2%	12.0%	499
	Sjever	80.1%	6.5%	13.5%	341
Pol	Muški	80.7%	10.6%	8.7%	510
	Ženski	66.2%	16.8%	17.0%	539
Starosne grupe	18 - 29	65.8%	17.5%	16.8%	306
	30 - 44	69.3%	18.2%	12.5%	274
	45 - 59	79.1%	8.5%	12.4%	243
	60 +	82.0%	9.1%	8.8%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	82.5%	7.0%	10.5%	278
	Srednja škola	71.0%	15.3%	13.7%	609
	Više i visoko	66.0%	19.6%	14.4%	162
Nacionalnost	Albanac	68.7%	17.0%	14.3%	43
	Crnogorac	69.8%	16.5%	13.7%	476
	Musliman/Bošnjak	78.4%	9.5%	12.1%	108
	Srbin	80.5%	8.0%	11.5%	260
	Hrvat	51.0%	35.3%	0	20
	Ostalo	47.9%	42.3%	9.8%	12
	Ne želi da odgovori	74.3%	12.1%	13.5%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	73.9%	16.6%	9.4%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	66.7%	15.1%	18.2%	232
	Samozaposlen/a	76.0%	10.3%	13.7%	67
	Nije zaposlen/a	76.1%	12.1%	11.8%	537
	Bez odgovora	65.3%	22.9%	11.8%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	77.0%	12.1%	11.0%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	68.3%	16.6%	15.1%	461
	NE	77.0%	9.9%	13.1%	152
	Bez odgovora	84.9%	15.1%		14
Primanja u domaćinstvu	0-200	84.3%	6.8%	8.9%	134
	201-500	81.4%	8.5%	10.2%	330
	501-1000	69.5%	15.6%	14.8%	229
	1000+	59.1%	28.3%	12.6%	93
	Ne želi da odgovori	65.7%	17.3%	17.0%	262
Prebivalište	Grad	68.7%	17.2%	14.1%	646
	Selo	80.6%	8.3%	11.1%	403
Total		73.3%	13.8%	13.0%	1,049

Da li smatrate da homoseksualci imaju pravo da slobodno i javno izražavaju svoju seksualnost (ljubljenje, držanje za ruku, grljenje)?

Ukupna cilljna populacija

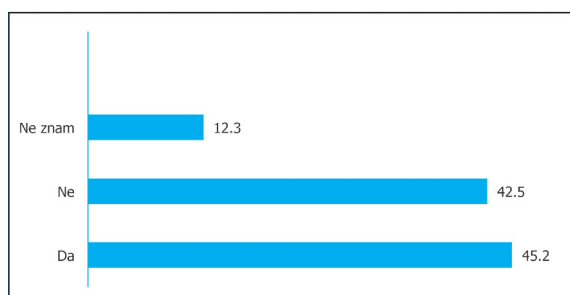
		Da li smatrate da homoseksualci imaju pravo da slobodno i javno izražavaju svoju seksualnost (ljubljenje, držanje za ruku, grljenje)?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	32.1%	54.8%	13.2%	208
	Centar	30.0%	62.5%	7.5%	499
	Sjever	22.5%	63.7%	13.8%	341
Pol	Muški	26.8%	65.5%	7.7%	510
	Ženski	29.0%	57.4%	13.6%	539
Starosne grupe	18 - 29	26.7%	57.3%	16.1%	306
	30 - 44	31.0%	58.3%	10.7%	274
	45 - 59	23.2%	69.5%	7.3%	243
	60 +	31.1%	61.8%	7.1%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	27.1%	61.6%	11.2%	278
	Srednja škola	26.3%	63.2%	10.5%	609
	Više i visoko	35.8%	53.6%	10.6%	162
Nacionalnost	Albanac	30.2%	52.6%	17.2%	43
	Crnogorac	35.0%	57.2%	7.8%	476
	Musliman/Bošnjak	26.7%	58.4%	14.9%	108
	Srbin	17.8%	70.2%	12.0%	260
	Hrvat	16.3%	62.4%	0	20
	Ostalo	51.6%	39.4%	9.1%	12
	Ne želi da odgovori	22.4%	66.0%	11.6%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	26.5%	65.0%	8.5%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	24.6%	61.2%	14.2%	232
	Samozaposlen/a	21.7%	64.9%	13.5%	67
	Nije zaposlen/a	30.3%	59.8%	9.9%	537
	Bez odgovora	33.5%	60.7%	5.8%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	23.6%	65.4%	11.0%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	31.8%	58.8%	9.4%	461
	NE	26.7%	59.5%	13.8%	152
	Bez odgovora	45.5%	42.6%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	26.5%	70.7%	2.8%	134
	201-500	26.8%	59.3%	13.9%	330
	501-1000	26.8%	61.2%	11.9%	229
	1000+	33.2%	58.1%	8.8%	93
	Ne želi da odgovori	29.4%	60.3%	10.3%	262
Prebivalište	Grad	29.0%	58.5%	12.5%	646
	Selo	26.3%	66.0%	7.8%	403
Total		28.0%	61.3%	10.7%	1,049

Da li biste se odjećali ugroženim da vidite dva muškarca ili dvije žene da javno izražavaju svoju (homo)seksualnost?

Ukupna ciljna populacija

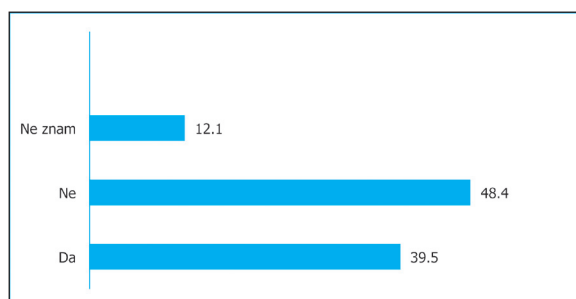
		Da li biste se odjećali ugroženim da vidite dva muškarca ili dvije žene da javno izražavaju svoju (homo)seksualnost?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	35.5%	50.2%	14.3%	208
	Centar	49.5%	42.1%	8.4%	499
	Sjever	44.8%	38.5%	16.7%	341
Pol	Muški	46.3%	42.5%	11.1%	510
	Ženski	44.1%	42.6%	13.3%	539
Starosne grupe	18 - 29	32.3%	52.1%	15.7%	306
	30 - 44	43.6%	46.7%	9.7%	274
	45 - 59	47.6%	38.9%	13.5%	243
	60 +	62.2%	28.5%	9.4%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	53.7%	31.4%	14.9%	278
	Srednja škola	44.5%	43.1%	12.4%	609
	Više i visoko	33.2%	59.6%	7.2%	162
Nacionalnost	Albanac	36.0%	50.7%	13.3%	43
	Crnogorac	45.4%	46.2%	8.4%	476
	Musliman/Bošnjak	45.0%	41.5%	13.5%	108
	Srbin	46.6%	38.9%	14.6%	260
	Hrvat	48.8%	51.2%		20
	Ostalo	50.0%	42.3%	7.8%	12
	Ne želi da odgovori	44.0%	33.4%	22.5%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	46.1%	43.5%	10.4%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	37.7%	46.7%	15.6%	232
	Samozaposlen/a	47.1%	35.9%	17.0%	67
	Nije zaposlen/a	48.5%	40.9%	10.7%	537
	Bez odgovora	37.0%	48.3%	14.8%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	48.6%	41.1%	10.3%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	42.1%	48.0%	9.9%	461
	NE	44.6%	30.5%	24.9%	152
	Bez odgovora	49.1%	38.6%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	62.0%	26.6%	11.4%	134
	201-500	47.9%	41.4%	10.7%	330
	501-1000	45.2%	46.4%	8.4%	229
	1000+	29.4%	66.0%	4.5%	93
	Ne želi da odgovori	38.7%	40.5%	20.8%	262
Prebivalište	Grad	40.6%	48.9%	10.5%	646
	Selo	52.6%	32.3%	15.1%	403
Total		45.2%	42.5%	12.3%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Treba da postoje mjesta koja su javna i dostupna za druženje homoseksualaca.*

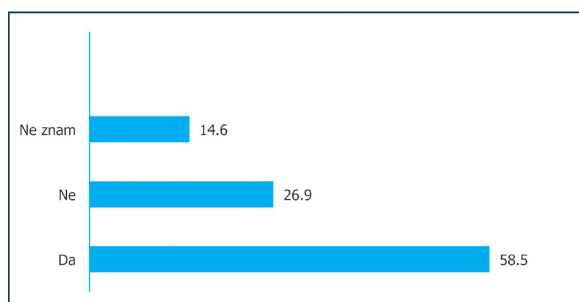
Ukupna cilljna populacija

		Da li se slažete sa tvrdnjom: Treba da postoje mjesta koja su javna i dostupna za druženje homoseksualaca.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	41.6%	38.7%	19.7%	208
	Centar	39.3%	50.9%	9.7%	499
	Sjever	38.3%	50.6%	11.1%	341
Pol	Muški	38.2%	52.9%	8.8%	510
	Ženski	40.6%	44.1%	15.3%	539
Starosne grupe	18 - 29	40.3%	44.2%	15.4%	306
	30 - 44	43.3%	45.3%	11.4%	274
	45 - 59	37.2%	51.7%	11.1%	243
	60 +	36.1%	54.2%	9.7%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	36.3%	52.1%	11.6%	278
	Srednja škola	39.0%	48.4%	12.6%	609
	Više i visoko	46.4%	42.1%	11.4%	162
Nacionalnost	Albanac	50.6%	33.3%	16.1%	43
	Crnogorac	43.3%	46.8%	9.8%	476
	Musliman/Bošnjak	39.2%	48.1%	12.7%	108
	Srbin	35.8%	53.4%	10.8%	260
	Hrvat	36.0%	50.2%	0	20
	Ostalo	52.2%	38.0%	9.8%	12
	Ne želi da odgovori	28.6%	50.0%	21.4%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	39.7%	52.5%	7.8%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	37.4%	45.1%	17.5%	232
	Samozaposlen/a	40.4%	47.6%	12.0%	67
	Nije zaposlen/a	40.3%	48.3%	11.4%	537
	Bez odgovora	37.9%	52.8%	9.2%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	39.1%	50.6%	10.3%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	41.6%	46.5%	11.9%	461
	NE	33.3%	49.2%	17.5%	152
	Bez odgovora	48.6%	34.4%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	35.2%	57.6%	7.2%	134
	201-500	40.6%	49.0%	10.4%	330
	501-1000	37.3%	51.8%	10.9%	229
	1000+	45.6%	45.5%	8.9%	93
	Ne želi da odgovori	39.9%	41.0%	19.1%	262
Prebivalište	Grad	42.5%	44.6%	13.0%	646
	Selo	34.6%	54.5%	10.8%	403
Total		39.5%	48.4%	12.1%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Mjesta za okupljanje homoseksualaca bi ugrozila ugled i sigurnost našeg grada*
Ukupna ciljina populacija

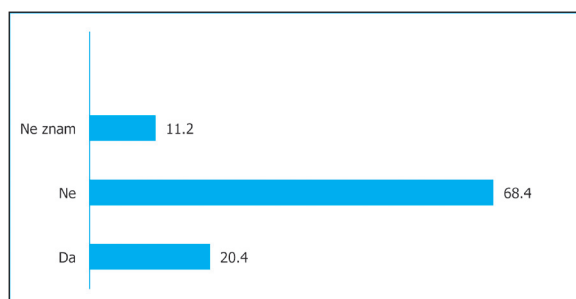
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Mjesta za okupljanje homoseksualaca bi ugrozila ugled i sigurnost našeg grada			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	48.6%	34.6%	16.8%	208
	Centar	60.7%	28.1%	11.1%	499
	Sjever	61.4%	20.4%	18.3%	341
Pol	Muški	61.9%	24.1%	14.0%	510
	Ženski	55.4%	29.5%	15.1%	539
Starosne grupe	18 - 29	51.0%	27.2%	21.8%	306
	30 - 44	54.8%	32.9%	12.2%	274
	45 - 59	62.3%	26.8%	10.9%	243
	60 +	69.1%	19.2%	11.6%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	66.4%	20.0%	13.6%	278
	Srednja škola	58.0%	26.1%	15.9%	609
	Više i visoko	47.0%	41.6%	11.3%	162
Nacionalnost	Albanac	42.8%	37.4%	19.7%	43
	Crnogorac	56.7%	33.1%	10.2%	476
	Musliman/Bošnjak	58.0%	25.0%	16.9%	108
	Srbin	63.4%	19.4%	17.2%	260
	Hrvat	56.8%	38.2%	0	20
	Ostalo	57.7%	32.5%	9.8%	12
	Ne želi da odgovori	61.6%	14.8%	23.7%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	55.3%	33.0%	11.7%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	54.9%	29.0%	16.1%	232
	Samozaposlen/a	58.9%	28.8%	12.4%	67
	Nije zaposlen/a	61.3%	23.1%	15.6%	537
	Bez odgovora	55.9%	36.0%	8.2%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	59.3%	23.4%	17.3%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	56.8%	32.5%	10.6%	461
	NE	61.5%	19.1%	19.4%	152
	Bez odgovora	58.3%	29.8%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	76.5%	13.8%	9.7%	134
	201-500	61.5%	23.9%	14.6%	330
	501-1000	61.0%	27.0%	12.0%	229
	1000+	43.6%	47.6%	8.8%	93
	Ne želi da odgovori	48.7%	29.9%	21.4%	262
Prebivalište	Grad	54.0%	31.8%	14.2%	646
	Selo	65.8%	19.0%	15.2%	403
Total		58.5%	26.9%	14.6%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Verbalno nasilje nad homoseksualcima je opravdano.*

Ukupna ciljina populacija

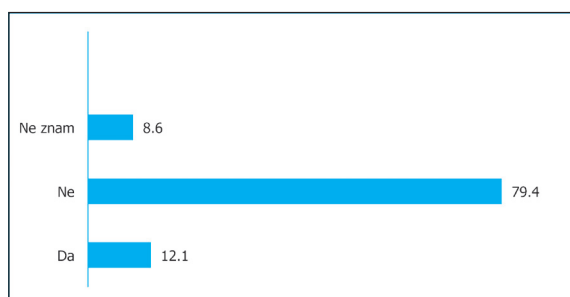
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Verbalno nasilje nad homoseksualcima je opravdano.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	15.8%	74.1%	10.1%	208
	Centar	22.6%	68.9%	8.5%	499
	Sjever	20.0%	64.2%	15.8%	341
Pol	Muški	26.6%	61.6%	11.8%	510
	Ženski	14.5%	74.9%	10.6%	539
Starosne grupe	18 - 29	15.9%	70.2%	13.9%	306
	30 - 44	19.0%	71.6%	9.3%	274
	45 - 59	21.5%	68.5%	10.0%	243
	60 +	26.9%	62.0%	11.1%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	22.0%	62.9%	15.1%	278
	Srednja škola	21.3%	68.5%	10.1%	609
	Više i visoko	14.1%	77.3%	8.5%	162
Nacionalnost	Albanac	22.2%	64.9%	12.9%	43
	Crnogorac	18.9%	73.8%	7.3%	476
	Musliman/Bošnjak	15.7%	69.5%	14.8%	108
	Srbin	25.4%	59.9%	14.7%	260
	Hrvat	10.5%	89.5%		20
	Ostalo	18.4%	72.6%	9.1%	12
	Ne želi da odgovori	21.0%	62.2%	16.9%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	23.4%	70.1%	6.5%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	15.8%	69.5%	14.8%	232
	Samozaposlen/a	26.9%	58.0%	15.2%	67
	Nije zaposlen/a	20.5%	68.9%	10.6%	537
	Bez odgovora	22.1%	65.3%	12.6%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	22.3%	68.3%	9.4%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	19.9%	69.8%	10.2%	461
	NE	14.5%	67.2%	18.3%	152
	Bez odgovora	41.0%	39.4%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	25.0%	60.7%	14.2%	134
	201-500	21.5%	67.3%	11.2%	330
	501-1000	23.4%	65.0%	11.7%	229
	1000+	18.0%	75.0%	7.0%	93
	Ne želi da odgovori	14.9%	74.4%	10.7%	262
Prebivalište	Grad	18.9%	70.6%	10.5%	646
	Selo	22.8%	64.9%	12.3%	403
Total		20.4%	68.4%	11.2%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Fizičko nasilje nad homoseksualcima je opravdano.*

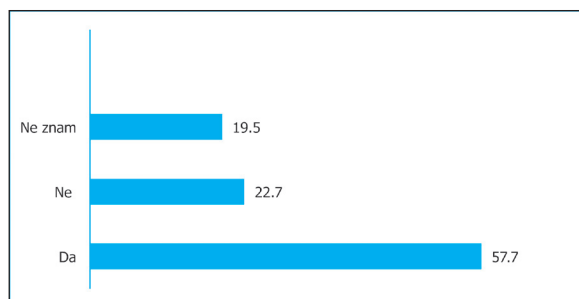
Ukupna ciljna populacija

		Da li se slažete sa tvrdnjom: Fizičko nasilje nad homoseksualcima je opravdano.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	10.1%	80.8%	9.1%	208
	Centar	12.5%	80.4%	7.1%	499
	Sjever	12.6%	77.0%	10.4%	341
Pol	Muški	15.7%	73.7%	10.6%	510
	Ženski	8.6%	84.8%	6.6%	539
Starosne grupe	18 - 29	11.0%	79.4%	9.6%	306
	30 - 44	11.0%	81.7%	7.3%	274
	45 - 59	11.9%	81.3%	6.8%	243
	60 +	15.1%	74.4%	10.5%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	11.7%	77.3%	11.0%	278
	Srednja škola	13.1%	79.0%	7.9%	609
	Više i visoko	8.8%	84.2%	7.0%	162
Nacionalnost	Albanac	18.2%	67.4%	14.4%	43
	Crnogorac	10.3%	83.4%	6.4%	476
	Musliman/Bošnjak	11.4%	80.2%	8.5%	108
	Srbin	16.4%	72.6%	10.9%	260
	Hrvat		100.0%		20
	Ostalo		90.7%	9.3%	12
	Ne želi da odgovori	11.4%	77.2%	11.3%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	12.5%	81.4%	6.1%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	9.7%	78.0%	12.3%	232
	Samozaposlen/a	19.8%	68.0%	12.2%	67
	Nije zaposlen/a	12.5%	80.9%	6.6%	537
	Bez odgovora	5.5%	76.6%	17.9%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	14.9%	78.3%	6.7%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	10.2%	81.7%	8.1%	461
	NE	8.5%	77.3%	14.1%	152
	Bez odgovora	26.3%	54.2%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	14.1%	72.7%	13.2%	134
	201-500	11.2%	80.0%	8.8%	330
	501-1000	17.4%	74.6%	8.0%	229
	1000+	7.4%	88.9%	3.7%	93
	Ne želi da odgovori	9.2%	82.7%	8.1%	262
Prebivalište	Grad	10.3%	82.6%	7.1%	646
	Selo	14.9%	74.2%	10.8%	403
Total		12.1%	79.4%	8.6%	1,049

Da li biste prijavili policiji nasilje nad osobom izazvano njegovom ili njenom seksualnom orijentacijom?
Ukupna ciljna populacija

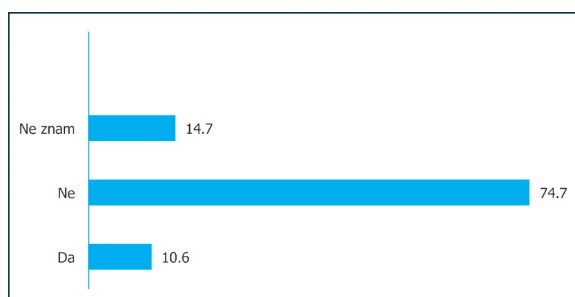
		Da li biste prijavili policiji nasilje nad osobom izazvano njegovom ili njenom seksualnom orijentacijom?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	58.3%	22.0%	19.7%	208
	Centar	59.2%	23.6%	17.2%	499
	Sjever	55.2%	22.0%	22.8%	341
Pol	Muški	49.7%	27.6%	22.7%	510
	Ženski	65.3%	18.2%	16.5%	539
Starosne grupe	18 - 29	54.6%	23.3%	22.2%	306
	30 - 44	62.8%	19.6%	17.6%	274
	45 - 59	56.4%	24.6%	19.0%	243
	60 +	57.3%	23.9%	18.8%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	51.2%	28.9%	19.9%	278
	Srednja škola	59.6%	21.3%	19.1%	609
	Više i visoko	62.1%	17.5%	20.5%	162
Nacionalnost	Albanac	56.5%	19.7%	23.8%	43
	Crnogorac	62.6%	22.0%	15.4%	476
	Musliman/Bošnjak	46.8%	24.1%	29.1%	108
	Srbin	54.8%	24.6%	20.5%	260
	Hrvat	54.6%	28.9%	0	20
	Ostalo	75.9%	9.1%	15.1%	12
	Ne želi da odgovori	54.2%	21.8%	24.0%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	61.5%	20.3%	18.2%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	56.3%	21.4%	22.3%	232
	Samozaposlen/a	51.8%	33.6%	14.5%	67
	Nije zaposlen/a	58.5%	22.9%	18.6%	537
	Bez odgovora	48.9%	20.8%	30.3%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	55.4%	25.1%	19.5%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	59.0%	23.6%	17.5%	461
	NE	60.2%	15.8%	24.0%	152
	Bez odgovora	61.6%		0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	53.7%	22.0%	24.3%	134
	201-500	57.3%	23.3%	19.4%	330
	501-1000	55.7%	26.7%	17.7%	229
	1000+	57.1%	24.9%	18.0%	93
	Ne želi da odgovori	62.4%	18.2%	19.4%	262
Prebivalište	Grad	58.0%	22.6%	19.3%	646
	Selo	57.3%	22.9%	19.8%	403
Total		57.7%	22.7%	19.5%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Homoseksualnost ne postoji u Crnoj Gori.*

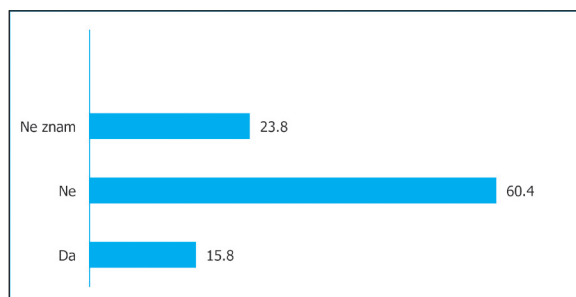
Ukupna ciljna populacija

		Da li se slažete sa tvrdnjom: Homoseksualnost ne postoji u Crnoj Gori.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	10.4%	77.9%	11.7%	208
	Centar	9.1%	82.4%	8.5%	499
	Sjever	13.0%	61.3%	25.7%	341
Pol	Muški	12.4%	71.9%	15.7%	510
	Ženski	9.0%	77.2%	13.8%	539
Starosne grupe	18 - 29	9.7%	74.4%	15.9%	306
	30 - 44	11.3%	75.5%	13.2%	274
	45 - 59	11.3%	75.5%	13.2%	243
	60 +	10.4%	73.0%	16.6%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	13.1%	65.9%	21.0%	278
	Srednja škola	10.5%	76.5%	13.0%	609
	Više i visoko	7.0%	82.8%	10.2%	162
Nacionalnost	Albanac	12.2%	59.9%	28.0%	43
	Crnogorac	11.3%	79.2%	9.5%	476
	Musliman/Bošnjak	13.2%	63.9%	22.8%	108
	Srbin	10.1%	69.8%	20.1%	260
	Hrvat		100.0%		20
	Ostalo	21.9%	68.8%	9.3%	12
	Ne želi da odgovori	7.1%	78.2%	14.7%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	11.1%	80.5%	8.4%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	9.1%	78.1%	12.8%	232
	Samozaposlen/a	8.6%	70.4%	21.0%	67
	Nije zaposlen/a	11.1%	72.1%	16.8%	537
	Bez odgovora	15.1%	70.3%	14.6%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	12.5%	71.1%	16.4%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	7.4%	83.3%	9.3%	461
	NE	15.2%	60.1%	24.6%	152
	Bez odgovora	12.3%	54.2%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	18.4%	51.6%	30.0%	134
	201-500	8.6%	74.2%	17.2%	330
	501-1000	13.4%	77.6%	9.0%	229
	1000+	8.7%	84.9%	6.3%	93
	Ne želi da odgovori	7.4%	80.9%	11.7%	262
Prebivalište	Grad	8.1%	80.6%	11.3%	646
	Selo	14.7%	65.1%	20.1%	403
Total		10.6%	74.7%	14.7%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Homoseksualci su ugrožena vrsta u Crnoj Gori i treba im pomoći da ostvare svoja prava.*
 Ukupna cilljna populacija

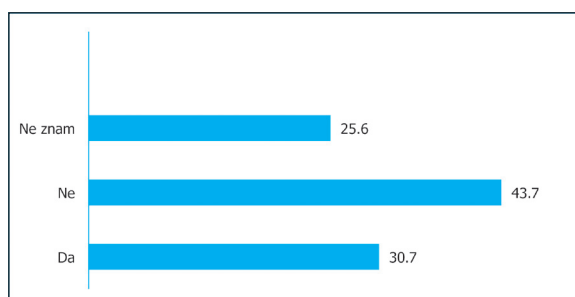
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Homoseksualci su ugrožena vrsta u Crnoj Gori i treba im pomoći da ostvare svoja prava.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	19.1%	56.7%	24.2%	208
	Centar	17.3%	60.5%	22.2%	499
	Sjever	11.7%	62.5%	25.8%	341
Pol	Muški	14.4%	65.8%	19.8%	510
	Ženski	17.1%	55.3%	27.6%	539
Starosne grupe	18 - 29	17.1%	58.8%	24.1%	306
	30 - 44	17.2%	58.9%	23.9%	274
	45 - 59	16.9%	56.5%	26.5%	243
	60 +	11.3%	68.5%	20.2%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	15.5%	61.1%	23.4%	278
	Srednja škola	14.3%	60.9%	24.8%	609
	Više i visoko	22.2%	57.3%	20.5%	162
Nacionalnost	Albanac	18.1%	49.8%	32.1%	43
	Crnogorac	19.1%	59.1%	21.8%	476
	Musliman/Bošnjak	16.4%	57.7%	25.9%	108
	Srbin	11.9%	65.8%	22.2%	260
	Hrvat	11.3%	50.4%	0	20
	Ostalo	35.8%	64.2%		12
	Ne želi da odgovori	9.5%	61.1%	29.5%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	14.9%	66.4%	18.7%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	18.7%	57.9%	23.4%	232
	Samozaposlen/a	9.3%	59.5%	31.2%	67
	Nije zaposlen/a	16.0%	60.3%	23.8%	537
	Bez odgovora	12.2%	51.8%	36.0%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	13.7%	61.2%	25.1%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	19.4%	61.2%	19.4%	461
	NE	11.0%	58.3%	30.8%	152
	Bez odgovora	15.1%	32.0%	1	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	13.6%	56.4%	30.0%	134
	201-500	12.6%	62.1%	25.3%	330
	501-1000	20.7%	60.4%	18.9%	229
	1000+	21.6%	57.9%	20.5%	93
	Ne želi da odgovori	14.8%	61.2%	24.1%	262
Prebivalište	Grad	17.1%	59.1%	23.8%	646
	Selo	13.8%	62.5%	23.7%	403
Total		15.8%	60.4%	23.8%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Biti patriota i homoseksualac isključuje jedno i drugo.*

Ukupna ciljna populacija

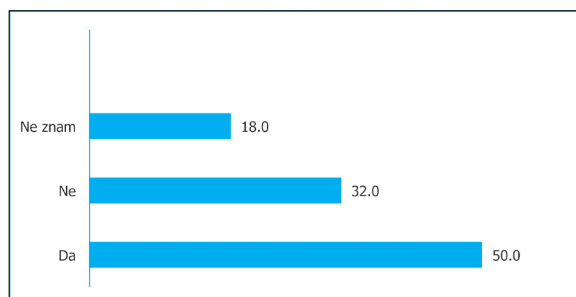
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Biti patriota i homoseksualac isključuje jedno i drugo.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	18.4%	57.5%	24.2%	208
	Centar	29.2%	48.3%	22.5%	499
	Sjever	40.5%	28.6%	31.0%	341
Pol	Muški	35.9%	40.1%	24.0%	510
	Ženski	25.9%	47.1%	27.1%	539
Starosne grupe	18 - 29	30.1%	41.9%	28.0%	306
	30 - 44	29.0%	46.5%	24.4%	274
	45 - 59	30.1%	47.0%	22.8%	243
	60 +	34.3%	39.0%	26.7%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	33.2%	39.2%	27.7%	278
	Srednja škola	33.0%	40.4%	26.6%	609
	Više i visoko	18.0%	63.8%	18.2%	162
Nacionalnost	Albanac	28.9%	46.3%	24.8%	43
	Crnogorac	26.3%	50.0%	23.8%	476
	Musliman/Bošnjak	36.2%	36.3%	27.5%	108
	Srbin	37.5%	33.1%	29.4%	260
	Hrvat	39.4%	60.6%		20
	Ostalo	9.3%	60.4%	30.3%	12
	Ne želi da odgovori	30.2%	43.0%	26.9%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	25.6%	55.8%	18.6%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	29.4%	42.1%	28.5%	232
	Samozaposlen/a	29.3%	39.6%	31.0%	67
	Nije zaposlen/a	33.7%	41.1%	25.2%	537
	Bez odgovora	23.2%	41.4%	35.4%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	35.5%	37.7%	26.8%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	26.0%	54.4%	19.6%	461
	NE	34.3%	27.2%	38.5%	152
	Bez odgovora	4.1%	50.0%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	36.9%	37.5%	25.6%	134
	201-500	30.0%	39.5%	30.5%	330
	501-1000	30.1%	48.1%	21.8%	229
	1000+	20.8%	62.8%	16.4%	93
	Ne želi da odgovori	32.6%	41.4%	26.0%	262
Prebivalište	Grad	28.3%	49.0%	22.7%	646
	Selo	34.7%	35.1%	30.2%	403
Total		30.7%	43.7%	25.6%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Državne institucije treba da rade na suzbijanju homoseksualnosti.*

Ukupna cilljna populacija

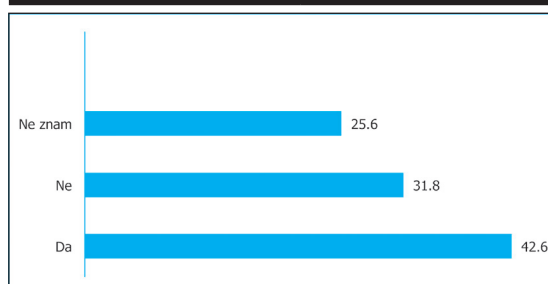
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Državne institucije treba da rade na suzbijanju homoseksualnosti.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	33.2%	41.6%	25.2%	208
	Centar	57.4%	31.1%	11.5%	499
	Sjever	49.4%	27.5%	23.1%	341
Pol	Muški	55.3%	28.4%	16.3%	510
	Ženski	44.9%	35.5%	19.6%	539
Starosne grupe	18 - 29	44.6%	32.2%	23.2%	306
	30 - 44	45.8%	33.6%	20.6%	274
	45 - 59	52.6%	31.1%	16.4%	243
	60 +	59.6%	31.0%	9.5%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	55.7%	27.8%	16.5%	278
	Srednja škola	49.7%	30.9%	19.5%	609
	Više i visoko	41.4%	43.7%	14.9%	162
Nacionalnost	Albanac	45.7%	29.2%	25.1%	43
	Crnogorac	49.3%	35.8%	14.8%	476
	Musliman/Bošnjak	43.3%	27.4%	29.3%	108
	Srbin	57.4%	23.6%	18.9%	260
	Hrvat	48.9%	51.1%		20
	Ostalo	47.9%	42.3%	9.8%	12
	Ne želi da odgovori	44.8%	35.9%	19.3%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	50.6%	31.4%	18.0%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	44.4%	31.7%	23.9%	232
	Samozaposlen/a	40.9%	32.8%	26.3%	67
	Nije zaposlen/a	53.4%	32.3%	14.3%	537
	Bez odgovora	49.0%	32.5%	18.5%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	52.7%	26.9%	20.4%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	47.5%	38.1%	14.4%	461
	NE	51.7%	28.0%	20.2%	152
	Bez odgovora	31.2%	30.6%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	67.6%	16.5%	15.9%	134
	201-500	48.1%	32.4%	19.5%	330
	501-1000	44.9%	38.8%	16.3%	229
	1000+	46.3%	41.8%	11.9%	93
	Ne želi da odgovori	49.0%	30.2%	20.8%	262
Prebivalište	Grad	48.2%	34.3%	17.5%	646
	Selo	52.8%	28.5%	18.7%	403
Total		50.0%	32.0%	18.0%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Kada bi politička stranka koju podržavam počela da govori o pravima homoseksualaca, ne bih više glasao/la za nju.*

Ukupna ciljna populacija

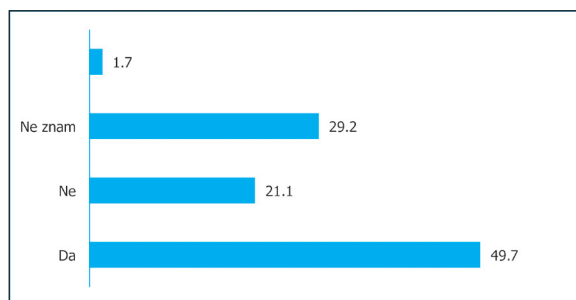
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Kada bi politička stranka koju podržavam počela da govori o pravima homoseksualaca, ne bih više glasao/la za nju.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	32.0%	45.5%	22.5%	208
	Centar	47.2%	32.6%	20.1%	499
	Sjever	42.2%	22.2%	35.6%	341
Pol	Muški	45.9%	28.6%	25.5%	510
	Ženski	39.5%	34.8%	25.7%	539
Starosne grupe	18 - 29	38.5%	28.8%	32.7%	306
	30 - 44	37.4%	39.8%	22.8%	274
	45 - 59	46.6%	28.9%	24.5%	243
	60 +	50.1%	29.2%	20.7%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	46.5%	29.1%	24.4%	278
	Srednja škola	43.8%	29.1%	27.2%	609
	Više i visoko	31.4%	46.7%	21.9%	162
Nacionalnost	Albanac	34.2%	38.2%	27.6%	43
	Crnogorac	43.5%	38.8%	17.7%	476
	Musliman/Bošnjak	29.9%	36.0%	34.1%	108
	Srbin	47.3%	19.0%	33.7%	260
	Hrvat	37.5%	49.6%	0	20
	Ostalo	26.8%	56.2%	17.1%	12
	Ne želi da odgovori	45.2%	20.9%	33.8%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	41.3%	38.4%	20.3%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	41.2%	29.3%	29.5%	232
	Samozaposlen/a	40.9%	31.8%	27.3%	67
	Nije zaposlen/a	44.8%	30.1%	25.2%	537
	Bez odgovora	29.2%	41.0%	29.8%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	44.9%	27.7%	27.5%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	40.6%	37.3%	22.2%	461
	NE	45.6%	25.7%	28.8%	152
	Bez odgovora	7.3%	42.2%	1	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	53.6%	24.8%	21.6%	134
	201-500	44.7%	30.2%	25.1%	330
	501-1000	43.1%	34.2%	22.7%	229
	1000+	32.0%	46.9%	21.1%	93
	Ne želi da odgovori	37.6%	29.9%	32.6%	262
Prebivalište	Grad	39.2%	35.7%	25.1%	646
	Selo	48.1%	25.4%	26.5%	403
Total		42.6%	31.8%	25.6%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Problem prava homoseksualaca nameću razne nevladine organizacije*

Ukupna ciljna populacija

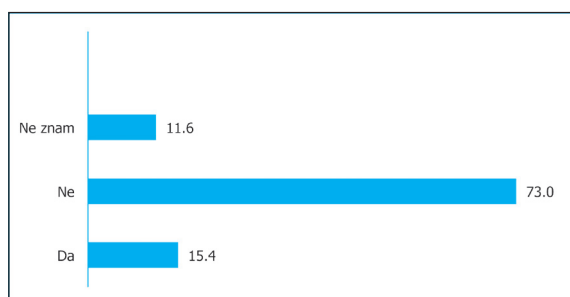
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Problem prava homoseksualaca nameću razne nevladine organizacije			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	43.0%	23.4%	33.6%	208
	Centar	51.1%	24.1%	24.8%	499
	Sjever	51.9%	15.3%	32.8%	341
Pol	Muški	53.7%	19.5%	26.8%	510
	Ženski	46.0%	22.6%	31.4%	539
Starosne grupe	18 - 29	46.3%	20.8%	32.8%	306
	30 - 44	52.7%	19.0%	28.2%	274
	45 - 59	53.3%	16.2%	30.6%	243
	60 +	47.0%	29.3%	23.8%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	42.6%	27.2%	30.2%	278
	Srednja škola	50.4%	18.2%	31.4%	609
	Više i visoko	59.4%	21.5%	19.1%	162
Nacionalnost	Albanac	51.8%	23.8%	24.4%	43
	Crnogorac	51.7%	23.5%	24.8%	476
	Musliman/Bošnjak	38.2%	28.1%	33.7%	108
	Srbin	56.0%	13.1%	31.0%	260
	Hrvat	32.8%	51.4%	0	20
	Ostalo	55.8%	26.5%	17.7%	12
	Ne želi da odgovori	41.1%	16.6%	42.3%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	53.4%	21.6%	25.0%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	48.1%	18.4%	33.6%	232
	Samozaposlen/a	45.3%	13.0%	41.7%	67
	Nije zaposlen/a	51.8%	21.6%	26.5%	537
	Bez odgovora	22.1%	41.9%	36.0%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	49.0%	20.9%	30.1%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	53.3%	21.9%	24.8%	461
	NE	44.1%	19.1%	36.8%	152
	Bez odgovora	16.1%	23.0%	1	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	42.2%	25.1%	32.7%	134
	201-500	47.2%	22.6%	30.3%	330
	501-1000	54.6%	22.7%	22.8%	229
	1000+	58.8%	23.4%	17.8%	93
	Ne želi da odgovori	49.5%	15.0%	35.6%	262
Prebivalište	Grad	49.9%	22.6%	27.5%	646
	Selo	49.5%	18.7%	31.8%	403
Total		49.7%	21.1%	29.2%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Homoseksualcima treba zakonski omogućiti pravo na brak.*

Ukupna ciljna populacija

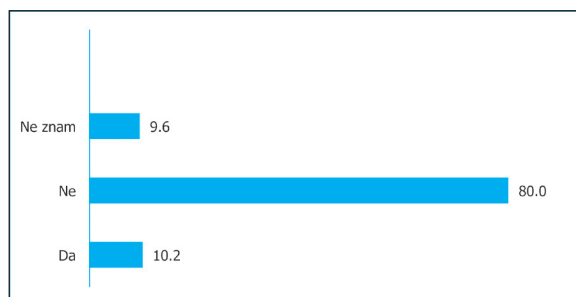
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Homoseksualcima treba zakonski omogućiti pravo na brak.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	18.9%	63.4%	17.7%	208
	Centar	16.1%	75.0%	8.9%	499
	Sjever	12.1%	76.0%	11.9%	341
Pol	Muški	14.1%	77.0%	8.9%	510
	Ženski	16.5%	69.3%	14.2%	539
Starosne grupe	18 - 29	15.0%	70.9%	14.1%	306
	30 - 44	16.4%	70.3%	13.3%	274
	45 - 59	17.5%	73.6%	8.9%	243
	60 +	12.3%	78.6%	9.1%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	17.4%	70.1%	12.5%	278
	Srednja škola	13.3%	75.4%	11.3%	609
	Više i visoko	19.8%	69.1%	11.1%	162
Nacionalnost	Albanac	15.7%	64.6%	19.7%	43
	Crnogorac	17.2%	74.0%	8.9%	476
	Musliman/Bošnjak	20.9%	68.2%	10.9%	108
	Srbin	12.2%	75.2%	12.6%	260
	Hrvat	18.8%	65.2%	0	20
	Ostalo	35.8%	49.2%	15.1%	12
	Ne želi da odgovori	8.0%	75.3%	16.7%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	18.9%	69.7%	11.5%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	14.4%	73.1%	12.5%	232
	Samozaposlen/a	10.6%	71.6%	17.8%	67
	Nije zaposlen/a	14.7%	75.3%	10.0%	537
	Bez odgovora	23.3%	58.5%	18.2%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	14.8%	73.4%	11.8%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	16.3%	73.3%	10.4%	461
	NE	14.3%	73.0%	12.6%	152
	Bez odgovora	15.1%	51.4%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	13.4%	79.4%	7.2%	134
	201-500	16.6%	72.7%	10.7%	330
	501-1000	13.3%	72.8%	13.9%	229
	1000+	25.5%	68.7%	5.8%	93
	Ne želi da odgovori	12.9%	71.9%	15.2%	262
Prebivalište	Grad	16.7%	70.1%	13.2%	646
	Selo	13.2%	77.7%	9.1%	403
Total		15.4%	73.0%	11.6%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Homoseksualcima treba omogućiti da usvajaju djecu.*

Ukupna ciljna populacija

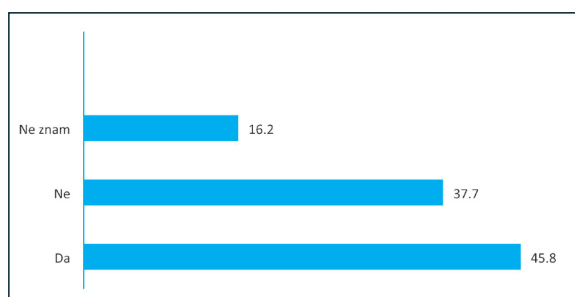
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Homoseksualcima treba omogućiti da usvajaju djecu.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	12.9%	72.0%	15.1%	208
	Centar	9.8%	83.2%	6.5%	499
	Sjever	9.0%	80.0%	10.6%	341
Pol	Muški	9.2%	83.1%	7.5%	510
	Ženski	11.0%	77.1%	11.5%	539
Starosne grupe	18 - 29	11.6%	79.9%	8.4%	306
	30 - 44	10.8%	76.8%	11.6%	274
	45 - 59	8.9%	79.7%	11.0%	243
	60 +	8.7%	84.2%	7.0%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	10.6%	79.1%	10.4%	278
	Srednja škola	9.8%	80.4%	9.2%	609
	Više i visoko	10.8%	79.9%	9.3%	162
Nacionalnost	Albanac	6.7%	77.5%	15.8%	43
	Crnogorac	12.0%	81.3%	6.1%	476
	Musliman/Bošnjak	10.2%	76.6%	13.2%	108
	Srbin	8.5%	81.6%	9.9%	260
	Hrvat	13.5%	65.2%	0	20
	Ostalo	26.5%	58.5%	15.1%	12
	Ne želi da odgovori	6.0%	79.7%	14.2%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	10.3%	80.6%	8.5%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	10.6%	76.0%	13.4%	232
	Samozaposlen/a	7.5%	82.6%	9.9%	67
	Nije zaposlen/a	9.4%	81.8%	8.3%	537
	Bez odgovora	21.6%	70.2%	8.2%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	8.2%	83.1%	8.2%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	12.1%	78.9%	9.1%	461
	NE	9.2%	77.3%	12.7%	152
	Bez odgovora	15.1%	51.4%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	7.6%	83.3%	9.1%	134
	201-500	10.3%	79.8%	9.3%	330
	501-1000	9.8%	80.4%	9.3%	229
	1000+	16.0%	74.4%	9.6%	93
	Ne želi da odgovori	9.5%	80.1%	10.4%	262
Prebivalište	Grad	10.9%	78.9%	9.7%	646
	Selo	9.0%	81.6%	9.3%	403
Total		10.2%	80.0%	9.6%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Vještačka oplodnja je legitiman način reprodukcije (bez obzira na seksualnu orijentaciju).*

Ukupna ciljna populacija

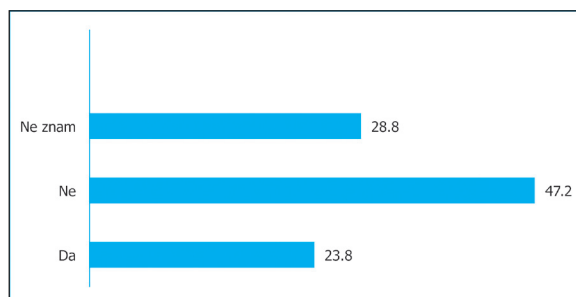
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Vještačka oplodnja je legitiman način reprodukcije (bez obzira na seksualnu orijentaciju).			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	39.3%	35.7%	24.5%	208
	Centar	44.6%	42.9%	11.9%	499
	Sjever	51.5%	31.2%	17.3%	341
Pol	Muški	44.6%	39.6%	15.6%	510
	Ženski	46.9%	35.9%	16.7%	539
Starosne grupe	18 - 29	48.1%	33.8%	17.7%	306
	30 - 44	40.5%	39.9%	18.6%	274
	45 - 59	47.4%	39.2%	13.4%	243
	60 +	47.3%	38.6%	14.1%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	49.7%	33.2%	17.1%	278
	Srednja škola	43.1%	39.3%	17.1%	609
	Više i visoko	49.2%	39.3%	11.2%	162
Nacionalnost	Albanac	41.4%	32.3%	26.4%	43
	Crnogorac	47.0%	39.4%	13.0%	476
	Musliman/Bošnjak	44.6%	35.2%	20.2%	108
	Srbin	50.8%	33.3%	15.4%	260
	Hrvat	69.1%	15.6%	0	20
	Ostalo	64.3%	26.6%	9.1%	12
	Ne želi da odgovori	28.5%	48.3%	23.2%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	44.6%	41.2%	14.2%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	46.6%	36.3%	15.9%	232
	Samozaposlen/a	37.2%	42.7%	20.1%	67
	Nije zaposlen/a	48.0%	35.4%	16.5%	537
	Bez odgovora	31.5%	52.7%	15.8%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	50.1%	35.5%	14.2%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	45.8%	40.1%	13.6%	461
	NE	35.9%	37.2%	26.5%	152
	Bez odgovora	22.3%	27.1%	1	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	47.6%	32.0%	20.4%	134
	201-500	44.7%	38.7%	16.0%	330
	501-1000	47.2%	39.9%	12.5%	229
	1000+	45.9%	44.7%	9.5%	93
	Ne želi da odgovori	45.0%	34.8%	19.8%	262
Prebivalište	Grad	45.0%	40.6%	13.8%	646
	Selo	47.0%	32.9%	19.9%	403
Total		45.8%	37.7%	16.2%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Prava homoseksualaca se moraju garantovati radi u članjenja Crne Gore u EU.*

Ukupna ciljina populacija

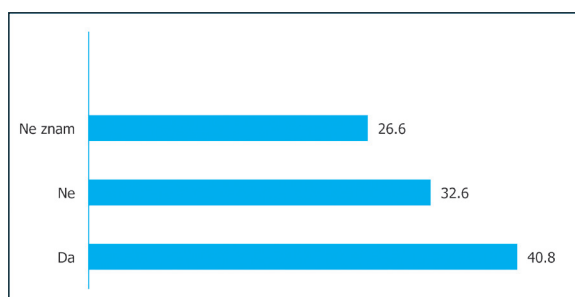
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Prava homoseksualaca se moraju garantovati radi u članjenja Crne Gore u EU.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	23.3%	43.6%	32.5%	208
	Centar	27.4%	47.6%	25.0%	499
	Sjever	19.0%	48.8%	32.2%	341
Pol	Muški	22.9%	50.9%	26.2%	510
	Ženski	24.7%	43.7%	31.4%	539
Starosne grupe	18 - 29	20.8%	47.3%	31.8%	306
	30 - 44	27.9%	42.0%	29.7%	274
	45 - 59	24.3%	50.4%	25.3%	243
	60 +	22.5%	49.9%	27.6%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	22.4%	46.3%	31.3%	278
	Srednja škola	22.3%	48.0%	29.6%	609
	Više i visoko	32.3%	45.8%	21.9%	162
Nacionalnost	Albanac	34.4%	31.5%	34.1%	43
	Crnogorac	28.6%	45.9%	25.5%	476
	Musliman/Bošnjak	30.5%	34.7%	34.8%	108
	Srbin	11.2%	60.5%	27.9%	260
	Hrvat	37.7%	34.3%	0	20
	Ostalo	54.2%	22.2%	23.6%	12
	Ne želi da odgovori	17.9%	45.3%	36.8%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	28.2%	50.6%	21.1%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	21.6%	45.3%	32.6%	232
	Samozaposlen/a	18.7%	47.4%	33.9%	67
	Nije zaposlen/a	23.9%	47.5%	28.7%	537
	Bez odgovora	26.6%	39.0%	34.4%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	18.8%	49.5%	31.6%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	29.2%	46.8%	23.8%	461
	NE	21.9%	42.1%	36.0%	152
	Bez odgovora	19.7%	46.7%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	22.3%	45.4%	32.4%	134
	201-500	22.2%	51.0%	26.5%	330
	501-1000	25.9%	48.8%	25.3%	229
	1000+	35.7%	44.4%	19.9%	93
	Ne želi da odgovori	20.8%	43.0%	36.3%	262
Prebivalište	Grad	24.2%	47.9%	27.8%	646
	Selo	23.4%	46.1%	30.5%	403
Total		23.8%	47.2%	28.8%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Ulaskom u EU porašće broj homoseksualaca u Crnoj Gori.*

Ukupna ciljina populacija

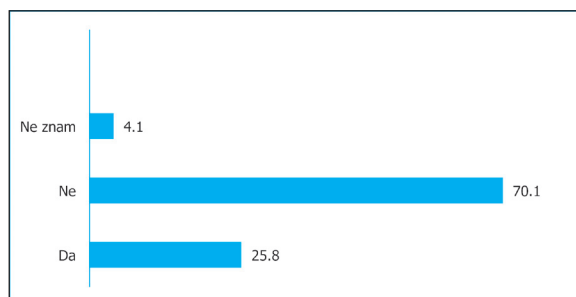
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Ulaskom u EU porašće broj homoseksualaca u Crnoj Gori.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	37.3%	36.2%	26.5%	208
	Centar	36.3%	40.8%	22.8%	499
	Sjever	49.6%	18.4%	32.0%	341
Pol	Muški	45.6%	29.2%	25.2%	510
	Ženski	36.3%	35.8%	27.9%	539
Starosne grupe	18 - 29	35.9%	29.8%	34.3%	306
	30 - 44	37.5%	37.0%	25.5%	274
	45 - 59	46.1%	31.6%	22.3%	243
	60 +	45.9%	32.2%	21.9%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	43.6%	25.0%	31.4%	278
	Srednja škola	42.0%	32.0%	26.0%	609
	Više i visoko	31.6%	48.0%	20.4%	162
Nacionalnost	Albanac	28.0%	29.8%	42.2%	43
	Crnogorac	33.4%	45.6%	21.1%	476
	Musliman/Bošnjak	45.7%	17.4%	36.9%	108
	Srbin	55.0%	19.4%	25.6%	260
	Hrvat	31.0%	48.2%	0	20
	Ostalo	50.2%	34.5%	15.3%	12
	Ne želi da odgovori	40.9%	22.4%	36.8%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	35.6%	45.1%	19.3%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	36.4%	33.7%	29.9%	232
	Samozaposlen/a	39.9%	25.8%	34.3%	67
	Nije zaposlen/a	44.8%	27.9%	27.3%	537
	Bez odgovora	37.1%	47.1%	15.8%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	44.4%	28.0%	27.6%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	38.0%	40.9%	21.1%	461
	NE	41.9%	20.0%	38.1%	152
	Bez odgovora	14.8%	34.7%	1	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	49.7%	19.9%	30.4%	134
	201-500	42.1%	30.5%	27.4%	330
	501-1000	40.2%	35.9%	24.0%	229
	1000+	39.5%	50.3%	10.2%	93
	Ne želi da odgovori	35.8%	32.6%	31.6%	262
Prebivalište	Grad	34.8%	40.1%	25.2%	646
	Selo	50.6%	20.6%	28.8%	403
Total		40.8%	32.6%	26.6%	1,049

Da li ste nekada čuli da je neko zlostavljan zbog toga što je homoseksualac?

Ukupna ciljina populacija

		Da li ste nekada čuli da je neko zlostavljan zbog toga što je homoseksualac?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	27.1%	66.9%	6.0%	208
	Centar	22.9%	74.9%	2.3%	499
	Sjever	29.2%	65.1%	5.7%	341
Pol	Muški	26.7%	68.0%	5.3%	510
	Ženski	24.9%	72.2%	3.0%	539
Starosne grupe	18 - 29	31.4%	64.7%	3.8%	306
	30 - 44	28.4%	67.1%	4.6%	274
	45 - 59	19.9%	75.1%	5.0%	243
	60 +	21.2%	75.8%	3.0%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	20.1%	74.0%	5.9%	278
	Srednja škola	27.4%	69.1%	3.5%	609
	Više i visoko	29.3%	67.2%	3.5%	162
Nacionalnost	Albanac	22.5%	67.4%	10.1%	43
	Crnogorac	24.7%	73.4%	1.9%	476
	Musliman/Bošnjak	23.8%	69.0%	7.3%	108
	Srbin	26.8%	66.7%	6.5%	260
	Hrvat	26.4%	73.6%	0	20
	Ostalo	8.6%	91.4%	0.0%	12
	Ne želi da odgovori	32.0%	64.2%	3.8%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	25.9%	70.6%	3.5%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	27.8%	67.8%	4.4%	232
	Samozaposlen/a	21.6%	74.9%	3.5%	67
	Nije zaposlen/a	25.8%	69.8%	4.4%	537
	Bez odgovora	19.8%	77.6%	2.6%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	23.1%	72.5%	4.4%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	27.7%	69.8%	2.5%	461
	NE	27.5%	66.9%	5.6%	152
	Bez odgovora	23.3%	43.1%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	20.5%	78.2%	1.3%	134
	201-500	22.8%	71.7%	5.5%	330
	501-1000	31.5%	62.8%	5.7%	229
	1000+	35.1%	63.7%	1.2%	93
	Ne želi da odgovori	23.9%	72.7%	3.4%	262
Prebivalište	Grad	26.8%	69.5%	3.7%	646
	Selo	24.1%	71.2%	4.7%	403
Total		25.8%	70.1%	4.1%	1,049

Da li ste nekada prisustvovali činu zlostavljanja nekog zbog toga što je homoseksualac?

Ukupna ciljna populacija

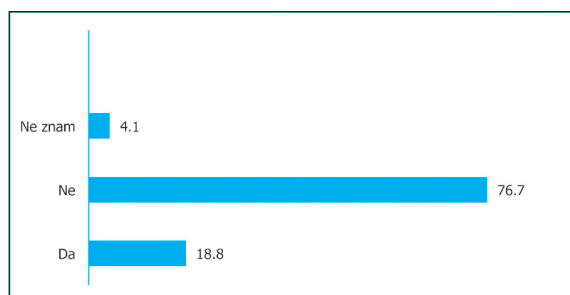
		Da li ste nekada prisustvovali činu zlostavljanja nekog zbog toga što je homoseksualac?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	6.3%	91.8%	1.9%	208
	Centar	4.9%	94.1%	1.1%	499
	Sjever	1.9%	92.7%	5.5%	341
Pol	Muški	5.6%	91.5%	2.8%	510
	Ženski	2.8%	94.7%	2.5%	539
Starosne grupe	18 - 29	7.4%	90.0%	2.6%	306
	30 - 44	4.1%	93.7%	2.2%	274
	45 - 59	3.0%	94.4%	2.6%	243
	60 +	1.3%	95.3%	3.4%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	2.8%	91.8%	5.4%	278
	Srednja škola	4.7%	93.5%	1.7%	609
	Više i visoko	4.5%	94.2%	1.3%	162
Nacionalnost	Albanac	3.8%	91.6%	4.5%	43
	Crnogorac	4.8%	93.7%	1.4%	476
	Musliman/Bošnjak	0.4%	93.3%	6.3%	108
	Srbin	4.4%	91.6%	4.0%	260
	Hrvat	2.8%	97.2%	0	20
	Ostalo	0.0%	100.0%	0.0%	12
	Ne želi da odgovori	5.3%	93.2%	1.5%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	6.0%	91.7%	2.3%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	4.3%	92.0%	3.7%	232
	Samozaposlen/a	6.8%	93.2%	0.0%	67
	Nije zaposlen/a	3.4%	94.2%	2.5%	537
	Bez odgovora	2.7%	92.3%	5.0%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	5.1%	93.3%	1.6%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	4.5%	94.0%	1.6%	461
	NE	1.3%	92.6%	6.1%	152
	Bez odgovora	0.0%	66.5%	0	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	5.9%	92.8%	1.3%	134
	201-500	2.5%	94.4%	3.2%	330
	501-1000	4.4%	91.9%	3.6%	229
	1000+	11.3%	86.7%	1.9%	93
	Ne želi da odgovori	2.7%	95.1%	2.1%	262
Prebivalište	Grad	5.7%	92.6%	1.7%	646
	Selo	1.8%	94.1%	4.1%	403
Total		4.2%	93.1%	2.7%	1,049

Da li poznajete nekog ko je homoseksualac ili biseksualac?

Ukupna ciljna populacija

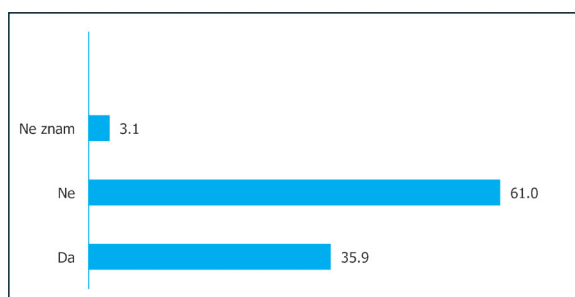
		Da li poznajete nekog ko je homoseksualac ili biseksualac?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	32.1%	62.8%	5.1%	208
	Centar	18.0%	79.1%	3.0%	499
	Sjever	13.1%	81.8%	5.0%	341
Pol	Muški	18.5%	77.4%	4.1%	510
	Ženski	19.9%	76.1%	4.0%	539
Starosne grupe	18 - 29	28.6%	68.0%	3.5%	306
	30 - 44	21.3%	73.2%	5.5%	274
	45 - 59	12.4%	83.7%	3.9%	243
	60 +	11.2%	85.4%	3.4%	225
Obrazovanje	Osnovno i niže	10.0%	84.5%	5.4%	278
	Srednja škola	21.0%	75.5%	3.5%	609
	Više i visoko	28.2%	68.0%	3.8%	162
Nacionalnost	Albanac	23.1%	69.8%	7.1%	43
	Crnogorac	19.9%	77.5%	2.6%	476
	Musliman/Bošnjak	17.8%	74.9%	7.3%	108
	Srbin	19.2%	76.0%	4.8%	260
	Hrvat	21.9%	78.1%	0.0%	20
	Ostalo	23.7%	67.3%	9.1%	12
	Ne želi da odgovori	15.5%	79.8%	4.7%	130
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	20.4%	74.2%	5.4%	174
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	24.1%	71.1%	4.7%	232
	Samozaposlen/a	19.0%	77.6%	3.4%	67
	Nije zaposlen/a	17.4%	79.3%	3.4%	537
	Bez odgovora	10.0%	85.0%	5.0%	39
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	15.1%	81.4%	3.5%	422
	DA, van granica bivše SFRJ	25.7%	70.9%	3.4%	461
	NE	12.5%	82.5%	5.0%	152
	Bez odgovora	0.0%	66.5%	33.5%	14
Primanja u domaćinstvu	0-200	13.3%	86.1%	0.7%	134
	201-500	17.7%	77.6%	4.6%	330
	501-1000	20.1%	74.4%	5.5%	229
	1000+	31.9%	66.5%	1.7%	93
	Ne želi da odgovori	18.8%	76.5%	4.7%	262
Prebivalište	Grad	24.4%	71.3%	4.3%	646
	Selo	10.8%	85.5%	3.7%	403
Total		19.2%	76.7%	4.1%	1,049

Ako DA, da li Vam je to ta osoba lično saopštila?

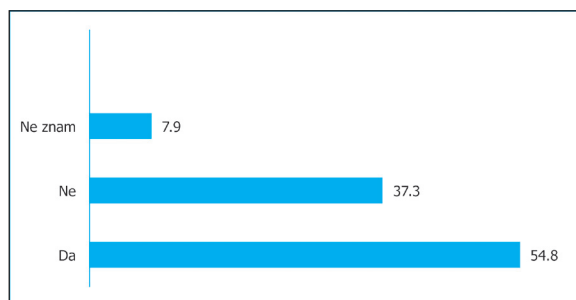
Ukupna ciljina populacija

		Ako DA, da li Vam je to ta osoba lično saopštila?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	40.0%	58.9%	1.1%	67
	Centar	38.4%	58.1%	3.5%	90
	Sjever	24.8%	70.0%	5.1%	45
Pol	Muški	32.4%	61.8%	5.8%	94
	Ženski	39.0%	60.3%	0.7%	107
Starosne grupe	18 - 29	37.4%	59.2%	3.4%	87
	30 - 44	34.8%	62.6%	2.5%	58
	45 - 59	38.7%	57.7%	3.6%	30
	60 +	29.6%	67.6%	2.8%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	62.8%	37.2%	0.0%	28
	Srednja škola	26.7%	69.9%	3.4%	128
	Više i visoko	45.3%	50.7%	4.0%	46
Nacionalnost	Albanac	33.5%	66.5%	0.0%	10
	Crnogorac	38.4%	58.1%	3.5%	95
	Musliman/Bošnjak	31.6%	68.4%	0.0%	19
	Srbin	29.5%	68.1%	2.4%	50
	Hrvat	37.5%	62.5%	0.0%	4
	Ostalo	100.0%	0.0%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	36.0%	55.8%	8.2%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	44.8%	50.5%	4.8%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	32.7%	65.7%	1.6%	56
	Samozaposlen/a	38.2%	55.9%	5.9%	13
	Nije zaposlen/a	33.8%	63.2%	3.1%	93
	Bez odgovora	44.3%	55.7%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	34.7%	58.8%	6.5%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	38.2%	60.1%	1.7%	119
	NE	25.7%	74.3%	0.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	20.3%	74.7%	5.0%	18
	201-500	37.8%	61.3%	0.9%	59
	501-1000	25.8%	69.8%	4.3%	46
	1000+	46.3%	49.3%	4.4%	30
	Ne želi da odgovori	42.4%	54.5%	3.1%	49
Prebivalište	Grad	36.9%	60.7%	2.4%	158
	Selo	32.1%	62.4%	5.5%	43
Total		35.9%	61.0%	3.1%	1,049

Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: bude vaspitač/natavnik/profesor Vašoj djeci?
Ukupna cilljna populacija

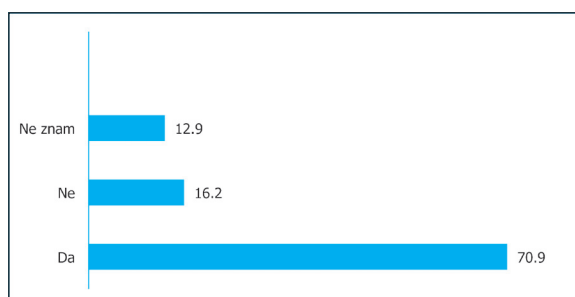
		Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: bude vaspitač/natavnik/profesor Vašoj djeci?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	46.3%	48.3%	5.4%	67
	Centar	56.8%	32.1%	11.0%	90
	Sjever	63.2%	31.3%	5.5%	45
Pol	Muški	67.0%	28.4%	4.7%	94
	Ženski	44.0%	45.1%	10.8%	107
Starosne grupe	18 - 29	52.2%	39.0%	8.8%	87
	30 - 44	48.6%	42.9%	8.4%	58
	45 - 59	58.6%	34.4%	7.1%	30
	60 +	73.2%	21.9%	4.9%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	78.5%	21.5%	0.0%	28
	Srednja škola	55.8%	35.4%	8.8%	128
	Više i visoko	37.4%	52.4%	10.3%	46
Nacionalnost	Albanac	50.4%	38.1%	11.4%	10
	Crnogorac	50.9%	39.8%	9.3%	95
	Musliman/Bošnjak	49.6%	40.1%	10.3%	19
	Srbin	64.7%	30.3%	5.0%	50
	Hrvat	0.0%	77.2%	22.8%	4
	Ostalo	38.3%	61.7%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	69.7%	27.5%	2.8%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	50.4%	41.4%	8.3%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	52.5%	42.0%	5.5%	56
	Samozaposlen/a	52.3%	30.5%	17.2%	13
	Nije zaposlen/a	60.4%	31.3%	8.3%	93
	Bez odgovora	0.0%	100.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	63.1%	29.5%	7.3%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	48.6%	42.7%	8.7%	119
	NE	65.2%	29.5%	5.3%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	75.7%	19.2%	5.1%	18
	201-500	65.3%	31.5%	3.1%	59
	501-1000	49.0%	41.0%	10.0%	46
	1000+	41.6%	53.5%	5.0%	30
	Ne želi da odgovori	47.9%	37.5%	14.6%	49
Prebivalište	Grad	51.5%	39.6%	8.9%	158
	Selo	66.8%	28.9%	4.3%	43
Total		54.8%	37.3%	7.9%	1,049

Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: bude Vaše dijete?

Ukupna ciljina populacija

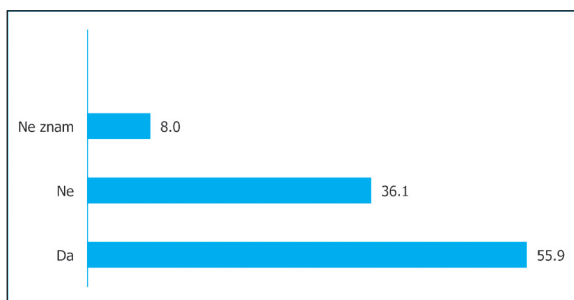
		Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: bude Vaše dijete?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	67.6%	23.0%	9.4%	67
	Centar	74.7%	13.4%	11.9%	90
	Sjever	68.3%	11.6%	20.1%	45
Pol	Muški	80.6%	13.0%	6.4%	94
	Ženski	62.4%	19.0%	18.6%	107
Starosne grupe	18 - 29	69.2%	14.2%	16.7%	87
	30 - 44	66.2%	17.8%	16.1%	58
	45 - 59	74.9%	23.1%	2.0%	30
	60 +	83.1%	11.3%	5.5%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	78.5%	13.9%	7.6%	28
	Srednja škola	71.5%	15.1%	13.4%	128
	Više i visoko	64.5%	20.6%	14.8%	46
Nacionalnost	Albanac	56.9%	10.6%	32.5%	10
	Crnogorac	70.3%	19.0%	10.7%	95
	Musliman/Bošnjak	65.1%	2.7%	32.2%	19
	Srbin	80.7%	14.2%	5.1%	50
	Hrvat	22.8%	62.5%	14.7%	4
	Ostalo	38.3%	0.0%	61.7%	3
	Ne želi da odgovori	77.2%	15.4%	7.4%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	63.4%	25.8%	10.8%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	75.4%	13.5%	11.1%	56
	Samozaposlen/a	79.4%	20.6%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	72.9%	12.0%	15.1%	93
	Bez odgovora	0.0%	53.5%	46.5%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	73.8%	8.0%	18.2%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	68.7%	21.5%	9.8%	119
	NE	75.4%	10.5%	14.1%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	80.8%	14.5%	4.7%	18
	201-500	84.3%	8.4%	7.3%	59
	501-1000	67.8%	15.1%	17.1%	46
	1000+	56.4%	31.4%	12.2%	30
	Ne želi da odgovori	63.1%	17.9%	19.0%	49
Prebivalište	Grad	70.0%	17.9%	12.1%	158
	Selo	74.4%	9.9%	15.7%	43
Total		70.9%	16.2%	12.9%	1,049

Da li bi Vam smetalo da sa osobom homoseksualnih sklonosti: budete u srodstvu?

Ukupna ciljna populacija

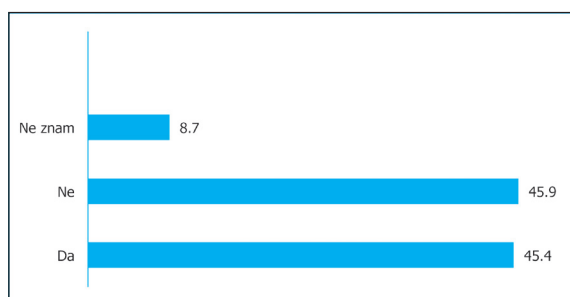
		Da li bi Vam smetalo da sa osobom homoseksualnih sklonosti: budete u srodstvu?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	50.1%	43.0%	6.9%	67
	Centar	59.1%	35.7%	5.3%	90
	Sjever	58.1%	26.9%	15.0%	45
Pol	Muški	66.9%	26.7%	6.4%	94
	Ženski	46.2%	44.4%	9.4%	107
Starosne grupe	18 - 29	52.0%	36.0%	11.9%	87
	30 - 44	43.2%	49.6%	7.2%	58
	45 - 59	67.7%	32.3%	0.0%	30
	60 +	84.4%	10.1%	5.5%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	71.6%	28.4%	0.0%	28
	Srednja škola	57.1%	32.7%	10.2%	128
	Više i visoko	42.9%	50.5%	6.6%	46
Nacionalnost	Albanac	39.0%	49.6%	11.4%	10
	Crnogorac	54.6%	38.7%	6.7%	95
	Musliman/Bošnjak	46.5%	24.8%	28.7%	19
	Srbin	67.9%	29.0%	3.2%	50
	Hrvat	0.0%	100.0%	0.0%	4
	Ostalo	38.3%	36.4%	25.3%	3
	Ne želi da odgovori	64.4%	31.9%	3.8%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	47.4%	52.6%	0.0%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	56.5%	34.1%	9.5%	56
	Samozaposlen/a	51.0%	49.0%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	61.8%	26.7%	11.5%	93
	Bez odgovora	0.0%	100.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	56.6%	35.8%	7.6%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	53.5%	37.8%	8.7%	119
	NE	68.7%	26.9%	4.4%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	83.6%	16.4%	0.0%	18
	201-500	69.4%	25.3%	5.3%	59
	501-1000	51.8%	35.7%	12.4%	46
	1000+	36.8%	56.8%	6.4%	30
	Ne želi da odgovori	45.1%	44.1%	10.8%	49
Prebivalište	Grad	54.9%	38.1%	7.0%	158
	Selo	59.4%	29.0%	11.6%	43
Total		55.9%	36.1%	8.0%	1,049

Da li bi Vam smetalo da se sa osobom homoseksualnih sklonosti: družite i posjećujete?

Ukupna ciljina populacija

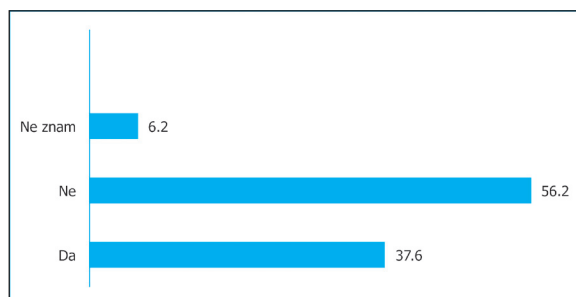
		Da li bi Vam smetalo da se sa osobom homoseksualnih sklonosti: družite i posjećujete?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	33.7%	54.2%	12.1%	67
	Centar	47.1%	45.8%	7.1%	90
	Sjever	59.5%	33.6%	7.0%	45
Pol	Muški	65.5%	28.4%	6.0%	94
	Ženski	27.7%	61.2%	11.1%	107
Starosne grupe	18 - 29	40.5%	52.4%	7.1%	87
	30 - 44	41.5%	51.5%	7.0%	58
	45 - 59	46.7%	38.6%	14.7%	30
	60 +	70.0%	19.0%	11.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	64.3%	28.2%	7.6%	28
	Srednja škola	46.5%	43.4%	10.1%	128
	Više i visoko	30.9%	63.5%	5.7%	46
Nacionalnost	Albanac	71.5%	28.5%	0.0%	10
	Crnogorac	37.7%	52.8%	9.5%	95
	Musliman/Bošnjak	39.1%	55.6%	5.3%	19
	Srbin	56.2%	35.9%	7.9%	50
	Hrvat	0.0%	100.0%	0.0%	4
	Ostalo	38.3%	36.4%	25.3%	3
	Ne želi da odgovori	59.1%	26.6%	14.3%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	41.6%	53.6%	4.8%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	40.9%	47.2%	11.9%	56
	Samozaposlen/a	53.4%	37.6%	8.9%	13
	Nije zaposlen/a	50.4%	41.0%	8.6%	93
	Bez odgovora	0.0%	100.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	48.3%	40.4%	11.3%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	43.3%	50.2%	6.5%	119
	NE	48.8%	37.5%	13.7%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	72.9%	27.1%	0.0%	18
	201-500	56.0%	31.7%	12.3%	59
	501-1000	30.7%	57.8%	11.5%	46
	1000+	32.0%	63.8%	4.1%	30
	Ne želi da odgovori	44.8%	47.5%	7.8%	49
Prebivalište	Grad	42.9%	47.5%	9.6%	158
	Selo	54.8%	39.8%	5.4%	43
Total		45.4%	45.9%	8.7%	1,049

Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: Vam bude saradnik na poslu?

Ukupna ciljina populacija

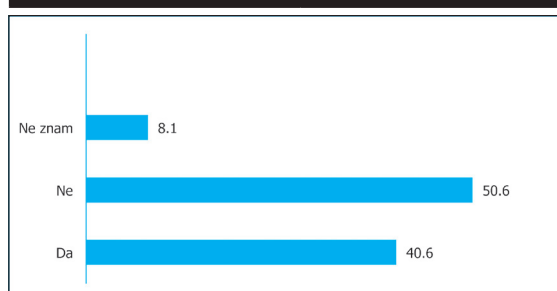
		Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: Vam bude saradnik na poslu?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	28.0%	70.3%	1.7%	67
	Centar	35.7%	56.1%	8.2%	90
	Sjever	55.5%	35.4%	9.1%	45
Pol	Muški	52.3%	40.9%	6.9%	94
	Ženski	24.7%	69.7%	5.7%	107
Starosne grupe	18 - 29	33.8%	61.8%	4.4%	87
	30 - 44	31.2%	65.0%	3.8%	58
	45 - 59	37.5%	54.3%	8.2%	30
	60 +	65.7%	18.3%	16.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	42.5%	57.5%	0.0%	28
	Srednja škola	42.0%	53.0%	5.0%	128
	Više i visoko	22.1%	64.3%	13.6%	46
Nacionalnost	Albanac	44.7%	55.3%	0.0%	10
	Crnogorac	32.9%	59.8%	7.3%	95
	Musliman/Bošnjak	25.5%	69.5%	5.0%	19
	Srbin	51.8%	41.8%	6.4%	50
	Hrvat	0.0%	100.0%	0.0%	4
	Ostalo	38.3%	36.4%	25.3%	3
	Ne želi da odgovori	40.3%	56.0%	3.8%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	22.8%	68.3%	8.9%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	33.9%	60.1%	6.0%	56
	Samozaposlen/a	39.3%	56.7%	4.0%	13
	Nije zaposlen/a	46.8%	47.3%	5.9%	93
	Bez odgovora	0.0%	100.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	40.4%	53.6%	6.1%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	32.7%	61.1%	6.2%	119
	NE	58.5%	34.3%	7.1%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	60.7%	39.3%	0.0%	18
	201-500	47.8%	45.9%	6.3%	59
	501-1000	31.3%	59.8%	8.9%	46
	1000+	20.5%	73.4%	6.2%	30
	Ne želi da odgovori	33.3%	60.8%	6.0%	49
Prebivalište	Grad	33.8%	60.3%	5.9%	158
	Selo	51.3%	41.1%	7.7%	43
Total		37.6%	56.2%	6.2%	1,049

Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: Vam bude šef?

Ukupna ciljna populacija

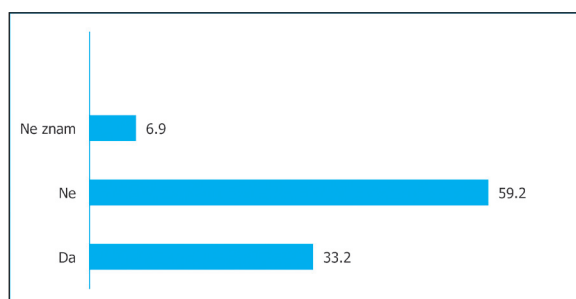
		Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: Vam bude šef?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	33.5%	52.9%	13.6%	67
	Centar	40.3%	52.8%	5.4%	90
	Sjever	51.9%	42.9%	5.1%	45
Pol	Muški	58.3%	35.7%	6.0%	94
	Ženski	25.1%	63.8%	9.9%	107
Starosne grupe	18 - 29	40.7%	52.8%	6.5%	87
	30 - 44	32.4%	59.8%	7.9%	58
	45 - 59	35.4%	47.8%	14.7%	30
	60 +	65.7%	25.5%	6.1%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	56.4%	36.0%	7.6%	28
	Srednja škola	43.4%	49.8%	6.8%	128
	Više i visoko	23.2%	62.0%	12.0%	46
Nacionalnost	Albanac	44.7%	43.8%	11.4%	10
	Crnogorac	36.2%	54.5%	8.7%	95
	Musliman/Bošnjak	20.8%	74.8%	4.4%	19
	Srbin	57.6%	36.0%	6.4%	50
	Hrvat	22.8%	77.2%	0	4
	Ostalo	38.3%	36.4%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	40.3%	45.4%	14.3%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	30.1%	59.4%	8.7%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	40.4%	52.1%	7.5%	56
	Samozaposlen/a	31.0%	51.8%	17.2%	13
	Nije zaposlen/a	47.8%	44.2%	7.3%	93
	Bez odgovora	0.0%	100.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	48.6%	44.4%	7.0%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	34.4%	55.3%	9.2%	119
	NE	53.2%	42.3%	4.4%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	54.6%	45.4%	0.0%	18
	201-500	46.4%	44.0%	9.5%	59
	501-1000	39.1%	47.4%	12.0%	46
	1000+	22.5%	68.3%	7.1%	30
	Ne želi da odgovori	41.1%	52.7%	6.2%	49
Prebivalište	Grad	37.7%	52.7%	8.8%	158
	Selo	51.3%	43.1%	5.6%	43
Total		40.6%	50.6%	8.1%	1,049

Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: Vam bude komšija?

Ukupna ciljina populacija

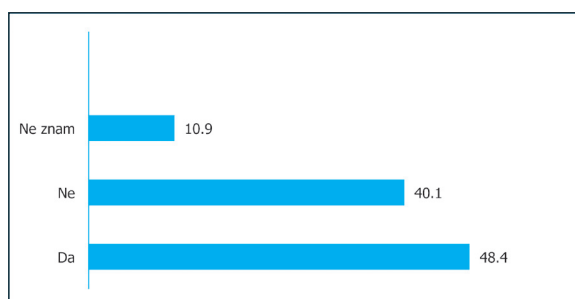
		Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: Vam bude komšija?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	23.6%	73.8%	2.6%	67
	Centar	34.1%	54.3%	10.1%	90
	Sjever	45.7%	47.2%	7.1%	45
Pol	Muški	51.2%	43.6%	5.2%	94
	Ženski	17.4%	72.9%	8.5%	107
Starosne grupe	18 - 29	27.5%	67.3%	5.2%	87
	30 - 44	29.4%	64.9%	5.7%	58
	45 - 59	35.4%	52.8%	9.7%	30
	60 +	59.4%	25.7%	12.2%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	35.2%	64.8%	0.0%	28
	Srednja škola	38.2%	56.5%	5.3%	128
	Više i visoko	18.2%	63.2%	15.7%	46
Nacionalnost	Albanac	44.7%	55.3%	0.0%	10
	Crnogorac	28.8%	61.5%	9.0%	95
	Musliman/Bošnjak	10.1%	84.9%	5.0%	19
	Srbin	46.2%	46.5%	7.4%	50
	Hrvat	0.0%	100.0%	0	4
	Ostalo	38.3%	36.4%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	44.8%	51.5%	3.8%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	26.5%	60.5%	11.3%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	31.0%	63.1%	5.9%	56
	Samozaposlen/a	23.9%	72.1%	4.0%	13
	Nije zaposlen/a	39.8%	52.9%	6.5%	93
	Bez odgovora	0.0%	100.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	40.2%	54.3%	5.5%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	29.4%	62.5%	7.0%	119
	NE	34.1%	54.8%	11.1%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	54.6%	45.4%	0.0%	18
	201-500	43.5%	51.4%	5.2%	59
	501-1000	26.6%	56.0%	15.8%	46
	1000+	19.4%	74.4%	4.1%	30
	Ne želi da odgovori	27.9%	67.2%	4.9%	49
Prebivalište	Grad	29.2%	63.6%	6.4%	158
	Selo	48.0%	43.0%	9.0%	43
Total		33.2%	59.2%	6.9%	1,049

Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: ima rukovodeći položaj u Vašoj državi?

Ukupna ciljna populacija

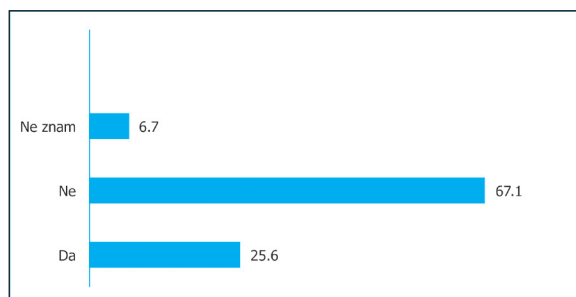
		Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: ima rukovodeći položaj u Vašoj državi?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	43.4%	48.8%	7.8%	67
	Centar	41.9%	43.3%	13.3%	90
	Sjever	68.6%	20.7%	10.7%	45
Pol	Muški	59.8%	27.7%	12.5%	94
	Ženski	38.3%	51.1%	9.4%	107
Starosne grupe	18 - 29	44.4%	42.3%	13.3%	87
	30 - 44	43.4%	47.3%	9.3%	58
	45 - 59	51.3%	38.9%	7.7%	30
	60 +	69.9%	17.4%	9.9%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	57.4%	36.0%	6.6%	28
	Srednja škola	53.0%	35.6%	11.4%	128
	Više i visoko	29.8%	55.4%	11.9%	46
Nacionalnost	Albanac	44.7%	43.8%	11.4%	10
	Crnogorac	42.0%	46.3%	11.1%	95
	Musliman/Bošnjak	49.2%	36.8%	14.0%	19
	Srbin	64.7%	27.0%	8.2%	50
	Hrvat	0.0%	77.2%	0	4
	Ostalo	38.3%	36.4%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	50.8%	37.3%	11.9%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	28.8%	49.5%	20.0%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	51.6%	38.0%	10.5%	56
	Samozaposlen/a	52.9%	38.8%	8.3%	13
	Nije zaposlen/a	55.3%	35.5%	8.4%	93
	Bez odgovora	0.0%	100.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	54.2%	32.3%	13.5%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	41.9%	45.8%	11.2%	119
	NE	69.0%	31.0%	0.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	54.6%	39.5%	6.0%	18
	201-500	57.2%	30.7%	12.1%	59
	501-1000	56.0%	32.5%	9.9%	46
	1000+	31.7%	59.1%	7.1%	30
	Ne želi da odgovori	38.4%	47.2%	14.3%	49
Prebivalište	Grad	45.6%	41.9%	11.7%	158
	Selo	58.6%	33.6%	7.8%	43
Total		48.4%	40.1%	10.9%	1,049

Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: živi u Vašoj državi (da Vam je sunarodnik)?

Ukupna ciljina populacija

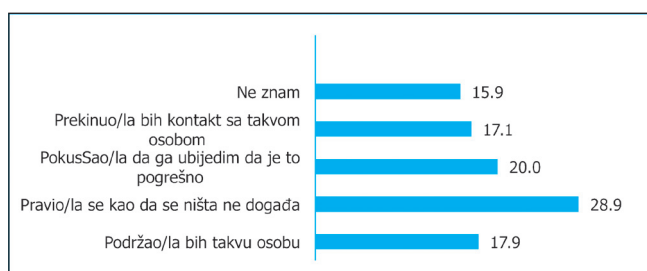
		Da li bi Vam smetalo da osoba homoseksualnih sklonosti: živi u Vašoj državi (da Vam je sunarodnik)?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	21.9%	75.0%	3.1%	67
	Centar	24.5%	64.6%	9.4%	90
	Sjever	33.1%	60.2%	6.7%	45
Pol	Muški	38.5%	56.3%	5.2%	94
	Ženski	14.2%	76.5%	8.1%	107
Starosne grupe	18 - 29	21.1%	74.5%	4.4%	87
	30 - 44	20.0%	73.4%	6.6%	58
	45 - 59	26.2%	64.1%	7.7%	30
	60 +	53.0%	30.2%	14.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	35.2%	64.8%	0.0%	28
	Srednja škola	28.7%	64.9%	6.4%	128
	Više i visoko	10.8%	74.6%	11.7%	46
Nacionalnost	Albanac	39.0%	61.0%	0.0%	10
	Crnogorac	23.3%	65.7%	10.3%	95
	Musliman/Bošnjak	10.1%	84.9%	5.0%	19
	Srbin	34.6%	59.8%	5.6%	50
	Hrvat	0.0%	100.0%	0	4
	Ostalo	0.0%	74.7%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	30.7%	69.3%	0.0%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	16.9%	68.2%	13.1%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	21.6%	70.2%	8.2%	56
	Samozaposlen/a	15.6%	80.4%	4.0%	13
	Nije zaposlen/a	33.6%	61.5%	4.1%	93
	Bez odgovora	0.0%	100.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	31.1%	61.5%	7.4%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	21.9%	70.7%	6.3%	119
	NE	29.7%	63.2%	7.1%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	60.7%	39.3%	0.0%	18
	201-500	30.2%	63.0%	6.8%	59
	501-1000	19.2%	66.8%	12.5%	46
	1000+	17.4%	78.5%	2.0%	30
	Ne želi da odgovori	18.2%	75.3%	6.5%	49
Prebivalište	Grad	20.9%	71.8%	6.4%	158
	Selo	42.4%	49.8%	7.8%	43
Total		25.6%	67.1%	6.7%	1,049

Kako biste reagovali na saznanje da je bliska osoba homoseksualac?

Ukupna ciljina populacija

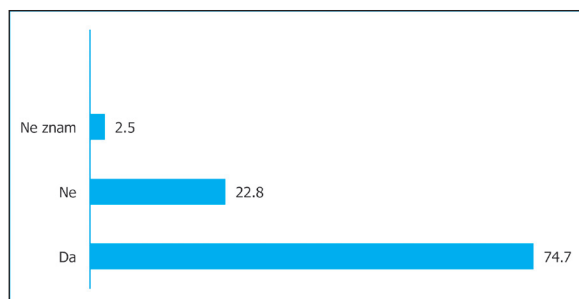
		Kako biste reagovali na saznanje da je bliska osoba homoseksualac?					Total
		Podržao/ la bih takvu osobu	Pravio/la se kao da se ništa ne događa	Pokušao/la da ga ubi- jedim da je to pogrešno	Prekinuo/la bih kontakt sa takvom osobom	Ne znam	
Stratum	Jug	20.3%	35.9%	22.0%	4.2%	17.5%	67
	Centar	18.4%	28.6%	18.2%	18.9%	15.2%	90
	Sjever	13.0%	18.9%	20.6%	32.6%	14.9%	45
Pol	Muški	11.9%	22.3%	29.6%	23.3%	12.4%	94
	Ženski	23.1%	34.7%	11.5%	11.7%	19.1%	107
Starosne grupe	18 - 29	15.7%	31.8%	13.0%	21.7%	17.2%	87
	30 - 44	32.4%	23.6%	21.7%	6.5%	15.8%	58
	45 - 59	8.7%	29.2%	22.8%	21.5%	17.8%	30
	60 +	2.8%	30.7%	36.5%	20.6%	9.5%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	14.5%	28.8%	22.2%	27.0%	7.6%	28
	Srednja škola	17.8%	25.7%	20.0%	18.7%	17.7%	128
	Više i visoko	20.1%	37.7%	18.6%	6.5%	16.0%	46
Nacionalnost	Albanac	31.7%	35.0%	6.0%	16.6%	10.7%	10
	Crnogorac	19.9%	28.3%	20.3%	15.7%	15.8%	95
	Musliman/Bošnjak	23.0%	28.2%	12.3%	8.7%	27.8%	19
	Srbin	10.2%	29.5%	24.2%	23.8%	11.3%	50
	Hrvat	14.7%	62.5%	0.0%	0.0%	0	4
	Ostalo	25.3%	0.0%	38.3%	0.0%	36.4%	3
	Ne želi da odgovori	15.1%	24.3%	24.2%	21.4%	15.1%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	23.4%	36.1%	16.6%	14.4%	9.5%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	18.5%	30.2%	19.2%	15.2%	17.0%	56
	Samozaposlen/a	23.9%	20.4%	31.9%	5.9%	17.9%	13
	Nije zaposlen/a	12.2%	26.6%	20.9%	21.6%	18.1%	93
	Bez odgovora	74.0%	26.0%	0.0%	0.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	21.2%	28.0%	17.4%	20.7%	12.7%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	15.9%	30.9%	23.4%	11.6%	17.7%	119
	NE	19.0%	19.2%	7.1%	39.4%	15.3%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	10.4%	26.3%	31.6%	17.9%	13.9%	18
	201-500	16.5%	26.8%	32.2%	19.2%	5.3%	59
	501-1000	17.1%	32.5%	13.8%	12.5%	24.2%	46
	1000+	25.4%	35.0%	13.3%	9.8%	16.4%	30
	Ne želi da odgovori	18.4%	25.3%	11.0%	23.0%	21.2%	49
Prebivalište	Grad	17.7%	32.3%	19.1%	14.4%	16.1%	158
	Selo	18.3%	16.5%	23.1%	26.9%	15.1%	43
Total		17.9%	28.9%	20.0%	17.1%	15.9%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Otac je glava porodice.*

Ukupna ciljna populacija

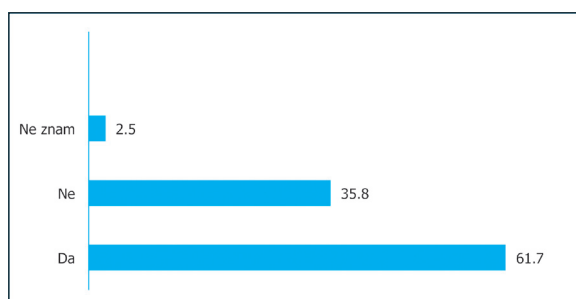
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Otac je glava porodice.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	65.4%	31.4%	3.2%	67
	Centar	75.4%	22.9%	1.8%	90
	Sjever	87.0%	10.0%	3.1%	45
Pol	Muški	81.3%	15.5%	3.1%	94
	Ženski	68.8%	29.2%	2.0%	107
Starosne grupe	18 - 29	74.0%	22.1%	3.9%	87
	30 - 44	74.6%	23.6%	1.8%	58
	45 - 59	72.9%	25.1%	2.0%	30
	60 +	79.3%	20.7%	0.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	86.8%	13.2%	0.0%	28
	Srednja škola	79.4%	18.4%	2.2%	128
	Više i visoko	54.1%	41.0%	5.0%	46
Nacionalnost	Albanac	72.3%	27.7%	0.0%	10
	Crnogorac	69.5%	26.5%	3.9%	95
	Musliman/Bošnjak	87.0%	13.0%	0.0%	19
	Srbin	76.8%	21.9%	1.2%	50
	Hrvat	47.6%	52.4%	0	4
	Ostalo	74.7%	25.3%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	88.9%	7.4%	3.8%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	57.4%	37.9%	4.7%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	79.4%	18.3%	2.3%	56
	Samozaposlen/a	85.0%	15.0%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	78.8%	18.9%	2.3%	93
	Bez odgovora	29.7%	70.3%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	86.4%	13.6%	0.0%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	65.8%	30.6%	3.7%	119
	NE	90.7%	5.3%	4.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	82.7%	17.3%	0.0%	18
	201-500	73.7%	24.1%	2.3%	59
	501-1000	74.1%	21.2%	4.8%	46
	1000+	67.8%	32.2%	0.0%	30
	Ne želi da odgovori	77.7%	19.1%	3.2%	49
Prebivalište	Grad	71.1%	26.2%	2.7%	158
	Selo	87.8%	10.5%	1.7%	43
Total		74.7%	22.8%	2.5%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Najvažnija uloga žene u društvu je da bude dobra supruga i majka.*

Ukupna ciljna populacija

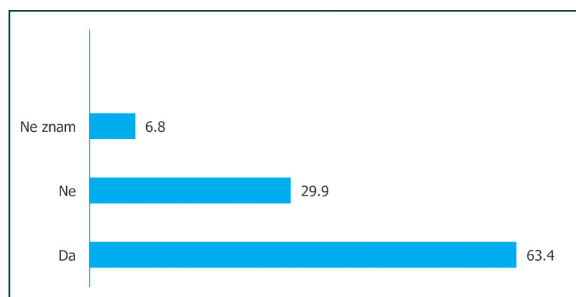
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Najvažnija uloga žene u društvu je da bude dobra supruga i majka.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	62.5%	34.3%	3.2%	67
	Centar	60.5%	37.9%	1.6%	90
	Sjever	63.0%	33.7%	3.2%	45
Pol	Muški	69.7%	27.8%	2.5%	94
	Ženski	54.6%	42.8%	2.5%	107
Starosne grupe	18 - 29	63.3%	33.9%	2.8%	87
	30 - 44	47.5%	50.5%	2.0%	58
	45 - 59	69.2%	28.7%	2.0%	30
	60 +	79.9%	16.7%	3.3%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	71.6%	28.4%	0.0%	28
	Srednja škola	67.3%	29.6%	3.1%	128
	Više i visoko	39.9%	57.5%	2.6%	46
Nacionalnost	Albanac	59.3%	40.7%	0.0%	10
	Crnogorac	58.0%	39.2%	2.8%	95
	Musliman/Bošnjak	55.3%	44.7%	0.0%	19
	Srbin	72.3%	24.8%	2.9%	50
	Hrvat	47.6%	52.4%	0	4
	Ostalo	25.3%	38.3%	36.4%	3
	Ne želi da odgovori	68.1%	31.9%	0.0%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	44.5%	53.7%	1.7%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	64.6%	30.3%	5.2%	56
	Samozaposlen/a	58.4%	41.6%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	69.5%	28.8%	1.7%	93
	Bez odgovora	0.0%	100.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	59.7%	38.9%	1.4%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	59.6%	37.6%	2.8%	119
	NE	81.5%	14.1%	4.4%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	88.3%	11.7%	0.0%	18
	201-500	55.6%	39.5%	5.0%	59
	501-1000	68.9%	26.4%	4.8%	46
	1000+	45.1%	54.9%	0.0%	30
	Ne želi da odgovori	62.6%	37.4%	0.0%	49
Prebivalište	Grad	59.1%	38.3%	2.7%	158
	Selo	71.3%	26.7%	1.9%	43
Total		61.7%	35.8%	2.5%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Ne treba osporavati tradiciju i stare običaje.*

Ukupna ciljna populacija

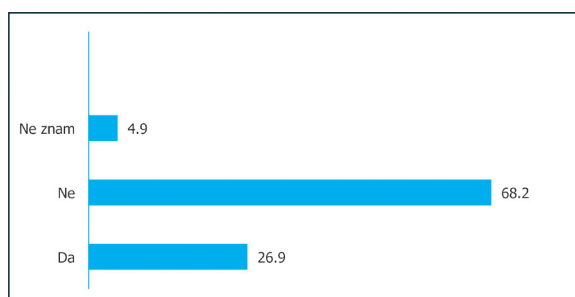
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Ne treba osporavati tradiciju i stare običaje.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	63.5%	28.2%	8.3%	67
	Centar	60.4%	34.3%	5.3%	90
	Sjever	69.1%	23.5%	7.5%	45
Pol	Muški	65.2%	32.2%	2.6%	94
	Ženski	61.7%	27.8%	10.5%	107
Starosne grupe	18 - 29	60.9%	29.5%	9.6%	87
	30 - 44	67.5%	27.5%	5.0%	58
	45 - 59	53.2%	41.2%	5.7%	30
	60 +	74.5%	23.2%	2.3%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	71.2%	28.8%	0.0%	28
	Srednja škola	64.6%	27.9%	7.4%	128
	Više i visoko	55.0%	35.9%	9.0%	46
Nacionalnost	Albanac	72.3%	10.6%	17.1%	10
	Crnogorac	61.2%	33.8%	5.0%	95
	Musliman/Bošnjak	49.2%	41.6%	9.2%	19
	Srbin	71.6%	24.9%	3.5%	50
	Hrvat	37.5%	37.7%	0	4
	Ostalo	63.6%	0.0%	36.4%	3
	Ne želi da odgovori	67.5%	24.5%	8.0%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	57.5%	35.1%	7.4%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	70.8%	22.4%	6.9%	56
	Samozaposlen/a	53.4%	46.6%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	63.4%	28.9%	7.7%	93
	Bez odgovora	42.8%	57.2%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	70.0%	26.5%	3.5%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	58.7%	33.7%	7.6%	119
	NE	69.9%	17.3%	12.8%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	62.7%	37.3%	0.0%	18
	201-500	76.7%	19.0%	4.2%	59
	501-1000	64.4%	26.1%	9.5%	46
	1000+	40.1%	51.2%	8.6%	30
	Ne želi da odgovori	60.8%	30.6%	8.6%	49
Prebivalište	Grad	60.4%	33.3%	6.2%	158
	Selo	74.0%	17.3%	8.7%	43
Total		63.4%	29.9%	6.8%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Mušarcima prirodno pripadaju rukovodeća mjesta.*

Ukupna ciljna populacija

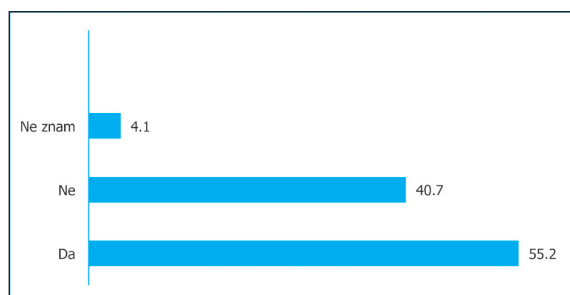
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Mušarcima prirodno pripadaju rukovodeća mjesta.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	23.5%	68.9%	7.7%	67
	Centar	23.0%	74.7%	2.4%	90
	Sjever	39.8%	54.5%	5.7%	45
Pol	Muški	37.0%	59.0%	4.0%	94
	Ženski	18.0%	76.4%	5.6%	107
Starosne grupe	18 - 29	27.9%	65.0%	7.1%	87
	30 - 44	23.8%	70.1%	6.1%	58
	45 - 59	18.9%	81.1%	0.0%	30
	60 +	40.2%	59.8%	0.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	57.8%	34.9%	7.3%	28
	Srednja škola	26.0%	70.2%	3.9%	128
	Više i visoko	10.7%	83.2%	6.1%	46
Nacionalnost	Albanac	48.3%	37.6%	14.0%	10
	Crnogorac	22.9%	73.7%	3.3%	95
	Musliman/Bošnjak	19.5%	69.8%	10.7%	19
	Srbin	27.4%	68.3%	4.3%	50
	Hrvat	0.0%	77.2%	0	4
	Ostalo	0.0%	100.0%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	50.4%	49.6%	0.0%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	14.1%	84.2%	1.7%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	30.5%	65.6%	3.9%	56
	Samozaposlen/a	13.6%	62.5%	23.9%	13
	Nije zaposlen/a	31.4%	64.3%	4.3%	93
	Bez odgovora	27.5%	72.5%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	36.3%	59.6%	4.0%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	19.8%	76.3%	3.9%	119
	NE	39.8%	46.8%	13.4%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	57.9%	42.1%	0.0%	18
	201-500	25.2%	71.9%	2.8%	59
	501-1000	29.0%	63.6%	7.4%	46
	1000+	17.4%	78.6%	3.9%	30
	Ne želi da odgovori	21.4%	71.4%	7.2%	49
Prebivalište	Grad	23.9%	70.3%	5.7%	158
	Selo	37.7%	60.6%	1.7%	43
Total		26.9%	68.2%	4.9%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Tradicija predviđa jasno definisane uloge muškaraca i žena u društvu.*

Ukupna ciljna populacija

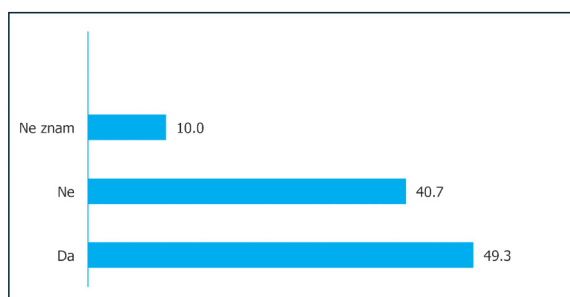
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Tradicija predviđa jasno definisane uloge muškaraca i žena u društvu.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	50.3%	45.7%	4.0%	67
	Centar	50.9%	44.4%	4.7%	90
	Sjever	70.9%	26.0%	3.1%	45
Pol	Muški	64.3%	31.6%	4.0%	94
	Ženski	47.1%	48.7%	4.2%	107
Starosne grupe	18 - 29	57.8%	38.5%	3.6%	87
	30 - 44	48.4%	45.7%	5.9%	58
	45 - 59	48.2%	49.7%	2.0%	30
	60 +	69.8%	26.2%	4.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	86.1%	13.9%	0.0%	28
	Srednja škola	52.0%	42.4%	5.6%	128
	Više i visoko	45.0%	52.5%	2.5%	46
Nacionalnost	Albanac	65.8%	34.2%	0.0%	10
	Crnogorac	54.5%	41.1%	4.4%	95
	Musliman/Bošnjak	68.6%	27.4%	4.0%	19
	Srbin	55.2%	38.3%	6.6%	50
	Hrvat	14.7%	85.3%	0	4
	Ostalo	25.3%	74.7%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	53.3%	46.7%	0.0%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	46.6%	48.5%	5.0%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	54.5%	38.4%	7.1%	56
	Samozaposlen/a	39.3%	56.7%	4.0%	13
	Nije zaposlen/a	61.5%	36.3%	2.2%	93
	Bez odgovora	42.8%	57.2%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	62.9%	35.3%	1.8%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	50.5%	44.8%	4.7%	119
	NE	58.5%	33.5%	8.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	57.1%	42.9%	0.0%	18
	201-500	65.8%	29.0%	5.2%	59
	501-1000	53.7%	42.5%	3.8%	46
	1000+	46.4%	53.6%	0.0%	30
	Ne želi da odgovori	48.5%	44.5%	7.0%	49
Prebivalište	Grad	51.7%	43.5%	4.7%	158
	Selo	67.8%	30.5%	1.7%	43
Total		55.2%	40.7%	4.1%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Život u vanbračnoj zajednici nije primjeren moralu našeg naroda.*

Ukupna ciljna populacija

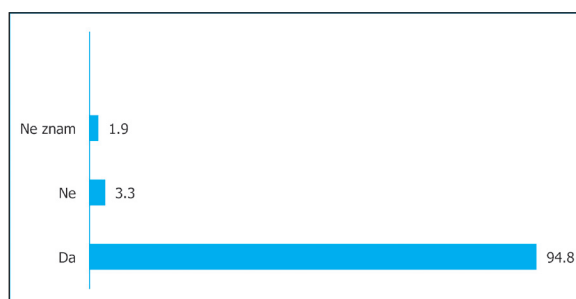
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Život u vanbračnoj zajednici nije primjeren moralu našeg naroda.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	30.5%	56.2%	13.3%	67
	Centar	29.5%	67.4%	3.1%	90
	Sjever	53.7%	31.7%	14.6%	45
Pol	Muški	44.2%	47.8%	8.0%	94
	Ženski	27.3%	62.7%	10.0%	107
Starosne grupe	18 - 29	32.4%	52.5%	15.1%	87
	30 - 44	31.9%	60.5%	7.6%	58
	45 - 59	31.3%	68.7%	0.0%	30
	60 +	57.2%	40.5%	2.3%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	35.5%	57.2%	7.3%	28
	Srednja škola	39.4%	50.6%	10.0%	128
	Više i visoko	23.4%	69.2%	7.4%	46
Nacionalnost	Albanac	30.0%	64.3%	5.7%	10
	Crnogorac	30.4%	61.1%	8.6%	95
	Musliman/Bošnjak	48.2%	31.5%	20.3%	19
	Srbin	41.7%	50.0%	8.3%	50
	Hrvat	14.7%	85.3%	0	4
	Ostalo	0.0%	100.0%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	41.6%	50.9%	7.5%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	26.9%	73.1%	0.0%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	37.0%	50.5%	12.5%	56
	Samozaposlen/a	25.5%	55.0%	19.5%	13
	Nije zaposlen/a	39.4%	51.2%	9.4%	93
	Bez odgovora	16.8%	83.2%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	36.6%	55.6%	7.8%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	34.6%	58.5%	6.9%	119
	NE	34.6%	38.7%	26.7%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	25.0%	70.7%	4.2%	18
	201-500	44.1%	44.5%	11.4%	59
	501-1000	42.0%	44.0%	14.0%	46
	1000+	20.8%	79.2%	0.0%	30
	Ne želi da odgovori	30.7%	60.4%	8.9%	49
Prebivalište	Grad	29.6%	62.3%	8.1%	158
	Selo	55.6%	31.8%	12.6%	43
Total		49.3%	40.7%	10.0%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Porodica je najvažniji preduslov za zdravo društvo.*

Ukupna cilljna populacija

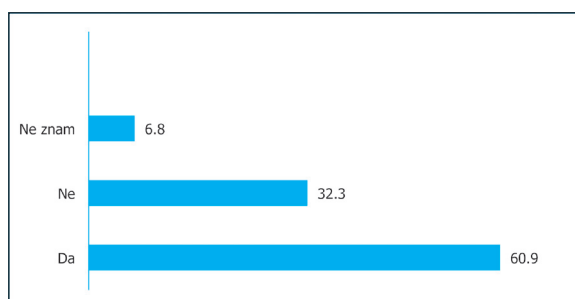
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Porodica je najvažniji preduslov za zdravo društvo.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	83.7%	10.3%	6.0%	67
	Centar	92.9%	6.4%	0.6%	90
	Sjever	92.5%	7.5%	0.0%	45
Pol	Muški	89.6%	9.7%	0.6%	94
	Ženski	89.9%	6.4%	3.7%	107
Starosne grupe	18 - 29	87.8%	7.6%	4.6%	87
	30 - 44	89.0%	10.0%	1.0%	58
	45 - 59	90.3%	9.7%	0.0%	30
	60 +	97.7%	2.3%	0.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	93.4%	6.6%	0.0%	28
	Srednja škola	89.9%	7.9%	2.2%	128
	Više i visoko	87.3%	8.9%	3.8%	46
Nacionalnost	Albanac	83.4%	16.6%	0.0%	10
	Crnogorac	88.1%	8.1%	3.8%	95
	Musliman/Bošnjak	100.0%	0.0%	0.0%	19
	Srbin	88.5%	11.5%	0.0%	50
	Hrvat	100.0%	0.0%	0	4
	Ostalo	63.6%	0.0%	36.4%	3
	Ne želi da odgovori	95.5%	4.5%	0.0%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	90.5%	9.5%	0.0%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	90.6%	7.3%	2.1%	56
	Samozaposlen/a	88.8%	4.7%	6.5%	13
	Nije zaposlen/a	91.1%	6.1%	2.8%	93
	Bez odgovora	42.8%	57.2%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	93.3%	5.8%	0.9%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	87.1%	9.5%	3.4%	119
	NE	94.7%	5.3%	0.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	94.4%	0.0%	5.6%	18
	201-500	87.9%	9.7%	2.4%	59
	501-1000	90.7%	5.8%	3.4%	46
	1000+	91.4%	6.6%	2.0%	30
	Ne želi da odgovori	88.5%	11.5%	0.0%	49
Prebivalište	Grad	88.7%	8.9%	2.4%	158
	Selo	93.8%	4.3%	1.9%	43
Total		94.8%	3.3%	1.9%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Svrha braka je seksualna reprodukcija (roditeljstvo).*

Ukupna ciljna populacija

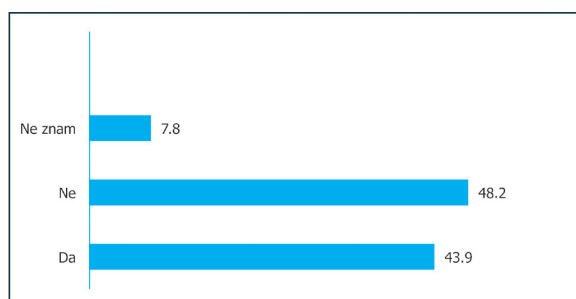
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Svrha braka je seksualna reprodukcija (roditeljstvo).			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	44.2%	50.8%	5.0%	67
	Centar	48.4%	48.5%	3.1%	90
	Sjever	53.7%	34.8%	11.5%	45
Pol	Muški	51.3%	43.9%	4.8%	94
	Ženski	45.5%	48.2%	6.3%	107
Starosne grupe	18 - 29	41.0%	46.8%	12.2%	87
	30 - 44	43.2%	56.8%	0.0%	58
	45 - 59	52.4%	45.5%	2.0%	30
	60 +	79.7%	20.3%	0.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	58.4%	28.8%	12.8%	28
	Srednja škola	48.6%	45.8%	5.6%	128
	Više i visoko	40.7%	57.9%	1.3%	46
Nacionalnost	Albanac	36.2%	63.8%	0.0%	10
	Crnogorac	53.1%	42.5%	4.4%	95
	Musliman/Bošnjak	39.8%	44.3%	15.9%	19
	Srbin	49.7%	43.7%	6.6%	50
	Hrvat	47.6%	52.4%	0	4
	Ostalo	25.3%	74.7%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	38.9%	57.3%	3.8%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	47.4%	50.9%	1.7%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	45.8%	52.6%	1.6%	56
	Samozaposlen/a	51.0%	42.4%	6.5%	13
	Nije zaposlen/a	51.6%	38.9%	9.6%	93
	Bez odgovora	0.0%	100.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	56.4%	38.6%	5.0%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	43.9%	54.0%	2.1%	119
	NE	47.3%	22.9%	29.7%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	64.6%	29.7%	5.6%	18
	201-500	55.4%	41.4%	3.2%	59
	501-1000	49.2%	45.4%	5.4%	46
	1000+	47.1%	50.8%	2.1%	30
	Ne želi da odgovori	33.4%	55.8%	10.8%	49
Prebivalište	Grad	45.8%	50.1%	4.2%	158
	Selo	57.1%	32.0%	10.9%	43
Total		60.9%	32.3%	6.8%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Moja država pripada mojoj naciji.*

Ukupna cilljna populacija

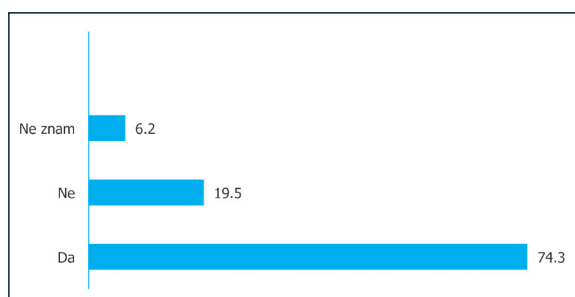
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Moja država pripada mojoj naciji.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	51.0%	42.7%	6.4%	67
	Centar	39.2%	54.2%	6.6%	90
	Sjever	42.9%	44.6%	12.5%	45
Pol	Muški	42.8%	51.6%	5.7%	94
	Ženski	45.0%	45.3%	9.8%	107
Starosne grupe	18 - 29	49.9%	37.4%	12.8%	87
	30 - 44	41.4%	53.3%	5.3%	58
	45 - 59	23.0%	77.0%	0.0%	30
	60 +	54.5%	39.4%	6.1%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	58.0%	34.7%	7.3%	28
	Srednja škola	44.6%	47.4%	8.1%	128
	Više i visoko	33.7%	58.8%	7.5%	46
Nacionalnost	Albanac	20.0%	80.0%	0.0%	10
	Crnogorac	53.6%	41.6%	4.7%	95
	Musliman/Bošnjak	47.4%	47.4%	5.3%	19
	Srbin	41.2%	51.2%	7.5%	50
	Hrvat	12.9%	64.3%	0	4
	Ostalo	36.4%	38.3%	25.3%	3
	Ne želi da odgovori	21.4%	54.5%	24.0%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	36.5%	59.8%	3.7%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	44.6%	49.7%	5.8%	56
	Samozaposlen/a	41.3%	54.7%	4.0%	13
	Nije zaposlen/a	48.6%	39.9%	11.5%	93
	Bez odgovora	0.0%	100.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	44.9%	48.3%	6.8%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	39.8%	51.6%	8.6%	119
	NE	66.8%	26.6%	6.7%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	77.5%	17.5%	5.0%	18
	201-500	44.5%	48.4%	7.1%	59
	501-1000	45.1%	47.4%	7.5%	46
	1000+	36.4%	53.4%	10.2%	30
	Ne želi da odgovori	34.5%	56.7%	8.7%	49
Prebivalište	Grad	45.1%	47.5%	7.4%	158
	Selo	39.9%	50.7%	9.4%	43
Total		43.9%	48.2%	7.8%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Izuzetno je važno da se omladina vaspitava tako da zna kojem narodu pripada.*

Ukupna ciljna populacija

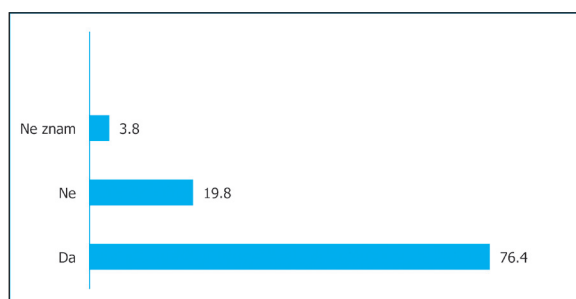
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Izuzetno je važno da se omladina vaspitava tako da zna kojem narodu pripada.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	70.6%	23.8%	5.5%	67
	Centar	76.1%	17.3%	6.6%	90
	Sjever	76.1%	17.5%	6.4%	45
Pol	Muški	77.6%	19.2%	3.2%	94
	Ženski	71.4%	19.8%	8.8%	107
Starosne grupe	18 - 29	74.7%	14.9%	10.4%	87
	30 - 44	75.5%	18.6%	5.8%	58
	45 - 59	74.0%	26.0%	0.0%	30
	60 +	70.4%	29.6%	0.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	63.7%	21.4%	14.9%	28
	Srednja škola	78.6%	17.7%	3.7%	128
	Više i visoko	68.8%	23.4%	7.8%	46
Nacionalnost	Albanac	62.6%	16.3%	21.1%	10
	Crnogorac	72.7%	23.8%	3.5%	95
	Musliman/Bošnjak	77.8%	11.7%	10.5%	19
	Srbin	81.4%	17.3%	1.3%	50
	Hrvat	62.3%	37.7%	0	4
	Ostalo	74.7%	25.3%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	69.2%	9.1%	21.7%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	79.5%	18.7%	1.8%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	72.5%	20.6%	6.8%	56
	Samozaposlen/a	76.1%	23.9%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	73.2%	18.2%	8.6%	93
	Bez odgovora	72.5%	27.5%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	78.2%	13.3%	8.5%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	72.3%	21.8%	6.0%	119
	NE	73.9%	26.1%	0.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	85.4%	14.6%	0.0%	18
	201-500	69.5%	23.7%	6.8%	59
	501-1000	77.5%	21.3%	1.2%	46
	1000+	66.4%	21.4%	12.2%	30
	Ne želi da odgovori	77.7%	13.4%	8.8%	49
Prebivalište	Grad	74.7%	17.9%	7.4%	158
	Selo	72.7%	25.3%	1.9%	43
Total		74.3%	19.5%	6.2%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Jako sam privržen svojoj naciji.*

Ukupna ciljna populacija

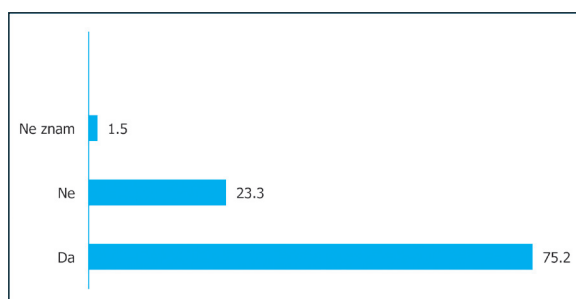
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Jako sam privržen svojoj naciji.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	71.1%	28.1%	0.9%	67
	Centar	77.5%	19.8%	2.7%	90
	Sjever	82.0%	7.5%	10.5%	45
Pol	Muški	85.5%	11.5%	3.0%	94
	Ženski	68.4%	27.1%	4.5%	107
Starosne grupe	18 - 29	75.4%	18.6%	6.0%	87
	30 - 44	80.1%	17.8%	2.1%	58
	45 - 59	71.3%	28.7%	0.0%	30
	60 +	77.3%	17.9%	4.9%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	78.6%	21.4%	0.0%	28
	Srednja škola	79.1%	16.7%	4.2%	128
	Više i visoko	67.4%	27.3%	5.2%	46
Nacionalnost	Albanac	94.3%	5.7%	0.0%	10
	Crnogorac	74.5%	22.3%	3.2%	95
	Musliman/Bošnjak	83.4%	7.3%	9.2%	19
	Srbin	79.7%	18.7%	1.5%	50
	Hrvat	37.5%	62.5%	0	4
	Ostalo	74.7%	25.3%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	70.0%	19.2%	10.8%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	72.9%	23.6%	3.5%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	78.2%	18.4%	3.4%	56
	Samozaposlen/a	85.2%	14.8%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	75.5%	19.6%	4.9%	93
	Bez odgovora	74.0%	26.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	82.9%	13.0%	4.2%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	72.7%	23.6%	3.7%	119
	NE	77.4%	18.6%	4.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	86.3%	9.5%	4.2%	18
	201-500	74.1%	21.3%	4.6%	59
	501-1000	73.2%	22.3%	4.5%	46
	1000+	72.8%	27.2%	0.0%	30
	Ne želi da odgovori	80.7%	14.8%	4.5%	49
Prebivalište	Grad	76.5%	20.5%	2.9%	158
	Selo	75.8%	17.0%	7.2%	43
Total		76.4%	19.8%	3.8%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Nacionalna pripadnost mi nije bitna pri sklapanju prijateljstava.*

Ukupna ciljna populacija

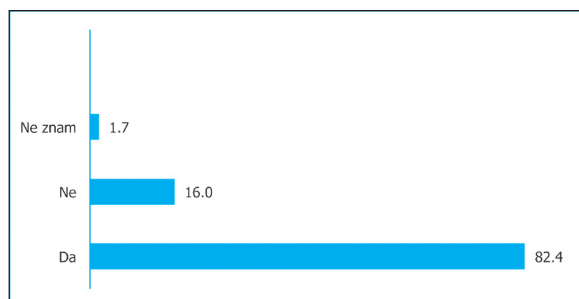
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Nacionalna pripadnost mi nije bitna pri sklapanju prijateljstava.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	81.6%	16.1%	2.4%	67
	Centar	70.6%	29.4%	0.0%	90
	Sjever	75.0%	21.8%	3.2%	45
Pol	Muški	74.9%	24.5%	0.6%	94
	Ženski	75.5%	22.2%	2.3%	107
Starosne grupe	18 - 29	75.7%	21.6%	2.8%	87
	30 - 44	74.2%	24.7%	1.0%	58
	45 - 59	87.0%	13.0%	0.0%	30
	60 +	61.9%	38.1%	0.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	55.8%	44.2%	0.0%	28
	Srednja škola	78.7%	19.8%	1.4%	128
	Više i visoko	77.4%	20.1%	2.6%	46
Nacionalnost	Albanac	59.3%	40.7%	0.0%	10
	Crnogorac	72.6%	26.2%	1.2%	95
	Musliman/Bošnjak	79.3%	20.7%	0.0%	19
	Srbin	80.4%	19.6%	0.0%	50
	Hrvat	87.1%	12.9%	0	4
	Ostalo	63.6%	0.0%	36.4%	3
	Ne želi da odgovori	77.9%	17.9%	4.2%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	71.8%	26.5%	1.7%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	79.4%	19.5%	1.0%	56
	Samozaposlen/a	89.5%	10.5%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	72.2%	25.9%	2.0%	93
	Bez odgovora	72.5%	27.5%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	67.0%	31.7%	1.3%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	79.3%	18.8%	1.8%	119
	NE	77.1%	22.9%	0.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	75.0%	25.0%	0.0%	18
	201-500	74.5%	23.0%	2.5%	59
	501-1000	73.1%	23.5%	3.4%	46
	1000+	74.3%	25.7%	0.0%	30
	Ne želi da odgovori	78.6%	21.4%	0.0%	49
Prebivalište	Grad	78.6%	20.1%	1.4%	158
	Selo	63.0%	35.0%	1.9%	43
Total		75.2%	23.3%	1.5%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Nacionalna pripadnost ne treba da bude bitna pri zapošljavanju i ostvarivanju poslovnih kontakata.*

Ukupna cilljna populacija

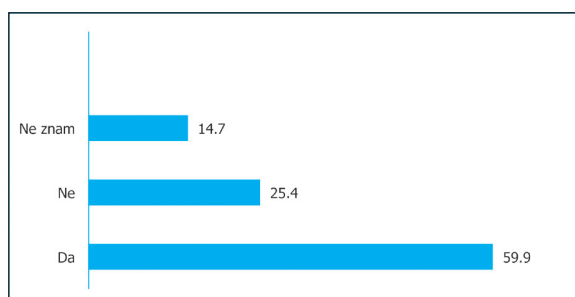
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Nacionalna pripadnost ne treba da bude bitna pri zapošljavanju i ostvarivanju poslovnih kontakata.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	89.7%	10.3%	0.0%	67
	Centar	76.3%	21.6%	2.1%	90
	Sjever	83.5%	13.2%	3.2%	45
Pol	Muški	79.5%	19.0%	1.4%	94
	Ženski	84.8%	13.3%	1.9%	107
Starosne grupe	18 - 29	83.7%	14.4%	1.8%	87
	30 - 44	80.7%	16.3%	3.0%	58
	45 - 59	89.1%	10.9%	0.0%	30
	60 +	73.3%	26.7%	0.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	84.9%	15.1%	0.0%	28
	Srednja škola	82.2%	15.7%	2.1%	128
	Više i visoko	81.3%	17.4%	1.3%	46
Nacionalnost	Albanac	100.0%	0.0%	0.0%	10
	Crnogorac	80.8%	18.6%	0.6%	95
	Musliman/Bošnjak	75.3%	24.7%	0.0%	19
	Srbin	88.4%	9.3%	2.3%	50
	Hrvat	87.1%	12.9%	0	4
	Ostalo	63.6%	36.4%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	74.2%	17.9%	8.0%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	74.7%	23.6%	1.7%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	87.5%	12.5%	0.0%	56
	Samozaposlen/a	96.0%	4.0%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	79.5%	17.5%	2.9%	93
	Bez odgovora	100.0%	0.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	79.0%	18.5%	2.5%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	83.5%	15.1%	1.5%	119
	NE	86.7%	13.3%	0.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	66.0%	34.0%	0.0%	18
	201-500	85.5%	12.0%	2.5%	59
	501-1000	77.1%	20.4%	2.5%	46
	1000+	86.9%	13.1%	0.0%	30
	Ne želi da odgovori	86.6%	11.8%	1.5%	49
Prebivalište	Grad	84.6%	14.3%	1.1%	158
	Selo	74.2%	22.1%	3.7%	43
Total		82.4%	16.0%	1.7%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Bio/la bih spreman/la žrtvovati se za interese, integritet i dostojanstvo svog naroda.*

Ukupna ciljna populacija

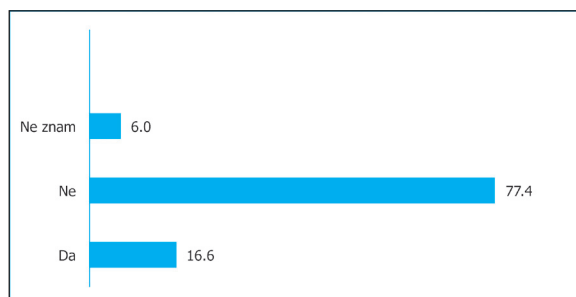
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Bio/la bih spreman/la žrtvovati se za interese, integritet i dostojanstvo svog naroda.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	49.4%	31.4%	19.2%	67
	Centar	63.5%	25.3%	11.2%	90
	Sjever	68.1%	16.7%	15.2%	45
Pol	Muški	65.9%	26.7%	7.4%	94
	Ženski	54.5%	24.3%	21.2%	107
Starosne grupe	18 - 29	56.2%	24.5%	19.3%	87
	30 - 44	55.0%	30.9%	14.1%	58
	45 - 59	72.2%	12.8%	14.9%	30
	60 +	69.2%	30.8%	0.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	77.9%	22.1%	0.0%	28
	Srednja škola	60.2%	24.0%	15.8%	128
	Više i visoko	47.9%	31.3%	20.8%	46
Nacionalnost	Albanac	58.7%	22.3%	19.0%	10
	Crnogorac	58.8%	28.5%	12.7%	95
	Musliman/Bošnjak	73.3%	4.0%	22.8%	19
	Srbin	66.5%	21.8%	11.7%	50
	Hrvat	0.0%	27.6%	1	4
	Ostalo	36.4%	63.6%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	52.5%	36.1%	11.4%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	59.3%	25.3%	15.4%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	52.2%	25.8%	21.9%	56
	Samozaposlen/a	65.5%	22.0%	12.4%	13
	Nije zaposlen/a	65.1%	23.8%	11.1%	93
	Bez odgovora	29.7%	70.3%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	60.9%	24.3%	14.8%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	57.0%	27.4%	15.6%	119
	NE	73.9%	16.8%	9.3%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	72.6%	22.4%	5.0%	18
	201-500	52.9%	31.4%	15.7%	59
	501-1000	56.2%	24.8%	19.0%	46
	1000+	52.4%	34.4%	13.2%	30
	Ne želi da odgovori	71.5%	14.5%	14.0%	49
Prebivalište	Grad	58.2%	27.3%	14.4%	158
	Selo	65.7%	18.5%	15.8%	43
Total		59.9%	25.4%	14.7%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Brakovi između pripadnika različitih nacionalnosti predstavljaju opasnost po nacionalni integritet.*

Ukupna cilljna populacija

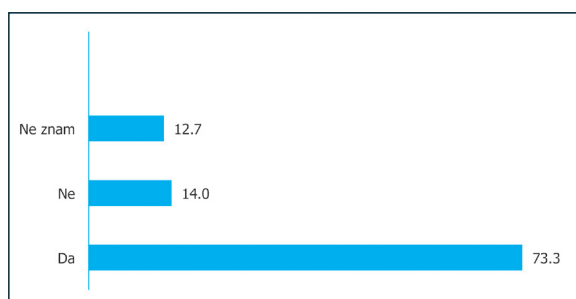
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Brakovi između pripadnika različitih nacionalnosti predstavljaju opasnost po nacionalni integritet.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	17.4%	75.8%	6.8%	67
	Centar	10.9%	84.1%	5.0%	90
	Sjever	26.8%	66.5%	6.8%	45
Pol	Muški	18.2%	76.8%	5.0%	94
	Ženski	15.2%	78.0%	6.9%	107
Starosne grupe	18 - 29	15.8%	76.9%	7.3%	87
	30 - 44	13.5%	82.6%	4.0%	58
	45 - 59	21.0%	75.4%	3.6%	30
	60 +	21.2%	69.9%	8.9%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	13.9%	86.1%	0.0%	28
	Srednja škola	18.7%	73.3%	8.0%	128
	Više i visoko	12.4%	83.7%	3.9%	46
Nacionalnost	Albanac	33.7%	58.7%	7.5%	10
	Crnogorac	18.4%	78.1%	3.5%	95
	Musliman/Bošnjak	23.8%	67.4%	8.8%	19
	Srbin	12.1%	82.2%	5.7%	50
	Hrvat	0.0%	100.0%	0	4
	Ostalo	0.0%	63.6%	36.4%	3
	Ne želi da odgovori	9.7%	78.2%	12.1%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	9.4%	83.5%	7.1%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	17.5%	76.5%	6.1%	56
	Samozaposlen/a	13.7%	80.4%	5.9%	13
	Nije zaposlen/a	17.7%	76.6%	5.8%	93
	Bez odgovora	53.5%	46.5%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	22.8%	70.2%	7.0%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	14.5%	79.8%	5.7%	119
	NE	9.1%	86.5%	4.4%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	20.0%	80.0%	0.0%	18
	201-500	17.5%	74.7%	7.7%	59
	501-1000	17.0%	73.7%	9.4%	46
	1000+	20.3%	79.7%	0.0%	30
	Ne želi da odgovori	11.7%	81.8%	6.5%	49
Prebivalište	Grad	13.4%	82.1%	4.5%	158
	Selo	28.4%	60.4%	11.3%	43
Total		16.6%	77.4%	6.0%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Jako je bitno da državna politika podspješuje rast prirodnog priraštaja.*

Ukupna ciljina populacija

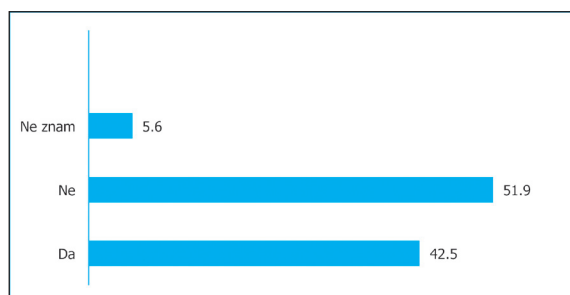
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Jako je bitno da državna politika podspješuje rast prirodnog priraštaja.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	64.4%	18.7%	16.9%	67
	Centar	82.3%	9.0%	8.6%	90
	Sjever	68.3%	17.2%	14.6%	45
Pol	Muški	80.2%	15.1%	4.6%	94
	Ženski	67.1%	13.1%	19.8%	107
Starosne grupe	18 - 29	69.1%	16.6%	14.3%	87
	30 - 44	76.1%	10.7%	13.1%	58
	45 - 59	72.8%	14.6%	12.7%	30
	60 +	81.8%	12.1%	6.1%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	70.8%	7.3%	21.8%	28
	Srednja škola	71.5%	17.8%	10.7%	128
	Više i visoko	79.6%	7.7%	12.8%	46
Nacionalnost	Albanac	64.7%	10.6%	24.7%	10
	Crnogorac	75.3%	12.2%	12.5%	95
	Musliman/Bošnjak	58.2%	31.1%	10.7%	19
	Srbin	75.6%	13.1%	11.3%	50
	Hrvat	75.2%	24.8%	0	4
	Ostalo	63.6%	36.4%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	77.2%	5.3%	17.6%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	73.0%	12.0%	15.1%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	74.0%	13.5%	12.5%	56
	Samozaposlen/a	70.6%	4.0%	25.4%	13
	Nije zaposlen/a	73.3%	16.0%	10.7%	93
	Bez odgovora	72.5%	27.5%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	70.4%	16.8%	12.8%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	75.0%	14.1%	10.9%	119
	NE	72.1%	4.4%	23.5%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	86.2%	8.2%	5.6%	18
	201-500	75.3%	9.2%	15.5%	59
	501-1000	69.5%	15.8%	14.6%	46
	1000+	69.6%	24.1%	6.3%	30
	Ne želi da odgovori	71.9%	14.2%	13.9%	49
Prebivalište	Grad	71.9%	16.1%	12.0%	158
	Selo	78.3%	6.6%	15.0%	43
Total		73.3%	14.0%	12.7%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Učitelji i nastavnici treba da budu strogi prema učenicima.*

Ukupna ciljna populacija

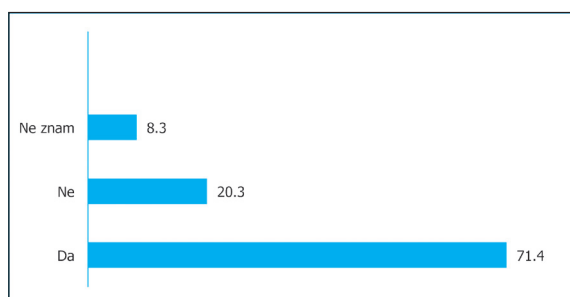
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Učitelji i nastavnici treba da budu strogi prema učenicima.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	31.8%	63.1%	5.0%	67
	Centar	46.9%	47.2%	5.9%	90
	Sjever	49.6%	44.5%	5.9%	45
Pol	Muški	52.6%	41.4%	6.0%	94
	Ženski	33.6%	61.1%	5.3%	107
Starosne grupe	18 - 29	36.1%	56.4%	7.5%	87
	30 - 44	42.9%	53.2%	4.0%	58
	45 - 59	52.2%	47.8%	0.0%	30
	60 +	52.0%	38.3%	9.8%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	41.8%	58.2%	0.0%	28
	Srednja škola	48.4%	45.5%	6.1%	128
	Više i visoko	26.4%	66.0%	7.6%	46
Nacionalnost	Albanac	46.9%	53.1%	0.0%	10
	Crnogorac	42.5%	48.5%	9.0%	95
	Musliman/Bošnjak	29.6%	70.4%	0.0%	19
	Srbin	44.9%	51.0%	4.1%	50
	Hrvat	24.8%	75.2%	0	4
	Ostalo	74.7%	25.3%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	45.9%	50.3%	3.8%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	45.0%	50.1%	4.9%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	36.8%	61.1%	2.2%	56
	Samozaposlen/a	34.3%	57.4%	8.3%	13
	Nije zaposlen/a	46.7%	45.5%	7.8%	93
	Bez odgovora	27.5%	72.5%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	47.5%	49.4%	3.1%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	37.7%	55.1%	7.2%	119
	NE	55.2%	40.3%	4.4%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	66.1%	33.9%	0.0%	18
	201-500	42.2%	54.2%	3.7%	59
	501-1000	46.3%	44.4%	9.3%	46
	1000+	26.4%	70.6%	3.1%	30
	Ne želi da odgovori	40.5%	51.4%	8.1%	49
Prebivalište	Grad	37.2%	56.7%	6.2%	158
	Selo	61.9%	34.4%	3.7%	43
Total		42.5%	51.9%	5.6%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: Današnjoj omladini je potrebna disciplina i predanost porodici i domovini

Ukupna ciljna populacija

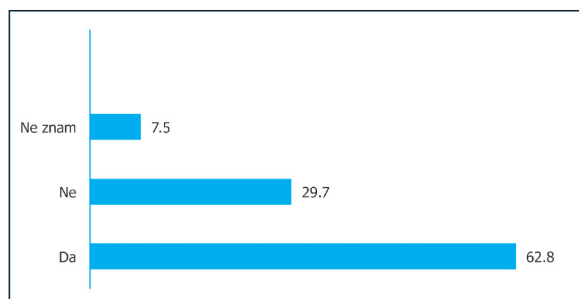
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Današnjoj omladini je potrebna disciplina i predanost porodici i domovini			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	62.4%	25.7%	12.0%	67
	Centar	81.4%	12.6%	6.1%	90
	Sjever	64.8%	27.8%	7.4%	45
Pol	Muški	77.3%	15.0%	7.7%	94
	Ženski	66.2%	25.0%	8.8%	107
Starosne grupe	18 - 29	65.6%	22.4%	12.1%	87
	30 - 44	65.8%	26.7%	7.5%	58
	45 - 59	79.3%	17.1%	3.6%	30
	60 +	94.9%	2.3%	2.8%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	85.8%	6.6%	7.6%	28
	Srednja škola	72.0%	20.8%	7.2%	128
	Više i visoko	60.9%	27.3%	11.9%	46
Nacionalnost	Albanac	62.3%	16.6%	21.1%	10
	Crnogorac	73.3%	18.6%	8.0%	95
	Musliman/Bošnjak	56.1%	39.9%	4.0%	19
	Srbin	76.8%	14.4%	8.8%	50
	Hrvat	47.6%	27.6%	0	4
	Ostalo	63.6%	36.4%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	74.1%	22.1%	3.8%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	74.5%	23.9%	1.6%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	72.8%	14.6%	12.6%	56
	Samozaposlen/a	66.9%	26.0%	7.1%	13
	Nije zaposlen/a	71.7%	19.5%	8.8%	93
	Bez odgovora	29.7%	70.3%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	75.5%	14.6%	9.9%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	67.3%	24.6%	8.1%	119
	NE	83.2%	12.8%	4.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	83.6%	16.4%	0.0%	18
	201-500	77.2%	15.3%	7.5%	59
	501-1000	74.6%	21.1%	4.3%	46
	1000+	59.7%	25.9%	14.4%	30
	Ne želi da odgovori	64.1%	23.5%	12.3%	49
Prebivalište	Grad	70.4%	20.5%	9.0%	158
	Selo	74.8%	19.5%	5.7%	43
Total		71.4%	20.3%	8.3%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Na čelu države treba da bude jak i nepokolebljiv vođa koga će narod slijediti*

Ukupna cilljna populacija

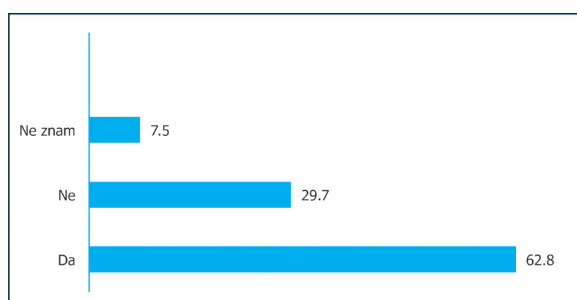
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Na čelu države treba da bude jak i nepokolebljiv vođa koga će narod slijediti			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	64.4%	22.3%	13.3%	67
	Centar	72.0%	25.2%	2.8%	90
	Sjever	75.2%	19.1%	5.6%	45
Pol	Muški	70.8%	22.4%	6.7%	94
	Ženski	69.6%	23.3%	7.1%	107
Starosne grupe	18 - 29	65.0%	22.7%	12.3%	87
	30 - 44	71.8%	26.6%	1.6%	58
	45 - 59	72.3%	20.5%	7.2%	30
	60 +	82.1%	17.9%	0.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	85.9%	7.5%	6.6%	28
	Srednja škola	70.8%	21.0%	8.2%	128
	Više i visoko	58.9%	37.6%	3.5%	46
Nacionalnost	Albanac	60.6%	31.8%	7.5%	10
	Crnogorac	72.3%	25.8%	1.9%	95
	Musliman/Bošnjak	70.2%	19.3%	10.5%	19
	Srbin	71.3%	15.8%	12.9%	50
	Hrvat	62.3%	12.9%	0	4
	Ostalo	36.4%	63.6%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	68.4%	22.6%	9.0%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	65.0%	32.0%	3.1%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	78.3%	14.8%	7.0%	56
	Samozaposlen/a	39.9%	36.6%	23.5%	13
	Nije zaposlen/a	72.7%	21.0%	6.3%	93
	Bez odgovora	42.8%	57.2%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	74.3%	17.4%	8.3%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	67.4%	26.6%	6.0%	119
	NE	73.5%	18.5%	8.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	88.3%	11.7%	0.0%	18
	201-500	70.4%	19.1%	10.5%	59
	501-1000	73.8%	24.6%	1.6%	46
	1000+	60.4%	27.5%	12.0%	30
	Ne želi da odgovori	65.9%	27.1%	7.0%	49
Prebivalište	Grad	68.6%	24.2%	7.2%	158
	Selo	76.1%	18.0%	5.9%	43
Total		70.2%	22.9%	6.9%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Poslušnost i poštovanje autoriteta su najveće vrline koje djeca danas treba da nauče*

Ukupna ciljna populacija

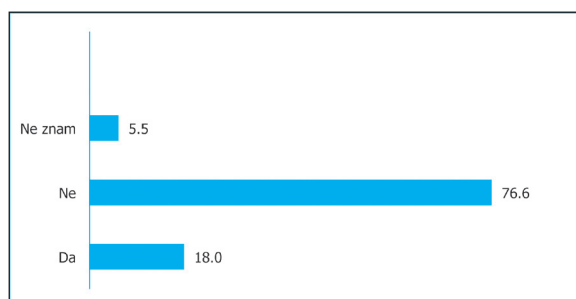
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Poslušnost i poštovanje autoriteta su najveće vrline koje djeca danas treba da nauče			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	54.1%	36.7%	9.2%	67
	Centar	68.9%	26.0%	5.1%	90
	Sjever	63.6%	26.7%	9.7%	45
Pol	Muški	61.2%	33.3%	5.5%	94
	Ženski	64.2%	26.6%	9.2%	107
Starosne grupe	18 - 29	57.4%	31.1%	11.5%	87
	30 - 44	69.0%	31.0%	0.0%	58
	45 - 59	45.8%	40.0%	14.2%	30
	60 +	87.6%	9.6%	2.8%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	85.8%	6.6%	7.6%	28
	Srednja škola	64.9%	27.3%	7.8%	128
	Više i visoko	42.9%	50.6%	6.5%	46
Nacionalnost	Albanac	69.4%	23.0%	7.5%	10
	Crnogorac	63.3%	29.3%	7.4%	95
	Musliman/Bošnjak	61.9%	28.4%	9.6%	19
	Srbin	65.2%	32.6%	2.2%	50
	Hrvat	62.3%	37.7%	0	4
	Ostalo	74.7%	0.0%	25.3%	3
	Ne želi da odgovori	50.3%	31.6%	18.1%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	50.3%	44.0%	5.6%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	71.6%	19.7%	8.7%	56
	Samozaposlen/a	39.2%	54.9%	5.9%	13
	Nije zaposlen/a	66.2%	25.8%	8.0%	93
	Bez odgovora	46.5%	53.5%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	69.9%	24.2%	5.8%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	55.0%	36.8%	8.2%	119
	NE	87.6%	4.0%	8.4%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	83.3%	11.1%	5.6%	18
	201-500	69.8%	21.5%	8.7%	59
	501-1000	66.0%	24.0%	10.0%	46
	1000+	41.8%	48.1%	10.1%	30
	Ne želi da odgovori	56.7%	40.6%	2.7%	49
Prebivalište	Grad	60.7%	32.2%	7.0%	158
	Selo	70.3%	20.5%	9.1%	43
Total		62.8%	29.7%	7.5%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Ne volim ljude koji se ponašaju i misle drugačije od drugih*

Ukupna ciljna populacija

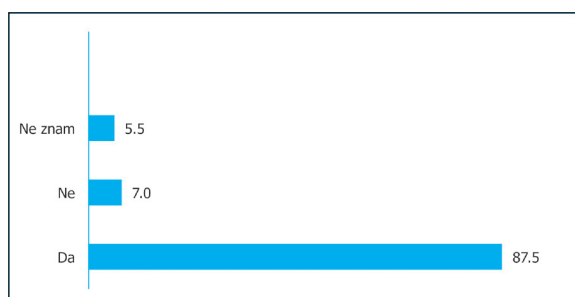
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Ne volim ljude koji se ponašaju i misle drugačije od drugih			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	17.7%	77.2%	5.1%	67
	Centar	11.1%	83.7%	5.1%	90
	Sjever	32.1%	61.3%	6.6%	45
Pol	Muški	18.8%	72.8%	8.3%	94
	Ženski	17.2%	79.8%	3.0%	107
Starosne grupe	18 - 29	14.7%	77.7%	7.6%	87
	30 - 44	11.5%	85.5%	3.0%	58
	45 - 59	17.7%	80.3%	2.0%	30
	60 +	44.4%	47.5%	8.1%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	22.5%	70.2%	7.3%	28
	Srednja škola	20.7%	73.7%	5.7%	128
	Više i visoko	7.6%	88.6%	3.8%	46
Nacionalnost	Albanac	0.0%	92.5%	7.5%	10
	Crnogorac	19.0%	77.3%	3.8%	95
	Musliman/Bošnjak	19.5%	75.2%	5.3%	19
	Srbin	23.3%	70.4%	6.3%	50
	Hrvat	0.0%	100.0%	0	4
	Ostalo	0.0%	63.6%	36.4%	3
	Ne želi da odgovori	13.9%	78.6%	7.5%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	7.3%	89.3%	3.4%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	17.0%	79.3%	3.7%	56
	Samozaposlen/a	9.1%	81.0%	9.9%	13
	Nije zaposlen/a	23.5%	69.5%	6.9%	93
	Bez odgovora	26.0%	74.0%	0.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	17.0%	80.4%	2.6%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	14.5%	78.1%	7.5%	119
	NE	43.0%	54.3%	2.7%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	36.0%	59.7%	4.2%	18
	201-500	26.0%	66.0%	8.0%	59
	501-1000	18.0%	76.9%	5.2%	46
	1000+	10.4%	86.3%	3.4%	30
	Ne želi da odgovori	6.5%	89.1%	4.4%	49
Prebivalište	Grad	14.7%	79.8%	5.5%	158
	Selo	29.9%	64.9%	5.2%	43
Total		18.0%	76.6%	5.5%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Nastojim da se što manje razlikujem od drugih*

Ukupna ciljna populacija

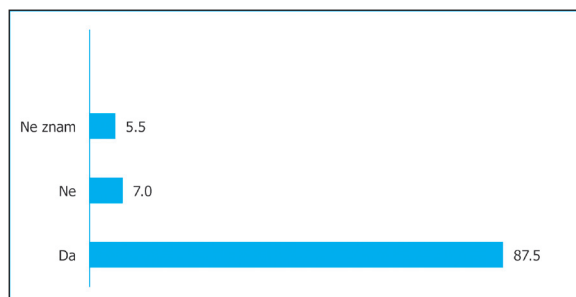
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Nastojim da se što manje razlikujem od drugih			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	34.1%	58.2%	7.7%	67
	Centar	31.2%	65.6%	3.1%	90
	Sjever	38.2%	60.0%	1.9%	45
Pol	Muški	43.0%	54.3%	2.7%	94
	Ženski	25.6%	68.6%	5.8%	107
Starosne grupe	18 - 29	30.9%	63.3%	5.8%	87
	30 - 44	30.1%	65.3%	4.6%	58
	45 - 59	39.7%	60.3%	0.0%	30
	60 +	44.8%	51.2%	4.1%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	27.0%	73.0%	0.0%	28
	Srednja škola	41.9%	52.2%	5.9%	128
	Više i visoko	14.9%	82.4%	2.7%	46
Nacionalnost	Albanac	10.6%	81.9%	7.5%	10
	Crnogorac	32.3%	60.8%	6.9%	95
	Musliman/Bošnjak	27.7%	72.3%	0.0%	19
	Srbin	45.0%	53.7%	1.3%	50
	Hrvat	24.8%	75.2%	0	4
	Ostalo	38.3%	61.7%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	30.8%	64.8%	4.4%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	23.2%	76.8%	0.0%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	42.4%	56.5%	1.2%	56
	Samozaposlen/a	42.7%	42.4%	14.8%	13
	Nije zaposlen/a	31.6%	62.8%	5.6%	93
	Bez odgovora	27.5%	46.5%	26.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	39.5%	58.7%	1.8%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	31.7%	62.6%	5.7%	119
	NE	27.1%	68.5%	4.4%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	71.2%	28.8%	0.0%	18
	201-500	43.1%	53.7%	3.2%	59
	501-1000	36.8%	55.8%	7.4%	46
	1000+	14.0%	86.0%	0.0%	30
	Ne želi da odgovori	18.0%	74.9%	7.1%	49
Prebivalište	Grad	31.1%	65.5%	3.3%	158
	Selo	43.1%	48.7%	8.1%	43
Total		33.7%	61.9%	4.4%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Kod djece je važno razvijati individualnost.*

Ukupna ciljna populacija

		Da li se slažete sa tvrdnjom: Kod djece je važno razvijati individualnost.			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	88.2%	4.5%	7.3%	67
	Centar	88.4%	7.8%	3.7%	90
	Sjever	84.8%	9.0%	6.2%	45
Pol	Muški	87.2%	8.2%	4.6%	94
	Ženski	87.9%	5.9%	6.2%	107
Starosne grupe	18 - 29	80.8%	10.1%	9.1%	87
	30 - 44	93.6%	4.7%	1.6%	58
	45 - 59	100.0%	0.0%	0.0%	30
	60 +	82.0%	9.7%	8.3%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	77.9%	7.3%	14.8%	28
	Srednja škola	88.6%	7.2%	4.1%	128
	Više i visoko	90.4%	6.1%	3.5%	46
Nacionalnost	Albanac	78.4%	21.6%	0.0%	10
	Crnogorac	86.0%	7.2%	6.8%	95
	Musliman/Bošnjak	85.4%	0.0%	14.6%	19
	Srbin	93.3%	4.7%	2.1%	50
	Hrvat	100.0%	0.0%	0	4
	Ostalo	63.6%	36.4%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	87.5%	8.7%	3.8%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	91.3%	8.7%	0.0%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	96.7%	0.0%	3.3%	56
	Samozaposlen/a	91.3%	4.7%	4.0%	13
	Nije zaposlen/a	81.8%	10.0%	8.2%	93
	Bez odgovora	46.5%	27.5%	26.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	78.8%	11.2%	10.0%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	93.1%	5.1%	1.8%	119
	NE	82.1%	4.4%	13.4%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	94.9%	5.1%	0.0%	18
	201-500	89.1%	4.0%	6.9%	59
	501-1000	84.3%	10.2%	5.6%	46
	1000+	96.4%	3.6%	0.0%	30
	Ne želi da odgovori	80.7%	10.3%	8.9%	49
Prebivalište	Grad	89.9%	6.0%	4.1%	158
	Selo	78.8%	10.7%	10.5%	43
Total		87.5%	7.0%	5.5%	1,049

Koliko često posjećujete crkvu/vjerski objekat?

Ukupna ciljina populacija

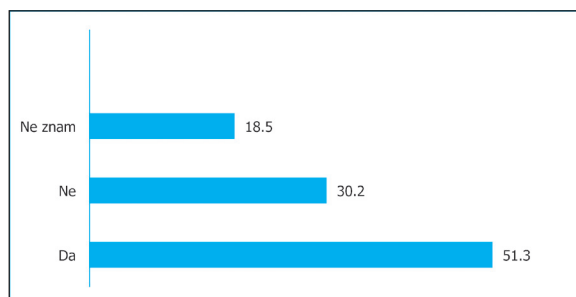
		Koliko često posjećujete crkvu/vjerski objekat?				Total
		Idem redovno	Idem povremeno	Nisam vjernik ali obilježavam pojedine praznike	Nisam vjernik (Ateista sam)	
Stratum	Jug	13.0%	49.9%	25.0%	8.9%	67
	Centar	18.3%	50.0%	18.4%	13.3%	90
	Sjever	16.7%	68.2%	15.2%	0.0%	45
Pol	Muški	18.7%	55.2%	15.8%	10.3%	94
	Ženski	14.0%	52.9%	23.5%	7.6%	107
Starosne grupe	18 - 29	16.0%	54.7%	21.8%	6.3%	87
	30 - 44	16.5%	54.6%	15.4%	13.6%	58
	45 - 59	13.4%	53.6%	18.2%	11.3%	30
	60 +	19.5%	50.9%	25.6%	4.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	21.6%	63.6%	7.5%	7.3%	28
	Srednja škola	16.6%	49.4%	24.1%	8.2%	128
	Više i visoko	11.7%	61.0%	15.5%	11.8%	46
Nacionalnost	Albanac	20.5%	57.5%	11.4%	10.6%	10
	Crnogorac	12.8%	52.4%	22.8%	10.9%	95
	Musliman/Bošnjak	20.5%	57.9%	21.5%	0.0%	19
	Srbin	22.2%	60.3%	10.8%	6.7%	50
	Hrvat	12.9%	22.8%	39.5%	0	4
	Ostalo	36.4%	38.3%	25.3%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	8.8%	49.7%	26.1%	15.4%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	10.2%	48.9%	20.9%	19.9%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	16.2%	51.0%	24.7%	6.0%	56
	Samozaposlen/a	9.9%	74.5%	15.6%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	20.0%	55.9%	17.3%	6.8%	93
	Bez odgovora	0.0%	29.7%	16.8%	27.5%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	15.9%	52.0%	25.5%	6.6%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	17.3%	53.5%	15.9%	11.5%	119
	NE	10.1%	63.8%	26.1%	0.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	17.5%	53.4%	17.2%	11.9%	18
	201-500	20.6%	50.7%	17.6%	7.5%	59
	501-1000	18.9%	62.2%	14.4%	4.5%	46
	1000+	7.5%	53.0%	18.0%	21.5%	30
	Ne želi da odgovori	13.2%	51.1%	29.8%	5.9%	49
Prebivalište	Grad	13.2%	56.8%	17.7%	11.0%	158
	Selo	27.0%	44.0%	27.8%	1.2%	43
Total		16.2%	54.0%	19.9%	8.9%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Religija predstavlja temelj društvenog morala*

Ukupna ciljina populacija

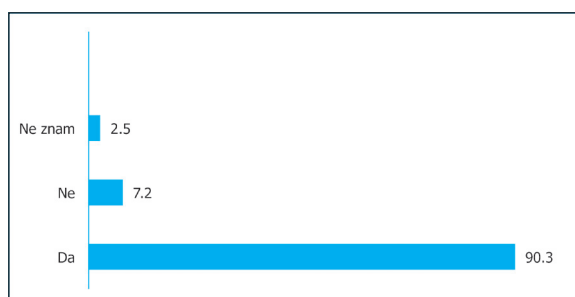
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Religija predstavlja temelj društvenog morala			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	41.6%	39.6%	18.8%	67
	Centar	52.1%	32.6%	15.3%	90
	Sjever	64.3%	11.3%	24.4%	45
Pol	Muški	55.8%	25.4%	18.8%	94
	Ženski	47.4%	34.4%	18.2%	107
Starosne grupe	18 - 29	51.8%	27.8%	20.5%	87
	30 - 44	51.5%	32.3%	16.2%	58
	45 - 59	59.2%	28.0%	12.8%	30
	60 +	40.0%	36.3%	23.8%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	41.3%	29.9%	28.8%	28
	Srednja škola	54.0%	27.1%	18.8%	128
	Više i visoko	49.8%	39.0%	11.2%	46
Nacionalnost	Albanac	70.4%	10.6%	19.0%	10
	Crnogorac	44.3%	40.2%	15.5%	95
	Musliman/Bošnjak	63.3%	15.8%	20.9%	19
	Srbin	61.2%	14.8%	24.0%	50
	Hrvat	47.6%	52.4%	0.0%	4
	Ostalo	63.6%	0.0%	36.4%	3
	Ne želi da odgovori	38.0%	43.9%	18.1%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	37.6%	31.6%	30.8%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	61.1%	25.4%	13.5%	56
	Samozaposlen/a	50.9%	25.6%	23.5%	13
	Nije zaposlen/a	52.9%	31.3%	15.8%	93
	Bez odgovora	0.0%	74.0%	26.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	54.7%	26.4%	18.9%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	50.0%	34.9%	15.1%	119
	NE	48.0%	13.7%	38.3%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	55.9%	39.0%	5.1%	18
	201-500	48.7%	25.8%	25.5%	59
	501-1000	59.8%	26.4%	13.8%	46
	1000+	38.0%	46.9%	15.1%	30
	Ne želi da odgovori	52.8%	25.7%	21.5%	49
Prebivalište	Grad	47.1%	34.8%	18.1%	158
	Selo	66.8%	13.4%	19.8%	43
Total		51.3%	30.2%	18.5%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: Poštujem tuđe vjerske običaje

Ukupna ciljna populacija

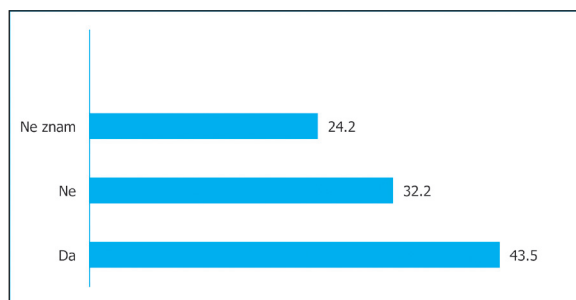
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Poštujem tuđe vjerske običaje			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	89.7%	5.5%	4.9%	67
	Centar	90.6%	7.5%	1.9%	90
	Sjever	91.0%	9.0%	0.0%	45
Pol	Muški	89.8%	9.1%	1.1%	94
	Ženski	90.8%	5.5%	3.6%	107
Starosne grupe	18 - 29	93.0%	5.8%	1.2%	87
	30 - 44	88.6%	6.5%	4.9%	58
	45 - 59	84.6%	11.7%	3.6%	30
	60 +	91.7%	8.3%	0.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	85.9%	14.1%	0.0%	28
	Srednja škola	89.2%	7.4%	3.4%	128
	Više i visoko	96.1%	2.4%	1.4%	46
Nacionalnost	Albanac	70.4%	29.6%	0.0%	10
	Crnogorac	90.8%	7.5%	1.7%	95
	Musliman/Bošnjak	96.0%	4.0%	0.0%	19
	Srbin	92.1%	3.4%	4.5%	50
	Hrvat	100.0%	0.0%	0.0%	4
	Ostalo	100.0%	0.0%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	84.9%	9.8%	5.3%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	85.1%	8.8%	6.1%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	96.0%	1.9%	2.1%	56
	Samozaposlen/a	94.1%	5.9%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	90.2%	9.1%	0.7%	93
	Bez odgovora	46.5%	27.5%	26.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	85.4%	11.3%	3.4%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	92.8%	4.8%	2.4%	119
	NE	91.6%	8.4%	0.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	91.2%	2.8%	6.0%	18
	201-500	85.7%	8.8%	5.5%	59
	501-1000	92.9%	7.1%	0.0%	46
	1000+	91.3%	8.7%	0.0%	30
	Ne želi da odgovori	92.6%	6.1%	1.3%	49
Prebivalište	Grad	92.0%	4.9%	3.1%	158
	Selo	84.3%	15.7%	0.0%	43
Total		90.3%	7.2%	2.5%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: *Slažem se sa politikom svoje crkve/vjerskog odbora*

Ukupna ciljina populacija

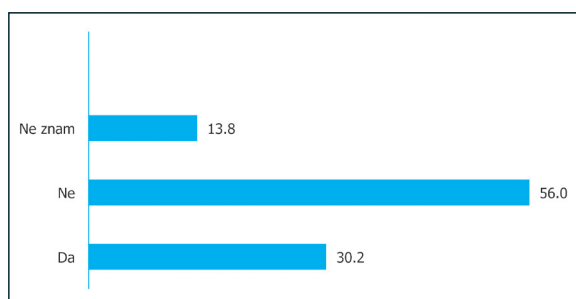
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Slažem se sa politikom svoje crkve/vjerskog odbora			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	41.9%	31.0%	27.1%	67
	Centar	37.6%	40.8%	21.6%	90
	Sjever	57.9%	16.9%	25.2%	45
Pol	Muški	46.7%	35.8%	17.5%	94
	Ženski	40.7%	29.1%	30.1%	107
Starosne grupe	18 - 29	42.8%	24.8%	32.4%	87
	30 - 44	40.7%	38.4%	20.9%	58
	45 - 59	49.8%	34.0%	16.2%	30
	60 +	44.9%	41.8%	13.3%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	42.2%	35.6%	22.2%	28
	Srednja škola	45.4%	28.7%	25.9%	128
	Više i visoko	39.1%	40.2%	20.8%	46
Nacionalnost	Albanac	37.2%	43.8%	19.0%	10
	Crnogorac	41.0%	38.1%	20.9%	95
	Musliman/Bošnjak	29.1%	24.2%	46.7%	19
	Srbin	62.5%	25.5%	12.0%	50
	Hrvat	47.6%	52.4%	0.0%	4
	Ostalo	0.0%	38.3%	61.7%	3
	Ne želi da odgovori	30.1%	17.8%	52.0%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	34.8%	39.7%	25.4%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	48.9%	27.4%	23.7%	56
	Samozaposlen/a	39.7%	47.9%	12.4%	13
	Nije zaposlen/a	45.9%	28.4%	25.6%	93
	Bez odgovora	0.0%	74.0%	26.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	46.9%	29.3%	23.8%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	38.1%	37.5%	24.4%	119
	NE	65.8%	9.7%	24.4%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	58.3%	31.5%	10.2%	18
	201-500	52.6%	27.4%	20.1%	59
	501-1000	40.7%	28.2%	31.1%	46
	1000+	35.7%	36.2%	28.1%	30
	Ne želi da odgovori	34.8%	39.7%	25.5%	49
Prebivalište	Grad	41.9%	35.2%	22.9%	158
	Selo	49.4%	21.5%	29.1%	43
Total		43.5%	32.2%	24.2%	1,049

Da li smatrate da su vjerske institucije nezavisne od politike i političkih stranaka?

Ukupna ciljna populacija

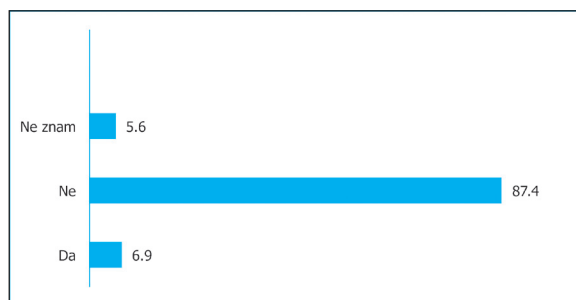
		Da li smatrate da su vjerske institucije nezavisne od politike i političkih stranaka?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	26.0%	51.7%	22.3%	67
	Centar	26.1%	66.6%	7.3%	90
	Sjever	44.7%	41.2%	14.1%	45
Pol	Muški	29.7%	60.7%	9.6%	94
	Ženski	30.6%	51.8%	17.5%	107
Starosne grupe	18 - 29	29.9%	53.0%	17.1%	87
	30 - 44	27.8%	64.5%	7.7%	58
	45 - 59	22.6%	59.6%	17.8%	30
	60 +	45.9%	42.7%	11.4%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	42.2%	29.0%	28.8%	28
	Srednja škola	28.3%	58.9%	12.7%	128
	Više i visoko	28.1%	64.3%	7.6%	46
Nacionalnost	Albanac	26.2%	66.3%	7.5%	10
	Crnogorac	21.9%	71.9%	6.2%	95
	Musliman/Bošnjak	31.8%	48.9%	19.3%	19
	Srbin	39.6%	36.3%	24.2%	50
	Hrvat	22.8%	39.5%	37.7%	4
	Ostalo	25.3%	38.3%	36.4%	3
	Ne želi da odgovori	48.9%	37.7%	13.4%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	27.9%	67.4%	4.8%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	21.0%	57.9%	21.0%	56
	Samozaposlen/a	28.6%	48.6%	22.9%	13
	Nije zaposlen/a	38.1%	50.8%	11.1%	93
	Bez odgovora	0.0%	74.0%	26.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	24.5%	67.3%	8.2%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	30.0%	56.1%	13.9%	119
	NE	50.7%	17.7%	31.6%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	34.6%	57.5%	7.9%	18
	201-500	41.3%	41.2%	17.4%	59
	501-1000	26.7%	59.1%	14.2%	46
	1000+	15.5%	71.9%	12.6%	30
	Ne želi da odgovori	27.6%	60.5%	12.0%	49
Prebivalište	Grad	26.7%	59.3%	13.9%	158
	Selo	42.9%	43.8%	13.3%	43
Total		30.2%	56.0%	13.8%	1,049

Da li smatrate da vjerske institucije treba da se aktivno bave politikom?

Ukupna cilljna populacija

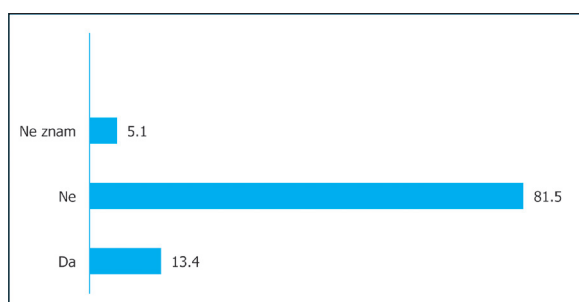
		Da li smatrate da vjerske institucije treba da se aktivno bave politikom?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	9.5%	82.6%	7.9%	67
	Centar	5.4%	92.6%	2.0%	90
	Sjever	6.3%	84.2%	9.5%	45
Pol	Muški	9.9%	87.0%	3.1%	94
	Ženski	4.3%	87.8%	7.9%	107
Starosne grupe	18 - 29	5.9%	85.6%	8.6%	87
	30 - 44	7.5%	87.8%	4.7%	58
	45 - 59	4.7%	91.7%	3.6%	30
	60 +	12.1%	87.9%	0.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	14.6%	85.4%	0.0%	28
	Srednja škola	5.1%	88.3%	6.6%	128
	Više i visoko	7.5%	86.2%	6.3%	46
Nacionalnost	Albanac	10.6%	89.4%	0.0%	10
	Crnogorac	9.5%	86.5%	4.0%	95
	Musliman/Bošnjak	2.7%	88.1%	9.2%	19
	Srbin	5.0%	84.5%	10.5%	50
	Hrvat	0.0%	87.1%	12.9%	4
	Ostalo	0.0%	100.0%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	4.2%	95.8%	0.0%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	13.3%	81.8%	4.9%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	1.6%	91.2%	7.2%	56
	Samozaposlen/a	10.6%	85.4%	4.0%	13
	Nije zaposlen/a	6.4%	89.3%	4.4%	93
	Bez odgovora	27.5%	46.5%	26.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	10.8%	85.1%	4.1%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	5.2%	89.2%	5.6%	119
	NE	4.7%	84.2%	11.1%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	0.0%	92.1%	7.9%	18
	201-500	9.8%	81.4%	8.7%	59
	501-1000	5.5%	91.2%	3.3%	46
	1000+	8.6%	89.5%	1.9%	30
	Ne želi da odgovori	6.4%	88.0%	5.6%	49
Prebivalište	Grad	6.3%	88.6%	5.1%	158
	Selo	9.2%	83.1%	7.6%	43
Total		6.9%	87.4%	5.6%	1,049

Uključen sam u aktivnosti svoje crkve/vjerskog odbora

Ukupna ciljna populacija

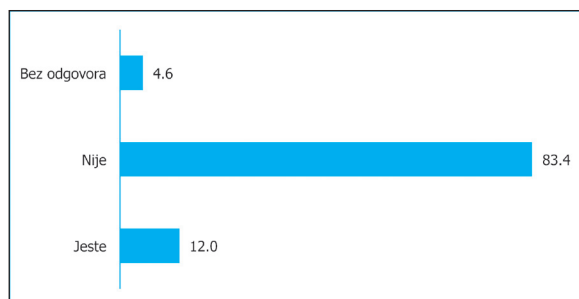
		Uključen sam u aktivnosti svoje crkve/vjerskog odbora			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	10.4%	84.7%	4.9%	67
	Centar	10.1%	86.4%	3.5%	90
	Sjever	24.3%	67.0%	8.7%	45
Pol	Muški	17.8%	80.3%	1.9%	94
	Ženski	9.5%	82.5%	8.0%	107
Starosne grupe	18 - 29	12.4%	82.8%	4.8%	87
	30 - 44	15.9%	79.1%	5.0%	58
	45 - 59	16.4%	80.0%	3.6%	30
	60 +	7.3%	84.3%	8.4%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	12.8%	72.3%	14.9%	28
	Srednja škola	14.6%	81.5%	3.9%	128
	Više i visoko	10.4%	87.1%	2.5%	46
Nacionalnost	Albanac	37.1%	62.9%	0.0%	10
	Crnogorac	7.6%	90.8%	1.7%	95
	Musliman/Bošnjak	12.6%	87.4%	0.0%	19
	Srbin	22.0%	67.6%	10.5%	50
	Hrvat	0.0%	87.1%	12.9%	4
	Ostalo	0.0%	100.0%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	13.0%	72.4%	14.6%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	6.5%	88.0%	5.6%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	12.7%	84.2%	3.1%	56
	Samozaposlen/a	16.3%	83.7%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	15.4%	78.6%	6.0%	93
	Bez odgovora	27.5%	46.5%	26.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	17.8%	78.7%	3.5%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	11.7%	84.8%	3.5%	119
	NE	9.2%	70.3%	20.5%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	15.2%	81.6%	3.2%	18
	201-500	12.9%	75.5%	11.6%	59
	501-1000	17.4%	82.6%	0.0%	46
	1000+	9.2%	80.9%	9.8%	30
	Ne želi da odgovori	12.0%	88.0%	0.0%	49
Prebivalište	Grad	9.8%	84.8%	5.4%	158
	Selo	26.4%	69.5%	4.1%	43
Total		13.4%	81.5%	5.1%	1,049

Da li Vam je važna vjera Vaših prijatelja i poslovnih saradnika?

Ukupna ciljna populacija

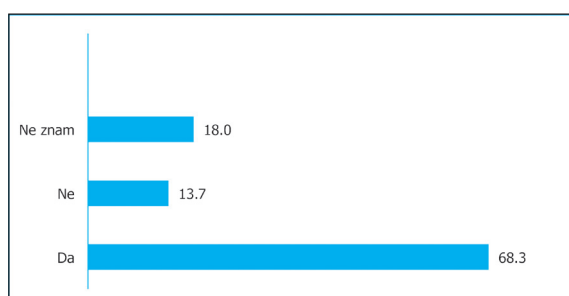
		Da li Vam je važna vjera Vaših prijatelja i poslovnih saradnika?			Total
		Jeste	Nije	Bez odgovora	
Stratum	Jug	11.7%	82.4%	5.9%	67
	Centar	9.8%	88.3%	1.9%	90
	Sjever	16.7%	75.2%	8.1%	45
Pol	Muški	14.2%	82.2%	3.6%	94
	Ženski	10.0%	84.5%	5.5%	107
Starosne grupe	18 - 29	4.5%	92.6%	2.8%	87
	30 - 44	14.0%	78.6%	7.3%	58
	45 - 59	14.3%	77.6%	8.2%	30
	60 +	30.3%	69.7%	0.0%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	14.9%	78.5%	6.6%	28
	Srednja škola	11.5%	85.5%	3.0%	128
	Više i visoko	11.5%	80.8%	7.7%	46
Nacionalnost	Albanac	22.3%	77.7%	0.0%	10
	Crnogorac	10.1%	83.5%	6.4%	95
	Musliman/Bošnjak	9.0%	91.0%	0.0%	19
	Srbin	21.2%	77.5%	1.3%	50
	Hrvat	0.0%	87.1%	12.9%	4
	Ostalo	0.0%	100.0%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	0.0%	90.3%	9.7%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	14.5%	85.5%	0.0%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	11.3%	83.6%	5.0%	56
	Samozaposlen/a	15.6%	84.4%	0.0%	13
	Nije zaposlen/a	10.3%	83.9%	5.8%	93
	Bez odgovora	27.5%	46.5%	26.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	13.2%	82.7%	4.1%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	10.1%	84.4%	5.6%	119
	NE	20.0%	80.0%	0.0%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	11.1%	78.0%	11.0%	18
	201-500	18.2%	77.0%	4.8%	59
	501-1000	13.3%	85.3%	1.4%	46
	1000+	7.7%	92.3%	0.0%	30
	Ne želi da odgovori	6.3%	85.9%	7.8%	49
Prebivalište	Grad	11.0%	85.6%	3.5%	158
	Selo	15.7%	75.6%	8.7%	43
Total		12.0%	83.4%	4.6%	1,049

Da li se slažete sa tvrdnjom: Homoseksualnost je grijeh u božjim očima

Ukupna ciljna populacija

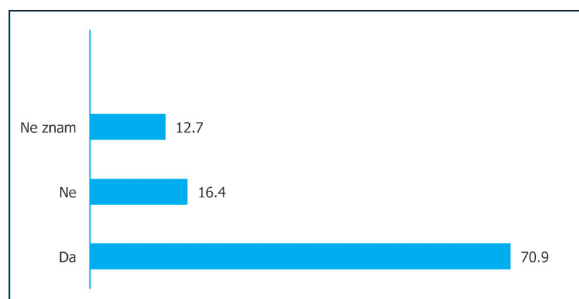
		Da li se slažete sa tvrdnjom: Homoseksualnost je grijeh u božjim očima			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	47.2%	35.3%	17.5%	67
	Centar	58.0%	25.3%	16.7%	90
	Sjever	77.7%	7.0%	15.2%	45
Pol	Muški	69.5%	14.7%	15.8%	94
	Ženski	49.4%	33.2%	17.4%	107
Starosne grupe	18 - 29	56.7%	25.8%	17.6%	87
	30 - 44	52.8%	28.8%	18.4%	58
	45 - 59	67.1%	21.0%	11.9%	30
	60 +	70.2%	15.0%	14.9%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	78.1%	7.3%	14.6%	28
	Srednja škola	61.8%	21.7%	16.5%	128
	Više i visoko	38.7%	43.1%	18.2%	46
Nacionalnost	Albanac	60.8%	27.7%	11.4%	10
	Crnogorac	52.9%	32.2%	14.9%	95
	Musliman/Bošnjak	69.1%	4.4%	26.5%	19
	Srbin	66.7%	16.4%	17.0%	50
	Hrvat	24.8%	52.4%	22.8%	4
	Ostalo	38.3%	61.7%	0.0%	3
	Ne želi da odgovori	66.6%	15.4%	17.9%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	47.9%	27.5%	24.6%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	62.9%	24.2%	12.9%	56
	Samozaposlen/a	58.1%	28.9%	12.9%	13
	Nije zaposlen/a	63.0%	22.3%	14.7%	93
	Bez odgovora	0.0%	44.3%	55.7%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	62.2%	17.4%	20.4%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	55.1%	30.0%	14.9%	119
	NE	70.3%	15.0%	14.7%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	60.3%	28.6%	11.0%	18
	201-500	67.2%	14.8%	18.1%	59
	501-1000	57.9%	25.5%	16.6%	46
	1000+	44.0%	48.2%	7.8%	30
	Ne želi da odgovori	58.1%	19.6%	22.3%	49
Prebivalište	Grad	52.1%	28.7%	19.2%	158
	Selo	83.3%	9.5%	7.2%	43
Total		68.3%	13.7%	18.0%	1,049

Da li bi Vam smetalo da crkveno lice podržava prava homoseksualaca?

Ukupna ciljina populacija

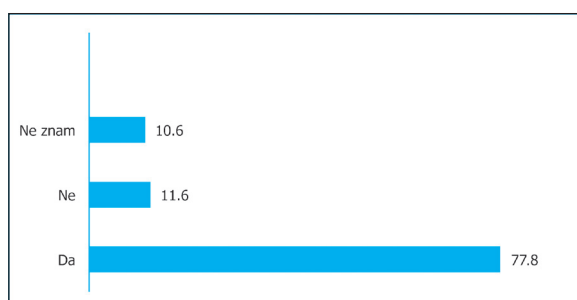
		Da li bi Vam smetalo da crkveno lice podržava prava homoseksualaca?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	57.3%	29.8%	12.9%	67
	Centar	50.4%	38.6%	11.0%	90
	Sjever	74.8%	11.6%	13.5%	45
Pol	Muški	70.4%	23.5%	6.1%	94
	Ženski	47.3%	35.1%	17.6%	107
Starosne grupe	18 - 29	58.7%	23.8%	17.5%	87
	30 - 44	53.0%	37.0%	10.0%	58
	45 - 59	67.1%	24.0%	8.9%	30
	60 +	57.5%	39.7%	2.8%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	48.5%	36.9%	14.6%	28
	Srednja škola	65.2%	24.8%	10.0%	128
	Više i visoko	44.3%	38.9%	16.7%	46
Nacionalnost	Albanac	54.3%	45.7%	0.0%	10
	Crnogorac	50.3%	36.9%	12.8%	95
	Musliman/Bošnjak	55.5%	20.2%	24.4%	19
	Srbin	69.9%	25.0%	5.1%	50
	Hrvat	39.5%	12.9%	47.6%	4
	Ostalo	38.3%	25.3%	36.4%	3
	Ne želi da odgovori	77.2%	12.6%	10.2%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	47.0%	38.8%	14.2%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	64.6%	27.5%	7.9%	56
	Samozaposlen/a	63.2%	23.9%	12.9%	13
	Nije zaposlen/a	59.6%	27.1%	13.3%	93
	Bez odgovora	16.8%	57.2%	26.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	58.4%	31.0%	10.6%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	57.7%	29.7%	12.7%	119
	NE	60.2%	25.1%	14.7%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	66.7%	33.3%	0.0%	18
	201-500	63.4%	29.1%	7.6%	59
	501-1000	50.6%	28.0%	21.4%	46
	1000+	49.4%	37.7%	12.9%	30
	Ne želi da odgovori	61.2%	25.8%	13.0%	49
Prebivalište	Grad	54.8%	31.5%	13.7%	158
	Selo	70.3%	23.1%	6.6%	43
Total		70.9%	16.4%	12.7%	1,049

Da li bi Vam smetalo da se crkveno lice javno deklariše kao homoseksualac?

Ukupna ciljna populacija

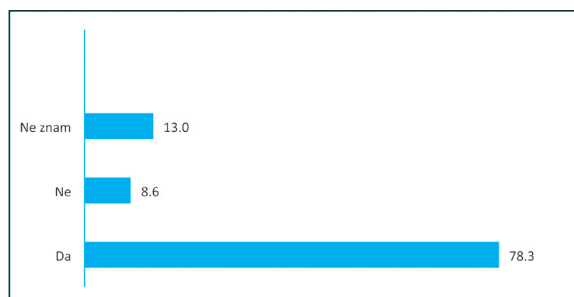
		Da li bi Vam smetalo da se crkveno lice javno deklariše kao homoseksualac?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	66.6%	21.9%	11.4%	67
	Centar	61.2%	26.9%	12.0%	90
	Sjever	74.1%	12.0%	13.9%	45
Pol	Muški	77.7%	16.2%	6.1%	94
	Ženski	55.5%	26.9%	17.6%	107
Starosne grupe	18 - 29	64.7%	18.9%	16.4%	87
	30 - 44	64.3%	28.7%	7.0%	58
	45 - 59	77.8%	13.3%	8.9%	30
	60 +	59.2%	27.0%	13.8%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	63.6%	21.8%	14.6%	28
	Srednja škola	70.9%	19.5%	9.5%	128
	Više i visoko	53.0%	28.6%	18.3%	46
Nacionalnost	Albanac	82.9%	10.6%	6.5%	10
	Crnogorac	58.6%	27.4%	14.0%	95
	Musliman/Bošnjak	58.2%	24.6%	17.3%	19
	Srbin	76.6%	16.0%	7.4%	50
	Hrvat	62.3%	24.8%	12.9%	4
	Ostalo	38.3%	25.3%	36.4%	3
	Ne želi da odgovori	77.2%	12.6%	10.2%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	52.9%	28.4%	18.7%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	78.3%	18.2%	3.5%	56
	Samozaposlen/a	71.1%	19.9%	9.1%	13
	Nije zaposlen/a	64.7%	20.5%	14.8%	93
	Bez odgovora	16.8%	57.2%	26.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	70.2%	19.8%	10.0%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	62.9%	24.2%	12.9%	119
	NE	69.8%	15.0%	15.2%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	83.6%	13.2%	3.2%	18
	201-500	67.3%	21.5%	11.2%	59
	501-1000	63.0%	23.7%	13.3%	46
	1000+	55.3%	33.3%	11.4%	30
	Ne želi da odgovori	66.8%	17.0%	16.2%	49
Prebivalište	Grad	64.4%	21.4%	14.2%	158
	Selo	71.4%	23.7%	4.9%	43
Total		77.8%	11.6%	10.6%	1,049

Da li bi Vam smetalo da se u Vašoj crkvi/vjerskom odboru počnu odžavati vjenčanja između homoseksualaca?

Ukupna cilljna populacija

		Da li bi Vam smetalo da se u Vašoj crkvi/vjerskom odboru počnu odžavati vjenčanja između homoseksualaca?			Total
		Da	Ne	Ne znam	
Stratum	Jug	68.6%	18.7%	12.7%	67
	Centar	63.1%	22.7%	14.2%	90
	Sjever	77.7%	10.3%	12.1%	45
Pol	Muški	81.5%	11.1%	7.4%	94
	Ženski	56.5%	25.1%	18.4%	107
Starosne grupe	18 - 29	67.4%	19.7%	12.9%	87
	30 - 44	69.6%	17.9%	12.5%	58
	45 - 59	77.4%	9.7%	12.9%	30
	60 +	56.5%	27.0%	16.5%	25
Obrazovanje	Osnovno i niže	56.1%	29.3%	14.6%	28
	Srednja škola	73.0%	16.5%	10.5%	128
	Više i visoko	62.0%	17.9%	20.1%	46
Nacionalnost	Albanac	80.4%	19.6%	0.0%	10
	Crnogorac	60.9%	24.7%	14.4%	95
	Musliman/Bošnjak	65.2%	20.2%	14.6%	19
	Srbin	79.2%	12.2%	8.7%	50
	Hrvat	62.3%	0.0%	37.7%	4
	Ostalo	38.3%	36.4%	25.3%	3
	Ne želi da odgovori	77.2%	5.3%	17.5%	20
Zaposlenost	Zaposlen/a u državnom preduzeću	57.9%	26.3%	15.9%	36
	Zaposlen/a u privatnom preduzeću	79.3%	11.4%	9.3%	56
	Samozaposlen/a	85.2%	6.5%	8.3%	13
	Nije zaposlen/a	65.2%	20.0%	14.8%	93
	Bez odgovora	16.8%	57.2%	26.0%	4
Da li ste ikada putovali van prostora zemlje?	DA, u zemlje bivše SFRJ	71.1%	15.0%	13.9%	64
	DA, van granica bivše SFRJ	67.1%	20.3%	12.5%	119
	NE	65.0%	19.8%	15.2%	19
Primanja u domaćinstvu	0-200	71.8%	25.0%	3.2%	18
	201-500	65.6%	17.9%	16.5%	59
	501-1000	70.4%	19.3%	10.2%	46
	1000+	61.6%	23.4%	15.0%	30
	Ne želi da odgovori	71.8%	13.4%	14.8%	49
Prebivalište	Grad	65.9%	18.8%	15.2%	158
	Selo	76.5%	17.6%	5.9%	43
Total		78.3%	8.6%	13.0%	1,049

ANEKS 2: PRINCIPI DŽOGDŽAKARTE

DŽOGDŽAKARTE PRICIPI

**Principi primjene Zakona o međunarodnim ljudskim pravima
vezanim za seksualnu orijentaciju i rodni identitet**

Neautorizovani prevod, Juventas

Uvod u Džogdžakarta principe

Sva ljudska bića su rođena slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Sva ljudska prava su univerzalna, nedijeljiva, međusobno povezana i međusobno zavisna. Seksualna orijentacija³¹⁰ i rodni identitet³¹¹ predstavljaju sastavni dio ličnosti svakog čovjeka i ne smiju biti osnov za diskriminaciju i zloupotrebu.

Do sada su preuzeti mnogi koraci ka obezbjeđivanju jednakih prava i sloboda za sve osobe različitih seksualnih orijentacija i rodni identiteta kako bi mogli nesmetano da uživaju u svim ljudskim pravima. Mnoge zemlje su usvojile zakone i propise kojima se garantuje jednakost i zabranjuje diskriminacija na osnovu pola, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Ipak, kršenja ljudskih prava određenih osoba zbog njihove stvarne ili pretpostavljene seksualne orijentacije, ili rodnog identiteta, predstavlja opšte rasprostranjenu i prepoznatljivu pojavu veoma ozbiljnih razmjera. Ta kršenja uključuju ubistva, mučenja i zlostavljanja, seksualne napade i silovanja, uznemiravanje privatnosti, nedozvoljeno pritvaranje, poricanje prava na rad i obrazovanje i ozbiljnu diskriminaciju u odnosu na uživanje mnogih drugih ljudskih prava. Ovakva kršenja ljudskih prava su vrlo često praćena sa ostalim oblicima nasilja, mržnjom, diskriminacijom i isključivanjem iz zajednice poput onih koja su bazirana na rasi, starosti, religiji, posebnim potrebama, ekonomskom, socijalnom ili nekom drugom statusu.

Mnoge države i društva normiraju rod i seksualnu orijentaciju pojedinca kroz običaje, zakon, nasilje i time nastoje da formiraju jedno određeno shvatanje o intimnim odnosima i doživljaju seksualnosti. Kontrola i nadzor seksualne orijentacije predstavlja ogromnu prijetnju iza koje stoji kontinuirano kršenje ljudskih prava zasnovano na rodnoj nejednakosti. Međunarodna zajednica je napravila veliki napredak u dostizanju rodne jednakosti i zaštiti protiv nasilja u društvu, zajednici i porodici. Dodatno, ključni mehanizmi za zaštitu ljudskih prava Ujedinjenih Nacija su potvrdili obaveze država potpisnica da osiguraju efektivnu zaštitu od diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu svih građana. Ipak, reakcija međunarodne zajednice na kršenja ljudskih prava na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta bila je fragmentirana i nedosljedna.

U duhu sveobuhvatnog razumijevanja i poštovanja međunarodnog sistema ljudskih prava, potrebno je posebnu pažnju posvetiti na adekvatnu i dosljednu zaštitu prava koja se odnose na seksualnu orijentaciju i rodni identitet svakog pojedinca. U tom kontekstu, veoma je važno urediti i specifikovati obaveze svih zemalja da u skladu sa postojećim međunarodnim zakonima o ljudskim pravima osiguraju jednaku zaštitu ljudskih prava svim pojedincima bez diskriminacije po bilo kom osnovu.

Međunarodna komisija pravnika i Međunarodna služba za ljudska prava, u ime koalicije organizacija za ljudska prava, otpočele su projekat razvoja pravnih principa u primjeni međunarodnih zakona protiv kršenja ljudskih prava na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, kako bi doprinijeli efikasnoj zaštiti i postavljanju standarda jednake primjene u svim zemljama.

Grupa istaknutih pravnika u oblasti ljudskih prava je pripremila, razvila i ustanovila slijedeće Principe. Slijedeći zaključke sa sastanka koji je održan na Gadjah Mada Univerzitetu u Jogjakarti, u Indoneziji od 6. do 9. novembra 2009. godine, 29 istaknutih eksperata iz 25 zemalja, sa raznovrsnim ekspertskim znanjima u oblasti ljudskih prava, jednoglasno su usvojili Principe Yogjakarte o primjeni zakona o međunarodnim ljudskim pravima vezanim za seksualnu orijentaciju i rodni identitet.

Izvršitelj sa održanog sastanka, profesor Michael O'Flaherty dao je neizmjeran doprinos u izradi nacrtu i pripremi tih Principa. Njegova nesebična predanost i uloženi napor u radu, su bili od ključne važnosti za postignuti uspjeh.

Principi Yogjakarte predstavljaju širok spektar principa ljudskih prava i njihovu adekvatnu primjenu vezano za seksualnu orijentaciju i rodni identitet. Principi potvrđuju primarnu obavezu država u zaštiti ljudskih prava. Svaki princip je praćen detaljnim preporukama koje se upućuju državama. Istovremeno, eksperti naglašavaju da svi akteri imaju odgovornost za unaprijeđenje i zaštitu ljudskih prava. Dodatne preporuke se upućuju upravo tim drugim akterima među kojima su sistem zaštite ljudskih prava Ujedinjenih nacija, mediji, nevladine organizacije i donatori.

Eksperti su se složili da Principi Yogjakarte odražavaju postojeće stanje međunarodnog zakona o ljudskim pravima u odnosu na pitanja koja se odnose na seksualnu orijentaciju i rodni identitet. Istovremeno, eksperti su naveli da države mogu da ustanove i prihvate dodatne obaveze u zaštiti ljudskih prava dok se cjelokupan sistem u toj oblasti i dalje razvija.

Principi Yogjakarte potvrđuju obavezujuće standarde međunarodnog prava sa kojima sve zemlje moraju biti u saglasnosti. Oni obećavaju drugačiju budućnost za sve ljude, koji se rađaju slobodni i jednaki u dostojanstvu i pravima, da svoj život žive slobodno.

310 Seksualna orijentacija se odnosi na sposobnost svake osobe da osjeća emocionalnu, fizičku ili seksualnu privlačnost, u intimnim ili seksualnim odnosima, sa osobama različitog i/ili istog pola i/ili roda.

311 Polni identitet se odnosi na vlastitu polnu samokoncepciju, koja može i ne mora korespondirati sa polom koji je osobi pripisan rođenjem. Polni identitet se odnosi na sopstveni osjećaj tijela (koje se može korigovati i mijenjati medicinskim ili hiruškim putem) i ispoljavanje pola koji osoba osjeća ličnim odjećom, govorom ili ponašanjem.

Sonia Onufer Corrêa
Kopredsjedavajući

Vitit Muntarbhorn
Kopredsjedavajući

MI, MEĐUNARODNI EKSPERTSKI TIM U OBLASTI LJUDSKIH PRAVA, A U ODNOSU NA SEKSUALNU ORIJENTACIJU I RODNI IDENTITET

PREAMBULA

POZIVAJUĆI se na činjenicu da se sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka, u dostojanstvu i pravima, i da svakom ljudskom biću pripadaju sva prava i slobode bez ikakvih razlika u pogledu rase, boje, pola, jezika, vjeroispovijesti, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porijekla, imovine, rođenja ili drugih okolnosti;

ZABRINUTI da nasilje, mučenje, diskriminacija, izuzimanje, stigmatizacija i predrasude uperene protiv osoba u svim dijelovima svijeta zbog njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, i da su ta iskustva praćena diskriminacijom na osnovu pola, rase, starosti, religije, invaliditeta, zdravstvenog i ekonomskog statusa, i da takav vid nasilja, mučenja, izuzimanja, netrpeljivosti i predrasuda podrija integritet i dostojanstvo onih koji su izloženi takvoj zloupotrebi, i da loše utiče na njihovo samopouzdanje i osjećaj pripadanja zajednici, što ih navodi da prikrivaju i potiskuju svoj identitet i da žive živote straha i nevidljivosti;

SVJESNI da su se kroz historiju vršila flagrantna kršenja prava ljudi koji su ili bili ili doživljavani kao lezbejke, gej ili biseksualci, ili zbog njihove seksualne povezanosti sa osobama istog pola ili zato što su smatrani transeksualcima, transrodnim bićima ili pripadnicima društvenih grupa koje su prepoznatljive u određenim društvima po posebnoj seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu;

RAZUMJEVAJUĆI "seksualnu orijentaciju" kao sposobnost svake osobe da osjeća emocionalnu, fizičku ili seksualnu privlačnost, u intimnim ili seksualnim odnosima, sa osobama različitog i/ili istog pola i/ili roda;

RAZUMIJEVAJUĆI "rodni identitet" kao vlastitu rodnost samokoncepciju, koja može i ne mora korespondirati sa polom koji je osobi pripisan rođenjem. Rodni identitet se odnosi na sopstveni osjećaj tijela (koje se može korigovati i mijenjati medicinskim ili hiruškim putem) i ispoljavanje roda koji osoba osjeća ličnim odjećom, govorom ili ponašanjem;

ZAPAZAJUĆI da međunarodno pravo potvrđuje svim osobama, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, pravo na uživanje svih ljudskih prava, kao i da se u primjeni postojećeg zakonodavstva u oblasti ljudskih prava trebaju uzeti u obzir specifične situacije i iskustva ljudi različitih seksualnih orijentacija i rodni identiteta, i da se u svim aktivnostima koje se tiču djeteta kao osnov razmatranja treba uzimati u obzir najbolji interes djeteta i za dijete koje je sposobno da samostalno formira svoje mišljenje ima pravo da ga slobodno izražava, i da se ono uzima u obzir u skladu sa uzrastom i zrelošću djeteta;

KONSTATUJUĆI da međunarodno pravo nameće apsolutnu zabranu diskriminacije u odnosu na puno uživanje svih ljudskih prava, građanskih, kulturnih, ekonomskih, političkih i socijalnih, da je poštovanje seksualnih prava, seksualne orijentacije i rodnog identiteta sastavni dio ostvarivanja jednakosti između muškarca i žene i da države moraju preduzeti mjere u nastojanju da eliminišu predrasude i običaje zasnovane na ideji o inferiornosti ili superiornosti jednog pola, ili stereotipnim ulogama za muškarca i ženu, navodeći dalje da je međunarodna zajednica prepoznala pravo svih osoba da slobodno i odgovorno odlučuju o svim pitanjima vezanim za njihovu seksualnost, uključujući seksualno i reproduktivno zdravlje, oslobođeno od svih pritisaka, prinuda, diskriminacije i nasilja;

PRIZNAJUĆI da postoji značajna vrijednost u artikulaciji međunarodnog humanitarnog prava na sistematičan način koji je primjenjiv u životima i iskustvu osoba različitih seksualnih orijentacija i rodni identiteta;

PRIHVATAJUĆI da ta artikulacija mora biti zasnovana na trenutnom stanju međunarodnog zakona o ljudskim pravima i da će zahtijevati reviziju na regularnim osnovama u skladu sa razvojem zakona u oblasti ljudskih prava i njegove primjene u životima osoba različitih seksualnih orijentacija i rodni identiteta širom svijeta.

NA SASTANAKU EKSPERATA ODRŽANOM OD 6. DO 9. NOVEMBRA 2006. U DŽOGDŽAKARTI U INDONEZIJI USVOJENI SU SLJEDEĆI PRINCIPI:

Princip 1

PRAVO NA UNIVERZALNO UŽIVANJE LJUDSKIH PRAVA

Sva ljudska bića su rođena slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ljudska bića svih seksualnih orijentacija i rod-nih identiteta imaju pravo da uživaju sva ljudska prava.

Države treba da:

A: Objedine principe univerzalnosti, međuzavisnosti, međusobne povezanosti i nedjeljivosti svih ljudskih prava u svo-jim nacionalnim ustavima ili ostalim odgovarajućim zakonima, kako bi osigurala stvarnu primjenu jednakog uživanja svih ljudskih prava;

B: Usaglase domaće zakonodavstvo, uključujući krivično pravo, sa principom univerzalnosti ljudskih prava kako bi se kako bi obezbjedila konzistentnost i dosljednost u njihovoj primjeni;

C: Pokrenu programe edukacije i informisanja svojih građana u cilju promocije i unapređenja ostvarivanja svih ljudskih prava svih ljudi, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju i rodni identitet;

D: Integrišu vođenje državne politike sa pluralističkim pristupom u donošenju odluka koji će uvažiti i afirmisati međusobnu zavisnost i nedjeljivost svih aspekata ličnog identiteta svakog pojedinca, uključujući seksualnu orijentaciju i rodni identitet.

Princip 2

PRAVO NA JEDNAKOST I ZAŠTITU OD DISKRIMINACIJE

Sva ljudska bića imaju pravo na uživanje svih ljudskih prava bez diskriminacije zasnovane na njihovoj seksualnoj ori-jentaciji ili rodnom identitetu. Svim osobama se mora osigurati jednaka zaštita prava i jednakost pred zakonom bez diskriminacije na bilo kakvim osnovama. Zakon mora zabraniti svaki vid diskriminacije i garantovati svim osobama jednaku i adekvatnu zaštitu od diskriminacije.

Diskriminacija zasnovana na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu obuhvata svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, koji ima za cilj ili efekat poništavanja ili odstupanja od jednakosti pred zakonom ili priznavanje, uživanje ili ostvarivanje, na ravnopravnim osnovama, svih ljudskih prava i sloboda. Diskriminacija zasnovana na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu može biti, i često je, upotpunjena sa diskriminacijom na drugim osnovama kao što su pol, rasa, uzrast, religija, invaliditet, zdravstveni ili ekonomski položaj.

Države treba da:

A: Usaglase principe jednakosti i nediskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu sa svojim domaćim zakonodavstvom, ukoliko već ne postoje, uključujući adekvatne dopune i tumačenja kojima će se osigurati stvarna garancija prava i sloboda;

B: Ukinu krivične i druge pravne odredbe koje zabranjuju, ili su u službi ograničavanja prava seksualne aktivnosti između osoba istog pola i dozvoljene starosne dobi, i osigurati da se u istoj dozvoljenoj starosti priznaje pravo na stu-panje u seksualne odnose sa osobom istog i suprotnog pola;

C: Usvoje odgovarajuće zakonske i ostale odredbe da zabrane i eliminišu diskriminaciju, u javnosti i privatnom sektoru, zasnovanu na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu;

D: Preduzmu odgovarajuće mjere da bi osigurali adekvatan napredak osoba sa različitim seksualnim orijentacijama i rod-nim identitetima, koje mogu biti neophodne da bi se takvim grupama obezbjedila jednakost u uživanju i ostavr-ivanju ljudskih prava. Takve mjere neće biti smatrane diskriminatornim;

E: U svim svojim odgovorima na diskriminaciju koja je zasnovana na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu, države treba da uzmu u obzir način na koji se ta diskriminacija ukršta sa drugim oblicima diskriminacije;

F: Preduzmu sve odgovarajuće mjere, uključujući programe za obrazovanje i obuku, sa ciljem eliminacije predrasuda, diskriminatornih stavova i ponašanja koja podržavaju ideju o inferiornosti ili superiornosti bilo koje seksualne orijen-tacije ili rodnog identiteta.

Princip 3**PRAVO NA PRIZNAVANJE PRED ZAKONOM**

Sve osobe imaju pravo da budu priznate pred zakonom. Osobe različite seksualne orijentacije i rodnog identiteta treba da uživaju puni pravni kapacitet u svim aspektima života. Seksualna orijentacija i rodni identitet svake osobe predstavlja sastavni dio njihove ličnosti i pripada jednom od osnovnih aspekata samoodređenja, dostojanstva i slobode.

Nijedna osoba neće biti prisiljena da se podvrgne medicinskim procedurama, uključujući hiruršku promjenu pola, sterilizaciju ili hormonsku terapiju, kao uslov za zakonsko priznavanje svog rodnog identiteta, niti će biti izložena pritisku da sakrije, suzbije ili porekne svoju seksualnu orijentaciju i rodni identitet.

Države treba da:

A: Osiguraju jednaku pravnu sposobnost svih lica u građanskim pitanjima, bez diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu, kao i mogućnost za ostvarenje te sposobnosti, uključujući pravo da sklapaju ugovore, da upravljaju, posjeduju i stiču (uključujući i putem nasljeđivanja); uživaju i raspolazu imovinom;

B: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere u cilju postizanja poštovanja i priznavanja prava svake osobe na samoodređenje rodnog identiteta;

C: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da se prilikom izdavanja svih ličnih dokumenata, koja ukazuju na pol i rod - uključujući izvod iz matične knjige rođenih, pasoš, i druga dokumenta – budu u skladu sa samoodređenim rodnim identitetom osobe;

D: Obezbjede efikasnost tih procedura, koje moraju biti fer i nediskriminatorne, i moraju poštovati dostojanstvo i privatnost svake osobe na koju se odnose;

E: Osiguraju da će promjena ličnih dokumenata biti prepoznata u svim slučajevima kada je identifikacija ili razvrstavanje osoba po polu, zahtjevana od strane policije ili po zakonu;

F: Preduzmu ciljane programe kako bi obezbjedili socijalnu pomoć za sve osobe koje prolaze kroz promjenu pola ili vraćanje istom.

Princip 4**PRAVO NA ŽIVOT**

Sve osobe imaju pravo na život, slobodu i da budu slobodni od torture i okrutnosti, nehumanog i degradirajućeg tretmana u svim slučajevima, a posebno na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Smrtna kazna se ne može izreći nijednom licu za stupanje u seksualne odnose na dobrovoljnoj osnovi između osoba koje su dozvoljene starosne dobi, a po osnovu njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Države treba da:

A: Ukinu sve oblike zločina koje imaju svrhu ili ishod zabranjene dobrovoljnih seksualnih odnosa između osoba istog pola, dozvoljene starosne dobi i dok se takve odredbe ne ukinu, ne izvršavati smrtnu kaznu osobama koje su po tom osnovu osuđene;

B: Ukinu smrtne kazne i oslobode sve one koji čekaju izvršenje kazne za počinjena djela koja se odnose na dobrovoljne seksualne odnose između ljudi dozvoljene starosne dobi;

C: Obustave bilo kakve sponzorisanе ili oproštene napade na živote osoba na osnovu njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, i osigurati da će svi takvi napadi, sprovedeni od strane bilo državnih zvaničnika ili od strane individua ili grupa, biti odlučno ispitani, i da će se za slučajeve u kojima postoje dokazi, biti sprovedeno krivično gonjenje, suđenje i izricanje kazni odgovornim licima.

Princip 5**PRAVO NA BEZBJEDNOST OSOBE**

Svaka osoba bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, ima pravo na bezbjednost i zaštitu od države od nasilja i nanošenja tjelesnih povreda, bilo od strane državnih službenika ili od strane bilo koje individue ili grupe.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne i druge mjere da spriječe i obezbijede zaštitu od svih oblika nasilja i uznemiravanja povezanim sa seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom;

B: Preduzmu sve potrebne zakonodavne mjere da nametnu odgovarajuće krivične sankcije za nasilje, prijetnje nasiljem, podsticanje na nasilja ili uznemiravanje, zasnovano na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu bilo koje osobe ili grupe osoba, u svim sferama života, uključujući i porodicu;

C: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i ostale mjere kojima će osigurati da se seksualna orijentacija ili rodni identite žrtve ne mogu iskoristiti kao opravdanje, izgovor ili ublažanje takvog nasilja;

D: Obezbiјede da se svi slućajevi takvog nasilja odlučno ispitaju, i da se u slućajevima gdje se pronađu odgovarajući dokazi, odgovorna lica krivićno gone, da im se sudi i da budu propisno kaņnjeni, kao i da se Źrtvama obezbijedi adekvatan pravni lijek i nadoknada, ukljućujući obeštećenje;

E: Preduzmu kampanje podizanja svijesti, koje će biti usmjerenu ka širokoj javnosti kao i aktuelnim i potencijalnim izvršiocima nasilja, u cilju razbijanja predrasuda koje se nalaze u osnovi svakog nasilju u vezi sa seksualnom orijentacijom i rodnom ravnopravnošću.

Princip 6

PRAVO NA PRIVATNOST

Sve osobe, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, imaju pravo da ne budu subjektom arbitražnog miješanja u svoju privatnost, porodicu, dom, papire ili korespondenciju, kao i na zaštitu od nezakonitog napada na njihovu ćast i ugled. Pravo na privatnost obićno ukljućuje pravo na izbor da osoba otkrije ili ne otkrije informacije koja se odnose na njenu/njegovu seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, kao i na odluke koje se tiću njihovog tijela i seksualne orijentacije.

DrŹave treba da:

A: Preduzmu sve neophodne zakonodavne, administrativne i druge mjere kako bi se obezbijedilo pravo svake osobe, bez obzira na njenu seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, da uŹiva u privatnosti, intimnim odnosima, ukljućujući i dobrovoljne seksualne odnose sa osobama koje su dozvoljene starosne dobi;

B: Ukinu sve zakone koji inkriminišu dobrovoljne seksualne odnose između osoba istog pola u dozvoljenoj starosnoj dobi, i obezbijede da se dozvoljena starosna dob odnosi na stupanje u seksualne odnose i sa osoba istog i suprotnog pola;

C: Osiguraju da se krivićne i druge pravne odredbe opšte primjene ne primjenjuju u de facto tumaćenju tako da inkriminišu dobrovoljne seksualne odnose između osoba istog pola koje imaju više od dozvoljene starosne dobi;

D: Ukinu bilo koji zakon koji zabranjuje ili osuđuje slobodno ispoljavanje rodnog identiteta, ukljućujući naćin odjevanja, govora ili ponašanja, ili koji negira pravo pojedinca da mijenja izgled svog tijela kao vid ispoljavanja rodnog identiteta;

E: Oslobode sve one koji su zadržani u pritvoru na osnovu izrećene krivićne presude, ukoliko se njihov pritvor odnosi na dobrovoljne seksualne odnose sa osobama koje su starije od dozvoljene dobi, ili su u vezi sa rodnim identitetom;

F: Osiguraju pravo svih osoba da slobodno biraju kada će, kome i na koji naćin otkriti informacije o svojoj seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu, i zaštite sve osobe od arbitrarnog ili neŹeljenog razotkrivanja, ili prijetnje otkrivanja takvih informacija od strane drugih.

Princip 7

PRAVO NA SLOBODU OD ARBITRARNOG PRITVARANJA

Niko ne smije biti subjekt neosnovanog hapšjenja ili pritvaranja. Hapšjenje ili pritvaranje na bazi seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, bilo na osnovu sudskog naloga ili na neki drugi naćin, je arbitrarno. Sva lica u pritvoru, bez obzira na njihove seksualne orijentacije ili rodni identitet, imaju jednaka pravo, da budu informisani o razlozima hapšjenja i prirodi svih optuŹbi koje su podignute protiv njih, da se u najkraćem roku izvede pred sud i da se u sudskom postupku utvrdi zakonitost pritvora, bez obzira da li je ili nije optuŹen za neko krivićno djelo.

DrŹave treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da osiguraju da seksualna orijentacija ili rodni identitet ne mogu ni pod kojim okolnostima biti osnova za pritvor ili hapšjenje, ukljućujući i ukidanje nejasno formulisanih odredbi krivićnog zakona koji poŹjavaju diskriminatornu primjenu ili koje na neki drugi naćin omogućavaju hapšjenje zasnovano na predrasudama;

B: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i ostale mjere da obezbijede svim licima, koja su uhapšena, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, na ravnopravnim osnovama pravo da budu informisani o razlogu hapšjenja i prirodi optuŹbi protiv njih, bilo da su optuŹeni ili ne, da se bez odlaganja izvedu pred sudskog ćinovnika i da se donese sudski postupak i odredi zakonitost postupka;

C: Preduzmu programe obuke i podizanja svijesti da edukuju policiju i ostalo osoblje koje sprovodi zakon o zabrani arbitrarnog hapšjenja i pritvaranja osoba na osnovu njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

D: OdrŹavaju taćnu i redovnu evidenciju svih hapšjenja i pritvaranja, navodeći datum, mjesto i razlog pritvaranja, i obezbijediti nadzor svih mjesta pritvora od strane nezavisnih organa koji su stručni i ćija je nadleŹnost da indetifikuju hapšjenja i pritvaranja koja mogu biti motivisana seksualnom orijentacijom ili polnim identitetom neke osobe.

Princip 8**PRAVO NA FER SUĐENJE**

Svako ima pravo na pravičnu i javnu raspravu u razumnom roku pred nezavisnim i nepristrasnim sudom, ustanovljenim po zakonu koji će odlučivati o njihovim građanskim pravima i obavezama po slovu zakona, ili o krivičnoj optužbi protiv njega, bez predrasuda ili diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu.

Države treba da:

A: Preduzmu sve neophodne zakonodavne, administrativne i druge mjere da se spriječe i eliminišu predrasude na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta u svakoj fazi sudskog procesa, u građanskim i krivičnim postupcima i svim ostalim sudskim i administrativnim postupcima koji određuju prava i obaveze, kao i da obezbijedi da se ničiji kredibilitet ili karakter, bilo kao stranke, svjedoka, advokata ili donosioca odluke ne dovede u pitanje njihovu seksualnu orijentaciju ili rodni identitet;

B: Preduzmu sve neophodne i razumne mjere da se zaštite lica od krivičnog gonjenja ili građanskog postupka koji su motivisani potpuno ili djelimično predrasudama u pogledu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Princip 9**PRAVO NA HUMANO POSTUPANJE U PRITVORU**

Sve osobe koje su lišene slobode trebaju biti tretirane humano i sa poštovanjem ljudskog dostojanstva. Seksualna orijentacija i rodni identitet su sastavni dio ličnog dostojanstva svih ljudi.

Države treba da:

A: Osiguraju da se smještanjem u pritvor izbjegne dalja marginalizacija lica na osnovu njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta ili izlaganje nasilju, maltretiranju ili psihološkom, mentalnom ili seksualnom zlostavljanju;

B: Obezbiude adekvatan pristup zdravstvenoj njezi i savjetovanju prilagođenom potrebama onih u pritvoru, za potrebe onih u pritvoru, priznajući posebne potrebe lica na osnovu njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, uključujući prema potrebama reproduktivnog zdravlja, pristup HIV/AIDS informacijama i terapiji, kao i pristup hormonskoj ili drugim terapijama, kao i raspoređivanje po polu onako kako je traženo;

C: Obezbiude, u mjeri u kojoj je to moguće, da svi zatvorenici učestvuju u odlučivanju u vezi sa mjestom pritvora koje je pogodno njihovoj seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu;

D: Uspostave zaštitne mjere za sve zatvorenike koji su dodatno osjetljivi na nasilje ili zlostavljanje na osnovu seksualne orijentacije, rodnog identiteta ili rodnog izražavanja i da obezbijedi, ukoliko je realno izvodljivo, da takve zaštitne mjere ne uključuju veća ograničenja njihovih prava od onih koje se inače odnose na zatvorsku populaciju;

E: Osiguraju da se bračne posjete, kada su dozvoljene, odobravaju na jednakim osnovama svim zatvorenicima i pritvorenicima, bez obzira na pol njihovog partnera;

F: Obezbiude nezavistan monitoring prostorija u kojima su pritvorenici i zatvorenici, od strane državnih organa, kao i nevladinih organizacija, uključujući organizacije koje rade u oblasti seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

G: Preduzmu programe obuke i podizanja svijesti za osoblje zatvora i sve ostale službenike u javnim i privatnim sektorima koji su uključeni u rad sa zatvorenicima, u pogledu međunarodnih standarda o ljudskim pravima i principa jednakosti i nediskriminacije, u odnosu na osobe sa različitom seksualnom orijentacijom i polnim identitetom.

Princip 10**PRAVO NA SLOBODU OD MUČENJA I OKRUTNOG, NEHUMANOG ILI PONIŽAVAJUĆEG POSTUPANJA ILI KAZNI**

Svako ima pravo na slobodu od mučenja i okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kazni, uključujući i razloge koji se odnose na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da spriječe i obezbijede zaštitu od mučenja i okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kazni, počinjenih iz razloga koji se odnose na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet žrtve, kao i podsticanje takvih akata;

B: Preduzmu sve razumne korake da identifikuju žrtve mučenja i okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kazni, počinjenih iz razloga koji se odnose na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, i da ponude odgovarajuće obeštećenje, uključujući adekvatne ljekove i nadoknade, i kada je to potrebno, medicinsku i psihološku pomoć;

C: Preduzmu programe obuke i podizanja svijesti zaposlenih u policiji, zatvorskog osoblja i svih ostalih službenika u javnom i privatnom sektoru koji su na pozicijama sa kojih mogu da izvrše ili da spriječe takva djela.

Princip 11

PRAVO NA ZAŠTITU OD SVIH OBLIKA EKSPLOATACIJE, PRODAJE I TRAGOVINE LJUDSKIM BIĆIMA

Svako ima pravo na zaštitu od trgovine ljudima, prodaje i svih oblika eksploatacije uključujući, ali ne ograničavajući se na, seksualnu eksploataciju na osnovu realne ili imputirane seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Mjere za sprječavanje trgovine ljudima treba da obuhvate sve faktore koji povećavaju ranjivost određene grupe, uključujući razne oblike nejednakosti i diskriminacije na osnovu stvarne ili pretpostavljene seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, ili ispoljavanja takvih ili drugih identiteta. Takve mjere ne smiju biti u suprotnosti sa ljudskim pravima osoba koje su pod rizikom da postanu žrtve trgovine ljudima.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i ostale mjere prevencije i zaštite u pogledu trgovine, prodaje i svih oblika eksploatacije ljudi uključujući, ali ne ograničavajući se na, seksualnu eksploataciju, na osnovu realne ili imputirane seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

B: Obezbijede da takvi zakone ili mjere ne kažnjavaju ponašanje, stigmatizuju, ili na neki drugi način pogoršavaju nedostatke ugroženih grupa u praksi;

C: Uspostave pravne, socijalne i obrazovne mjere, usluge i programe za rješavanje problema koji povećavaju ranjivost na trgovinu ljudima, prodaju i sve oblike eksploatacije uključujući, ali ne ograničavajući se na, seksualnu eksploataciju, na osnovu stvarne ili pretpostavljene seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, uključujući i probleme kao što su socijalna isključenost, diskriminacija, odbacivanje od strane porodice ili kulturne zajednice, nedostatak finansijske nezavisnosti, bezkućništvo, diskriminatorni socijalni stavovi koji dovode do niskog samopoštovanja, i nedostatak zaštite od diskriminacije u pristupu stanovima, zapošljavanju i socijalnim uslugama.

Princip 12

PRAVO NA RAD

Svako ima pravo na pristojan i produktivan rad, na pravične i zadovoljavajuće uslove rada i na zaštitu od nezaposlenosti, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere za otklanjanje i zabranu diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta u javnim i privatnim ustanovama, uključujući i mogućnosti stručnog usavršavanja, zaposlenja, unaprijeđenja, otpuštanja, uslova zapošljavanja i naknada;

B: Eliminišu svaku diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta kako bi se osigurale jednake mogućnosti zapošljavanja i napredovanja u svim oblastima javnog rada, uključujući sve nivoe državnih službi i službe zapošljavanja na javnim funkcijama, uključujući službu policije i vojske, i obezbijediti odgovarajuću obuku i programe za podizanje svijesti u borbi protiv diskriminatornih stavova.

Princip 13

PRAVO NA SOCIJALNO OSIGURANJE I DRUGE MJERE SOCIJALNE ZAŠTITE

Svako ima pravo na socijalno osiguranje i druge mjere socijalne zaštite, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere za obezbjeđivanje jednakog pristupa, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, socijalnom osiguranju i drugim mjerama socijalne zaštite, uključujući osiguranje pri zapošljavanju ili pri roditeljskom odsustvu, pravo na osiguranje od nezaposlenosti, zdravstveno osiguranje i njegu ili beneficije (uključujući promjenu tijela u vezi sa polnim identitetom), ostala socijalna osiguranja, porodične nadoknade, nadoknade u slučaju sahrane, penzije i nadoknade u slučajevima gubitka podrške za supružnika ili partnera uslijed bolesti ili smrti;

B: Osiguraju da djeca nisu izložena bilo kojem obliku diskriminacije u okviru sistema socijalnog osiguranja, ili prilikom pružanja socijalne zaštite i socijalne pomoći na osnovu njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, ili seksualne orijentacije i rodnog identiteta bilo kog člana njihove porodice;

C: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da obezbijede pristup strategijama i programima za smanjenja siromaštva, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Princip 14**PRAVO NA ADEKVATAN ŽIVOTNI STANDARD**

Svako ima pravo na adekvatan životni standard, uključujući odgovarajuću ishranu, ispravnu vodu za piće, sanitarije i adekvatnu odjeću, kao i na kontinuirano poboljšanje životnih uslova, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da obezbjede jednak pristup, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, odgovarajućoj ishrani, ispravnoj vodi za piće, sanitarijama i adekvatnoj odjeći.

Princip 15**PRAVO NA ADEKVATNO STANOVANJE**

Svako ima pravo na odgovarajuće stanovanje, uključujući zaštitu od iseljenja, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Države treba da:

A: Preduzmu sve neophodne zakonodavne, administrativne i ostale mjere da obezbjede sigurnost imovine i pristup povoljnom, prikladnom, pristupačnom, kulturnom i bezbjednom stanovanju, uključujući skloništa i druge prostore u slučaju vanrednih stanja, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije, rodnog identiteta ili bračnog ili porodičnog statusa;

B: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da se zabrani izvršenje iseljenja koja nisu u skladu sa međunarodnim obavezama ljudskih prava i da obezbijede dostupnost adekvatnih i efikasnih pravnih ili drugih odgovarajućih sredstva koja su na raspolaganju svakom licu koje tvrdi da mu je pravo na zaštitu od prinudnog iseljenja povrijeđeno ili je pod prijetnjom kršenja, uključujući i pravo na preseljenje, što uključuje pravo na alternativno bolje ili jednako dobro i adekvatno stanovanje, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije, rodnog identiteta ili bračnih ili porodičnih statusa;

C: Obezbiude jednaka prava u vlasništvu nad zemljom i kućom, kao i prilikom naslijeđivanja bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

E: Uspostave socijalne programe, uključujući i prateće programe, u suočavanju sa faktorima koji odnose na seksualnu orijentaciju i rodni identitet i koji povećavaju podložnost bezkućanstvu, a posebno za djecu i mlade, uključujući i društvenu isključenost, porodično i druge oblike nasilja, diskriminaciju, nedostatak finansijske nezavisnosti, i odbacivanje od strane porodice ili kulturne zajednice, kao i da promoviše programe za podršku susjedstva i bezbjednost;

F: Obezbiude obuku i programe za podizanje svijesti kako bi obezbijedili da sve agencije postanu svjesnije i osjetljivije na potrebe onih koji se suočavaju sa bezkućništvom ili socijalnom isključenosti uslijed različite seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Princip 16**PRAVO NA OBRAZOVANJE**

Svako ima pravo na obrazovanje, bez diskriminacije na osnovu, a uzimajući u obzir, njihovu seksualnu orijentaciju i rodni identitet.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i ostale mjere da obezbjede jednak pristup obrazovanju i jednak tretman učenika, osoblja i nastavnika u obrazovnom sistemu, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

B: Usmjeravaju sistem obrazovanja na razvoj ličnosti svakog studenta, njihovih talenata, mentalnih i fizičkih sposobnosti do njihovih krajnjih granica, i da sistem obrazovanja odgovara na potrebe učenika svih seksualnih orijentacija i polnih identiteta;

C: Osiguraju da je sistem obrazovanja usmjeren na poštovanje ljudskih prava, i poštovanje roditelja i članova porodice svakog učenika, kulturnog identiteta, jezika i vrijednosti, u duhu razumijevanja, mira, tolerancije i jednakosti, uzimajući u obzir i poštovanje drugačije seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

D: Obezbiude da se obrazovne metode, nastavni program i ostali resursi koriste u cilju poboljšanja razumijevanja i poštovanja, između ostalog, različitih seksualnih orijentacija i rodnog identiteta, uključujući i posebne potrebe tih studenata, njihovih roditelja i članova porodice;

E: Osiguraju da zakoni i politike obezbijede adekvatnu zaštitu studenata, osoblja i nastavnika različite seksualne orijentacije i rodnog identiteta protiv svih oblika socijalne isključenosti i nasilja u školskom okruženju, uključujući i maltetiranje i zlostavljanje;

F: Osiguraju da studenti/učenici koji su izloženi takvom vidu nasilja nisu marginalizovani ili izdvojeni u cilju zaštite, i da je su njihovi najbolji interesi utvrđeni i ispoštovani na adekvatan način;

G: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da osiguraju sprovođenje discipline u obrazovnim institucijama koja je u skladu sa ljudskim dostojanstvom, bez diskriminacije ili kažnjavanja studenata na osnovu njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

H: Obezbjede pristup i mogućnost za doživotno učenje svim pojedincima, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, uključujući i odrasle koji su već pretrpjeli takve oblike diskriminacije u obrazovnom sistemu.

Princip 17

PRAVO NA NAJVIŠI MOGUĆI STANDARD ZDRAVLJA I ZDRAVSTVENE ZAŠTITE

Svako ima pravo na najviši mogući standard fizičkog i mentalnog zdravlja, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Seksualno i reproduktivno zdravlje predstavlja fundamentalni aspekt ovog prava.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i ostale mjere da obezbijede uživanje prava na najviši mogući standard zdravlja i zdravstvene zaštite svih lica, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

B: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i ostale mjere da osiguraju svim licima jednak pristup zdravstvenim ustanovama, robama i uslugama, uključujući i one koje se odnose na seksualno i reproduktivno zdravlje, kao i da imaju uvid u svoje medicinske kartone, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

C: Obezbijede da se zdravstvene ustanove, robe i usluge razvijaju sa ciljem unapređivanja zdravstvenog stanja, i da odgovore na potrebe, svih osoba bez diskriminacije na osnovu, a uzimajući u obzir seksualnu orijentaciju i rodni identitet, kao i da se medicinski kartoni tih osoba tretiraju sa strogom povjerljivošću;

D: Razvijaju i isprovode programe za rešavanje problema diskriminacije, predrasuda i ostalih društvenim faktorima koji podrivaju zdravlje ljudi zbog njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

E: Osiguraju da su svi ljudi informisani i ovlašćeni da samostalno donose odluke koje se odnose na njihovo medicinsko liječenje i zdravstvenu njegu, na osnovu istinski datog pristanka, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

F: Obezbijede da svi programi seksualnog i reproduktivnog zdravlja, obrazovanja, prevencije, njege i liječenja priznaju i poštuju raznovrsnost seksualne orijentacije i rodnog identiteta, i da su podjednako dostupni svima, bez diskriminacije;

G: Olakšaju pristup od strane onih koji traže promjenu pola ili vraćanje na prethodni pol, adekvatan i nedsikriminatorski tretman, njegu i pomoć;

H: Obezbijede da svi zaposleni u zdravstvenim ustanovama postupaju sa pacijentima i njihovim partnerima bez diskriminacije na osnovu njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, uključujući njegovo priznanje u svojstvu najbližeg rođaka;

I: Usvoje politike i programe obrazovanja i obuke, neophodne za osposobljavanja svih lica zaposlenih u zdravstvenim ustanovama da pruže najviši mogući standard zdravstvene zaštite svim pacijentima, uz puno poštovanje svačije seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

Princip 18

ZAŠTITA OD MEDICINSKIH ZLOUPOTREBA

Ni jedna osoba se ne može protiv svoje volje podvrgnuti bilo kojem obliku medicinskog ili psihološkog tretmana, procedure ili testiranja, i ne može joj se ograničiti pristup medicinskim uslugama na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Bez obzira na klasifikaciju seksualne orijentacije i rodnog identiteta osobe, njih ne treba tretirati, liječiti ili potiskivati kao bolest.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da osiguraju punu zaštitu od štetne medicinske prakse na osnovu seksualne orijentacije, rodnog identiteta, ili stereotipa vezanih za kulturne norme u pogledu ponašanja, fizičkog izgleda ili percepcija o rodu i polu;

B: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere kako bi osigurali da se nijednom djetetu nepovratno ne izmjeni rodni identitet medicinskim zahvatom bez prethodno datog punog i slobodnog pristanka djeteta u skladu sa njegovim godinama i zrelošću, i da se u svim zahvatima koja se odnose na djecu, ljekari rukovode principom najboljeg interesa za dijete;

C: Uspostave mehanizme za zaštitu djece koji će sačuvati svu djecu od rizika i opasnosti da budu žrtve medicinske zloupotrebe;

D: Obezbijede zaštitu svih osoba različite seksualne orijentacije i rodnog identiteta od nehumanih i prisilnih medicinskih postupaka ili istraživanja, uključujući testiranje na vakcine, antivirusne HIV/AIDS-a ili drugih bolesti;

E: Ispitaju i izmjenju sve odredbe finansiranja zdravstvenih fondova ili drugih programa, uključujući i one za razvoj nauke, koje mogu da promoviraju, olakšavaju ili na bilo koji drugi način omogućavaju takve zloupotrebe;

F: Obezbijede da bilo koji medicinski ili psihološki tretman ili savjetovanje, eksplicitno ili implicitno, ne tretira seksualnu orijentaciju i rodni identitet kao bolest koja se tretira, liječi ili potiskuje.

Princip 19

PRAVO NA SLOBODU MIŠLJENJA I IZRAŽAVANJA

Svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet. Ovo uključuje izražavanja identiteta ili ličnosti kroz govor, ponašanje, odijevanje, tjelesne karakteristike, ili bilo koji drugi način, kao i slobodu da traži, prima i širi informacije i ideje svih vrsta, uključujući i one koje se odnose na ljudska prava, seksualnu orijentaciju i rodni identitet, putem svih sredstava i bez obzira na granice.

Državju treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da obezbijede puno uživanje slobode mišljenja i izražavanja, uz poštovanje prava i slobode drugih ljudi, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, uključujući primanje i prenošenje informacija i ideja u vezi sa seksualnom orijentacijom i polnim identitetom, kao i onih informacija koje se odnose na pravno zastupanje, objavljivanje materijala, organizaciju ili učešće na konferencijama, širenje i slobodan pristup informacijama o sigurnom seksu;

B: Obezbijede pluralistički i nediskriminatoran program i organizaciju državnih medija u odnosu na seksualnu orijentaciju i rodni identitet, kao i vođenje nediskriminatorne politike zapošljavanja i unaprijeđivanja u tim institucijama na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

C: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da osiguraju puno uživanje slobode mišljenja i izražavanja identiteta ili ličnosti kroz govor, ponašanje, odijevanje, tjelesne karakteristike, ili bilo koji drugi način;

D: Obezbijede da pojmovi javnog reda, javnog morala, javnog zdravlja i javne bezbjednosti nisu postavljani na način da ograničavaju i diskriminiraju slobodu mišljenja i izražavanja različite seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

E: Obezbijede da ostvarivanje slobode mišljenja i izražavanja ne krši prava i slobode ljudi različite seksualne orijentacije i rodnog identiteta;

F: Obezbijede da sva lica, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, imaju jednak pristup informacijama i idejama, kao i pravo na učešće u javnim raspravama.

Princip 20

PRAVO NA SLOBODU MIRNOG OKUPLJANJA I UDRUŽIVANJA

Svako ima pravo na slobodu mirnog okupljanja i udruživanja, uključujući mirne demonstracije, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet. Svi ljudi mogu slobodno, i bez diskriminacije, osnivati udruženja koja će se baviti pitanjima seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, kao i udruženja koja će distribuirati informacije između ili o osobama različitih seksualnih orijentacija ili rodnog identiteta, i zastupati njihova prava.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da osiguraju pravo na mirno organizovanje, okupljanje, udruživanje i zastupanje u vezi sa temama seksualne orijentacije i rodnog identiteta, i da osiguraju pravno priznanje takvih udruženja i organizacija, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

B: Posebno osiguraju da pojmovi javnog reda, javnog morala, javnog zdravlja i javne bezbjednosti nisu postavljani na način da ograničavaju bilo koje pravo na mirno okupljanje i udruživanje samo iz razloga što podržavaju različite seksualne orijentacije ili polne identitete;

C: Ni pod kakvim okolnostima ne ometaju ostvarivanje prava na mirno okupljanje i udruživanje lica na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, i osiguraju adekvatnu policijsku zaštitu i ostale mjere zaštite tih lica u prilikom ostvarivanja prava, od fizičkog nasilja ili zlostavljanja;

D: Obezbijede programe obuke i podizanja nivoa svijesti zaposlenih u organima za sprovođenje zakona i drugih relevantnih državnih službenika koji treba da obezbijede takvu zaštitu;

E: Osiguraju da uslovi za osnivanje dobrovoljnih udruženja i grupa u praksi nemaju diskriminatoran odnos prema udruženjima i organizacijama koje se bave pitanjima seksualne orijentacije i rodnog identiteta, kao ni prema njihovim članovima.

Princip 21

PRAVO NA SLOBODU MISLI, SAVJESTI I VJEROISPOVJESTI

Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i vjeroispovjesti, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet. Država se ne može pozvati na ta prava da opravda zakone, politike ili prakse koje negiraju jednaku zakonsku zaštitu svih ljudi, odnosno diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da osiguraju pravo svih ljudi, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, da manifestuju vjerska i nevjerska uvjerenja, samostalno ili u zajednici sa drugima, da budu slobodni od miješanja u svoja uvjerenja i da budu slobodni od prisilnog nametanja uverenja;

B: Obezbijede da se izražavanje, praksa i promocija različitih mišljenja, uvjerenja i ubijedenja u vezi sa seksualnom orijentacijom ili rodnog identiteta ne ispoljavaju na način koji je nespojiv sa ljudskim pravima.

Princip 22

PRAVO NA SLOBODU KRETANJA

Svako ima pravo na slobodu kretanja i stanovanja i izbora stanovanja u granicama pojedine države, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet. Seksualna orijentacija i rodni identitet nikada ne mogu predstavljati osnov za ograničavanje ili spriječavanje ulaska, izlaska ili povratka iz ili u bilo koju državu, uključujući i sopstvenu državu bilo koje osobe.

Države treba da:

A: Preduzemu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da svim ljudima obezbijede poštovanje prava na slobodu kretanja i stanovanja bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet.

Princip 23

PRAVO NA AZIL

Svako ima pravo da traži i uživa u drugim zemljama utočište od proganjanja, uključujući i progon u vezi sa seksualnom orijentacijom i polnim identitetom. Država ne smije vratiti, projerati ili izručiti osobu bilo kojoj državi u kojoj se ta osoba može suočiti sa osnovanim strahom od torture, progona, ili bilo kog drugog oblika okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja zbog njegove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Države treba da:

A: Pregledaju, izmijene i donesu zakone koji će obezbijediti da osnovani strah od progona na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta bude prihvaćen kao osnov za priznavanje izbjegličkog statusa i azila;

B: Obezbjede da nijedna javna politika, zakon ili pravna praksa ne diskriminiše azilata na osnovu njegove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

C: Obezbijede da nijedno lice nije uklonjeno, protjerano ili ekstadirano u bilo koju državu u kojoj se ta osoba može suočiti sa osnovanim strahom od torture, progona, ili bilo kog drugog oblika okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja zbog njegove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Princip 24

PRAVO NA ZASNIVANJE PORODICE

Svako ima pravo na zasnivanje porodice, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet. Porodice postoje u različitim oblicima. Nijedna porodica ne smije biti izložena diskriminaciji po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta bilo kog svog člana.

Države treba da:

A: Preduzemu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere da osiguraju pravo na zasnivanje porodice, uključujući i pristup usvajanju ili pomoć pri rađanju (uključujući vještačku oplodnju), bez diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu;

B: Osiguraju da zakoni i politike priznaju različite oblike porodice, uključujući i one koje nisu definisane porijeklom ili bračnom zajednicom, i preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i ostale mjere da ni jedna porodica bude izložena diskriminaciji na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta bilo kog njenog člana, ili uskraćena za socijane i druge državne beneficije, poput zapošljavanja i imigracije;

C: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i ostale mjere da se osigura da u svim situacijama prilikom donošenja odluka koje se tiču djeteta, bez obzira na to da li ih donose javne ili privatne socijalne institucije, sudovi, administrativni organi ili zakonodavna tijela, najbolji interes djeteta bude od presudnog značaja, i da seksualna orijentacija ili rodni identitet djeteta ili bilo kog člana porodice ili drugog lica ne može smatrati nespojivim sa najboljim interesom;

D: U svim situacijama ili odlukama koja se tiču djece, obezbijedi mogućnost djetetu, koje je sposobno da formira lični stav, da slobodno iznese svoje mišljenje, i da se to mišljenje uzme u obzir u skladu sa godinama i zrelošću djeteta;

E: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i druge mjere kako bi obezbijedile da se u onim državama koje priznaju brakove između osoba istog pola i registrovanih partnerstava, sva prava, privilegije ili obaveze koje važe za brakove između osoba različitog pola ili registrovanih partnerstava, budu jednako dostupne onima koji su u braku sa osobama istog pola;

F: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i ostale mjere da osiguraju da sve obaveze, prava, privilegije ili beneficije koje stoje na raspolaganju nevjenčanim partnerima različitog pola, budu podjednako dostupna nevjenčanim partnerima istog pola;

G: Obezbijede da se brak i ostala pravno priznata partnerstva mogu sklopiti samo uz punu i slobodno izraženu saglasnost budućih supružnika ili partnera.

Princip 25

PRAVO NA UČEŠĆE U JAVNOM ŽIVOTU

Svaki građanin ima pravo da učestvuje u vođenju javnih poslova, uključujući pravo da bude biran na javnu funkciju, da učestvuje u formulisanju politika koje se odnose na opšte blagostanje, kao i da imaju jednak pristup svim nivoima javnih službi i postavljanju na javne funkcije, uključujući službu u policiji i vojsci, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Države treba da:

A: Pregledaju, izmijene i donesu zakone kako bi obezbijedili puno uživanje prava na učešće u javnom i političkom životu i poslovima, na svim nivoima državne vlasti i zapošljavanje na javnim funkcijama, uključujući i službu u policiji i vojsci, bez diskriminacije u odnosu na, i uz puno poštovanje, seksualne orijentacije i rodnog identiteta svake osobe;

B: Preduzmu sve odgovarajuće mjere za eliminisanje stereotipa i predrasuda o seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu koji sprečavaju ili ograničavaju učešće u javnom životu;

C: Osiguraju pravo svake osobe da slobodno učestvuje u donošenju politika koje se odnose na njihovo blagostanje, bez diskriminacije u odnosu na, i uz puno poštovanje, njihove seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

Princip 26

PRAVO NA UČEŠĆE U KULTURNOM ŽIVOTU

Svako ima pravo da slobodno učestvuje u kulturnom životu, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, i da učešćem u kulturnom životu slobodno izražava različitost seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i ostale mjere obezbijede jednake mogućnosti svih ljudi za učešće u kulturnom životu, bez obzira na to, i uz puno poštovanje njihove seksualne orijentacije i rodnog identiteta;

B: Podstiču dijalog i uzajamno poštovanje između pristalica različitih kulturnih grupa unutar države, uključujući grupe koje imaju različite poglede na seksualnu orijentaciju i rodni identitet, uz dosljedno poštovanje ljudskih prava iz ovih principa.

Princip 27

PRAVO NA PROMOCIJU LJUDSKIH PRAVA

Svako ima pravo, da samostalno ili u zajednici s drugima promoviše zaštitu i ostvarivanje ljudskih prava na nacionalnom i međunarodnom nivou, bez diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Ovo uključuje i aktivnosti usmjerene na promociju i zaštitu prava osoba različitih seksualnih orijentacija i rodnog identiteta, kao i pravo da razvijaju i otvaraju diskusiju o novim odredbama ljudskog prava i da zastupaju njihovo usvajanje.

Države treba da:

A: Preduzmu sve potrebne zakonodavne, administrativne i ostale mjere da stvore povoljan ambijent za aktivnosti usmjerene na promociju, zaštitu i ostvarivanje ljudskih prava, uključujući prava koja su relevantna za različitu seksualnu orijentaciju i rodni identitet;

B: Preduzmu sve odgovarajuće mjere za vođenje akcija i kampanja usmjerenih na branioce ljudskih prava koji rade u oblasti seksualne orijentacije i rodnog identiteta, kao i na one koje su usmjerene na branioce prava različitih seksualnih orijentacija i rodnog identiteta;

C: Obezbijede da branioци ljudskih prava, nezavisno od njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, i bez obzira na oblast ljudskih prava za koju se zalažu, uživaju nediskriminatorni pristup i učešće u komunikaciji sa nacionalnim i međunarodnim organizacijama za ljudska prava;

D: Obezbijede zaštitu braniocima ljudskih prava koji rade u oblasti seksualne orijentacije i rodnog identiteta, protiv bilo kog nasilja, pretnje, odmazde, de facto ili de jure diskriminacije, pritiska ili bilo koje druge arbitrarne radnje počinjene od strane državnih ili ne državnih izvršitelja, kao odgovor na njihove aktivnosti. Isti nivo zaštite od takvog postupanja, na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, treba da bude obezbijeđen svim braniocima ljudskih prava;

E: Podrže priznavanje i akreditaciju organizacija koje promovišu i štite ljudska prava osoba različitih seksualnih orijentacija i rodnog identiteta na nacionalnom i međunarodnom nivou.

Princip 28

PRAVO NA EFEKTIVNI PRAVNI LIJEK I OBEŠTEĆENJE

Svaka žrtva kršenja ljudskih prava, uključujući povrede zasnovane na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu, ima pravo na efikasan, adekvatan i odgovarajući pravni lijek. Mjere preduzete u cilju pružanja reparacije, ili obezbjeđivanja adekvatnog unaprijeđenja ljudi različite seksualne orijentacije i rodnog identiteta su sastavni dio prava na efikasan pravni lijek i obeštećenje.

Države treba da:

A: Uspostave potrebne zakonske procedure, uključujući reviziju zakona i politika, kako bi se žrtvama kršenja ljudskih prava na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta osigurao pristup punom obeštećenju kroz restituciju, kompenzaciju, rehabilitaciju, zadovoljenje, garancija da se kršenje neće ponoviti, i/ili na bilo koji drugi odgovarajući način;

B: Obezbijede da se lijekovi primjenjuju i sprovedu u razumnom roku;

C: Obezbijede uspostavljanje efektivnih institucija i standarda za pružanje pravnih lijekova i obeštećenja, i da su sva lica zaposlena u njima obučena u pitanjima kršenja ljudskih prava na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta;

D: Obezbijede svim licima slobodan pristup svim potrebnim informacijama o procedurama za traženje pravnog lijeka i obeštećenja;

E: Obezbijede finansijsku pomoć za sve one koji nisu u mogućnosti da priušte troškove obezbjeđenja pravne zaštite, i da uklone sve ostale prepreke obeštećenje, finansijske ili neke druge;

F: Obezbijede obuku i programe za podizanje nivoa svijesti, uključujući i mjere usmjerene na nastavnike i studente na svim nivoima obrazovanja, institucije i potencijalne prekršiоce ljudskih prava, da promovišu poštovanje i pridržavanje međunarodnih standarda u ljudskim prava u skladu sa ovim principima, kao i da se bore protiv diskriminatornih stavova na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Princip 29

ODGOVORNOST

Svako kome se ljudska prava, uključujući prava navedena u ovim principima, krše ima pravo da one koji su direktno ili indirektno odgovorni za kršenje, bez obzira da li su u pitanju državni službenici ili ne, tereti za odgovornost za njihove postupke na način koji proporcionalno odgovara ozbiljnosti povrede. Ne treba da postoji izuzimanje onih počinilaca kršenja ljudskih prava koja su u vezi sa seksualnom orijentacijom ili polnim identitetom.

Države treba da:

A: Uspostave odgovarajuće, pristupačne i efikasne krivične, građanske, administrativne i druge procedure, kao i nadzorne mehanizme, kako bi se obezbijedila odgovornost počinilaca kršenja ljudskih prava u vezi sa seksualnom orijentacijom ili polnim identitetom;

B: Obezbijede da se sve tvrdnje o zločinima počinjenim na osnovu stvarne ili pretpostavljene seksualne orijentacije ili rodnog identiteta žrtve, uključujući zločine opisane u ovim principima, istraže odlučno i detaljno, i da se u slučajevima u kojima postoje odgovarajući dokazi, sprovede krivično gonjenje, sudjenje i izricanje kazne odgovornim licima;

C: Uspostave nezavisne i efikasne institucije i procedure za praćenje formulacije i sprovođenja zakona i politika, kako bi se osiguralo suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

E: Uklone sve prepreke koje spriječavaju pozivanje na odgovornost lica koja vrše kršenje ljudskih prava na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

DODATNE PREPORUKE

Svi članovi društva i međunarodne zajednice imaju odgovornost u pogledu ostvarivanja ljudskih prava. Stoga, preporučujemo sljedeće:

A: Visoki komesar Ujedinjenih nacija za ljudska prava treba da podrži ove principe, promoviše njihovo usvajanje i primjenu širom svijeta i uvrsti ih u oblast rada kancelarije Visokog komesara za ljudska prava;

B: Savjet Ujedinjenih nacija za ljudska prava treba da podrži ove principe i da pažljivo razmotri kršenja ljudskih prava na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, kao i da promoviše usvajanje ovih principa od strane ostalih država;

C: Posebne procedure Ujedinjenih nacija za ljudska prava treba da obrate posebnu pažnju na kršenja ljudskih prava na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, i integrišu ove principe u domen svoje nadležnosti;

D: Ekonomski i socijalni savjet Ujedinjenih nacija treba da priznaju i akredituju nevladine organizacije koje se bave promocijom i zaštitom prava ljudi različite seksualne orijentacije i rodnog identiteta, u skladu sa rezolucijom 1996/31;

E: Pregovaračka tijela Ujedinjenih nacija za ljudska prava treba da odlučno integrišu sve principe u ispunjavanju svojih nadležnosti, uključujući i sudsku praksu i ispitivanje izvještaja država i, po potrebi da usvoji generalne komentare ili druga tumačenja tekstova o primjeni zakona o ljudskim pravima osoba različite seksualne orijentacije i rodnog identiteta;

F: Svjetska zdravstvena organizacija i Združeni program Ujedinjenih nacija za HIV/AIDS treba da, odgovarajući na zdravstvene potrebe osoba različite seksualne orijentacije i rodnog identiteta, razvijaju uputstva o pružanju zdravstvenih usluga i njege, uz puno poštovanje njihovih ljudskih prava i dostojanstva;

G: Visoki komesar Ujedinjenih nacija za izbjeglice treba da uključi ove principe u vršenju zaštite lica koja su iskusila, ili imaju osnovan strah od proganjenja na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, i da osiguraju da ni jedno lice nije diskriminisano na osnovu njegove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta u odnosu na prijem humanitarne pomoći ili drugih usluga, ili prilikom utvrđivanja izbjegličkog statusa;

H: Regionalne i podregionalne međuvladine organizacije posvećene zaštiti ljudskih prava, treba da osiguraju promociju ovih principa u vršenju svojih nadležnosti kroz primjenu različitih mehanizama, procedura i inicijativa za zaštitu ljudskih prava;

I: Regionalni sudovi za ljudska prava treba odlučno da integrišu ove principe, koji su relevantni za ugovore o ljudskim pravima koje tumače, u razvijanju sudske prakse o seksualnom opredeljenju i rodnom identitetu;

J: Nevladine organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou, treba da promovišu poštovanje ovih principa u okviru svojih nadležnosti;

K: Humanitarne organizacije treba da usvoje ove principe prilikom vršenja svih humanitarnih operacija ili akcija, i da se suzdržavaju od diskriminacije lica na osnovu njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta u pružanju pomoći i drugih usluga;

L: Nacionalne institucije za zaštitu ljudska prava treba da promovišu poštovanje ovih principa od strane državnih i nedržavnih aktera, i uključe u svoju nadležnost promociju i zaštitu ljudskih prava osoba različite seksualne orijentacije ili rodnog identiteta;

M: Profesionalne institucije, uključujući one u zdravstvenom i obrazovnom sektoru, kao i u krivičnom ili građanskom pravosuđu, treba da preispitaju svoju praksu i smernice rada kako bi osigurali poštovanje i promociju ovih principa;

N: Privatna preduzeća treba da prihvate i djeluju u skladu sa bitnom ulogom koju nose u obezbjeđivanju poštovanja ovih principa prilikom zapošljavanja i promocije ovih principa na nacionalnom i međunarodnom nivou;

O: Sredstva masovne komunikacije treba da izbjegavaju korišćenje stereotipa u odnosu na seksualnu orijentaciju i rodni identitet, i da promovišu toleranciju i prihvatanje raznolikosti ljudskog seksualnog opredeljenja i rodnog identiteta, i podižu nivo svijesti ljudi u tim pitanjima;

P: Državni i privatni fondovi treba da obezbjede finansijsku pomoć nevladinim i drugim organizacijama koje se bave promocijom i zaštitom ljudskih prava osoba sa različitim seksualnom orijentacijom i polnim identitetom.

OVI PRINCIPI I PREPORUKE održavaju primjenu međunarodnih ljudskih prava na život, i iskustva osoba različite seksualne orijentacije i rodnog identiteta, i stoga ništa od ovdje navedenog se ne treba tumačiti kao ograničavanje prava i sloboda tih lica onako kako su ona priznata u međunarodnim, regionalnim ili nacionalnim zakonima i standardima.

DODATAK

POTPISNICI PRINCIPA DŽOGDŽAKARTE

Philip Alston (Australija), specijalni izvještlač Ujedinjenih nacija za vansudska i arbitražna pogubljenja i profesor prava na New York University School of Law, SAD

Maxim Anmeghichean (Moldavija), Evropski region međunarodnog lezbijskog i gej udruženja

Mauro Cabral (Argentina), istraživač na nacionalnom Univerzitetu Kordoba, Argentina, Međunarodna gej i lezbiska komisija za ljudska prava,

Edwin Cameron (Južna Afrika), Vrhovni apelacioni sud, Bloemfontein, Južna Afrika,

Sonia Onufer Correa (Brazil), naučni saradnik Brazilske interdisciplinarne asocijacije za borbu protiv side (ABIA) i kopredsjedavajući Sexuality Policy Watch organizacije (kopredsjedavajući na sastanka eksperata)

Yakin Erturk (Turska), specijalni izvještlač Ujedinjenih nacija o nasilju nad ženama, profesor na odsjeku za sociologiju, Middle East University, Ankara, Turska

Elizabeth Evatt (Australija), bivši član i predsjedavajući Komiteta Ujedinjenih nacija za eliminaciju diskriminacije nad ženama, bivši član Komiteta Ujedinjenih nacija za ljudska prava i Komesar međunarodne komisije pravnika

Paul Hunt (Novi Zeland), specijalni izvještlač Ujedinjenih nacija o pravu na najviši mogući standard zdravlja i profesor na odsjeku prava, Univerzitet Essex, Velika Britanija

Asma Jahangir (Pakistan), predsjedavajući, Komisija za ljudska prava Pakistana

Maina Kiai (Kenija), predsjednik Nacionalne komisije za ljudska prava Kenije

Miloon Kothari (Indija), specijalni izvještlač Ujedinjenih nacija o pravu na adekvatno stanovanje

Judith Mesquita (Velika Britanija), viši naučni savjetnik, Centar za ljudska prava, Univerzitet Essex, Velika Britanija

Alice M. Miler (SAD), docent, Studije javnog zdravlja, direktor programa za ljudska prava, Univerzitet Kolumbija, SAD

Sanji Mmasenemo Monageng (Bocvana), sudija Vrhovnog suda (Republika Gambija), komesar Afričke komisije za ljudska prava i građanska prava, predsjednik pratećeg odbora za implementaciju smjernica o zabrani i sprečavanju torture i drugih svirepih, nehumanih ili ponižavajućih postupaka na ostrvu Roben (Afrička komisija za ljudska i građanska prava)

Vitit Muntarbhorn (Tajland), specijalni izvještlač Ujedinjenih nacija o stanju ljudskih prava u Demokratskoj Narodnoj Republici Koreji i profesor prava na Univerzitetu Chulalongkorn, Tajland, (ko-predsjedavajući sastanka eksperata)

Lawrence Mute (Kenija), komesar Nacionalne komisije za ljudska prava Kenije

Manfred Nowak (Austrija), specijalni izvještlač Ujedinjenih nacija o torturi i ostalom svirepom, nehumanom i ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju, član Međunarodne komisije pravnika, profesor za ljudska prava Univerziteta u Beču i direktor Instituta Ludwig Boltzmann za ljudska prava

Ana Elena Obando Mendoza (Kostarika), pravna zastupnica za ženska prava, aktivistkinja ženskih prava i međunarodna konsultantkinja

Michael O'Flaherty (Irska), član Komiteta Ujedinjenih nacija za ljudska prava i profesor primjenjenih ljudskih prava i ko-direktor Centra za ljudska prava na Univerzitetu Nottingham, Velika Britanija (izvještlač razvoja principa Yogyakarta)

Sunil Pant (Nepal), predsjednik društva Blue Diamond, Nepal

Dimitrina Petrova (Bugarska), izvršni direktor, The Equal Rights Trust

Rudi Mohammed Rizki (Indonezija), specijalni izvještlač Ujedinjenih nacija o međunarodnoj solidarnosti i najstariji predavač i prodekan za akademske poslove na Pravnom fakultetu na Univerzitetu Pedjajaran, Indonezija

Mary Robinson (Irska), osnivač Realizing Rights: Inicijativa etičke globalizacije globalizacija i bivši predsjednik Irske i bivši Visoki komesar Ujedinjenih nacija za ljudska prava

Nevena Vucković Sahović (Srbija), član Komiteta Ujedinjenih nacija o pravima djeteta i predsjednik Centra za prava djeteta, Beograd, Srbija

Martin Scheinin (Finska), specijalni izvještlač Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima i borbi protiv terorizma, profesor ustavnog i međunarodnog prava i direktor Instituta za ljudska prava, Univerzitet Abo Akademi, Finska

Wan Yanhai (Kina), osnivač AIZHI akcionog projekta i direktor Pekinškog Instituta AIZHIXING za zdravstveno obrazovanje

Stephen Whittle (Velika Britanija), profesor na pravnoj jednakosti na Manchester Metropolitan institutu, Velika Britanija

Roman Wieruszewski (Poljska), član Komiteta Ujedinjenih nacija za ljudska prava i šef Poznan centra za ljudska prava, Poljska

Robert Winntemute (Kanada i Velika Britanija), profesor zakona o ljudskim pravima, Škola prava, King's College London, Velika Britanija

Publikacija **“Ni manje ni više, ista prava za sve”** je dio projekta
“CRNA GORA - Svijetla tačka na gej mapi”

Projekat je finansiran od strane Evropske unije, posredstvom
Delegacije Evropske unije u Crnoj Gori.
Ova aktivnost je kofinansirana od strane organizacije “ILGA - Europe”.

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-9407-0-6
COBISS.CG-ID 19279888